

Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко

Пан Халявський

Т.ф.Квітка-Оснуб'янсько

ПАН ХАЛЯВСЬКИЙ

КОНОТОПСЬКА ВІДЬМА

ПАН ХАЛЯВСЬКИЙ

РОМАН

Григорій Квітка-Основ'яненко

Пан Халявський¹

Роман

З російської переклав Борис Антоненко-Давидович

Ілюстрації Анатолія Базилевича

«Дніпро»

Київ

1966

¹ Вперше опублікований в журналі «Отечественные записки» (1839, № 6–7), а окремим виданням в 1840, в Санкт-Петербурзі.

Переклад українською мовою здійснив Борис Антоненко-Давидович за виданням: Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Твори в шести томах. Том 4. Київ, 1956.

Причину детального опису сцен, пов'язаних з їжею Квітка роз'яснив в листі від 29 листопада 1839:

Повторение кушаньев в Халявском, может быть, необходимо. Понимают ли они, что это желание описать прежний быт, а форма – чтобы избежать сухости. Всё прохождение времени было в еде, в коей истощались до разнообразия. Время для горячих, молочных, холодных мяс, на всё было своё время. Мне казалось необходимым выразить в подробности, что ели, когда и как.

За мотивами роману "Пан Халявський" була написана комедія Степана Геєвського "Бурсак-учитель".

ЧАСТИНА ПЕРША

Ото лихо, як подивлюся! Далєбі, аж дивом дивуєшся, як світ міняється!.. В усьому що не є: і в освіті, і в поводженні, і в смаку, і в політиці, так що не встигнеш придивитися до чогось, глянь – уже знову нове. Ось, приміром, недалеко й ходити, в мого сусіди, в Марка Тихоновича, З діда-прадіда будинок мазали жовтою глиною; отож він і був такий, от і ми всі дивилися, бачили й знали, що він жовтий; коли це – диви! – він узяв та й вибілів його! І став тепер білий, чисто як папір. Хто його знає? А тільки всі сусідки подекують, чи то не молода невістка – ота, що недавно сина женили, – так чи не вона отаку штуку и гнула? І те могло бути: вона ж бо в пансіоні вчилася – любить усе міняти.

Усі впадають за освітою. Дядечко мій, Хома Лукиянович, – боронь боже, дати одну свічку в кімнату!.. «Сумно мені, голубе, – одразу скаже, – при одній свічі сидіти: і на тому світі насидимось у тьмі; давай більше». Ось і дадуть йому чотири свічки, та по дві в передпокій, та в столову, та сюди-туди, а скільки ж за вечір згорить? Воно ж що чотири свічки, то й фунт. А до чого, навіщо? Мій троюрідний братик, Василь Дмитрович, затіяв собі будинок на дванадцять покоїв та на двадцять вікон. «Не люблю тьми, – каже братик мій. – Як світло, так щоб світло було». Що й казати! Та зимою як? Зайве вікно холодніше, шибок, киту, та й дров більше треба, ніж у затишній – з одним, з двома вікнами – кімнаті. Сусіда мій, Трохим Іванович, жодних іменин та народжень у сім'ї своїй не святкував без площок та смоляних бочок. «Хай, – каже, – всім буде світло, коли я гуляю...» Воно-то так, думка гарна! Та, дядечку, братику й сусідонько, полічіть, що у вас на ваші забаганки за рік вийде, от вам і освіта! А якби по-стародавньому? Перед тобою каганчик, а де нічничок, а то й з другої або третьої кімнати запозичити світла. В кімнатах не вікна, а віконця; та й тих у залі два, три, а в інших по

одному. Навіщо бочки й площки? Була б тільки кухня справна, а там знайдуться щирі поздоровники і побажають стільки, що й на два віки вщерть стане. Так куди там!..

Про освіту й казати годі. Гляньте на всіх наших паничів, що приїжджають на вакації з університету: чи то ж той образ і подoba, як у нас був, батьків їхніх? Де коси, де – стальки, де вистрижений і скуйовджений вержет? Змінилась, змінилась освіта!

Смак також втрачено. Де колишні горілки – червона мастихінна, кардамонна з золотом, імберівка коричнева, зелена? Ще тільки внесуть судничок із шістьома карафами, чи пристойніше його назвати б пляшничок, так по кімнатах піде аромат – істинно аромат, наче й тепер чую. А як станеш пити, то, правду кажу – насолода! Одну вип'єш, – уже на другу тягне. Та, випивши, уст не розведеш: отак і злипнуться. А тепер що? Хоч би й у нашого предводителя... що се за горілка? Зовсім іншого кольору, на смак не така. Про вина й казати нема чого. Добрі канальські, та все ж не той, не колишній смак, що ви зазнавали насолоди, пивши наші наливки! Ні, саме смак змінився!

Політика набрала зовсім іншого напрямку – якщо говорити по-штатському, а по-простому – змінилася овсі. Перше бувало так: оце святами я й поїду до сусіди, в кого по черзі всі з'їхалися. Вхожу, з подригусом уклоняюся всім, та й ну до ручок усіх дам і дівиць підходити, отак як сидять вони в ряд, до знайомих і незнайомих; а яка мені біда, що вона незнайома? Всім роблю честь і стережуся, щоб не пропустити ні одної і тим без наміру не зобидити. Бувало, яка, приїхавши недавно, не встигла теплих рукавичок зняти. Підійдеш по ряду до неї; ось вона смик-смик за рукавичку, рука спітніла, пальці набрякли, рукавичка не злазить, уже ж її й зубами тягне, вже рве, а рукавичка хоч ти що, так-таки не лізе... Бачиш, що бідолашна панночка мучиться, вся спітніла, від конфузії почервоніла, як калина, зглянешся над нею, скажеш:

«Не турбуйтеся, добродійко! Однаково, будьте ласкаві й так». І хоч у рукавичку, а зробиш честь – поцілуєш. Тут же, тільки оце посадили тебе за масні пироги, з яких сік так і тече від багатої на масло та сметану приправи, раптом увіходить одна з дочок господарів або й чужа панночка, котрої не було, як я приїхав, і я з нею не бачився (себто не підходив до її руки), то я лишаю пиріг і, що салфетки при сніданні не буває, обтираю свій замаслений і засметанений рот носовою хусточкою, а якщо забув її дома, то долонею й підходжу до ручки нової панночки. Не дай боже кого пропустити! Одразу прозвуть пихатим. Воно ж таки й почтиво, політика того вимагає, а тепер і політика змінилася!

Став секретарювати в нашому земському суді молодик з канцеляристів цивільної палати; хоч би там що, а губернський секретар. Отож, як потрібну людину, ми давай його запрошувати. На першому з'їзді, ото в Тимофія Васильовича... ні, брешу, – в Петра Степановича – дивимося – він увіходить... Тож-бо то й жаль бере! Росту й статури порядної, трохи накульгує, проте в бланшевих китайкових широких штанах; камізелька з червоної аладжі, в білій – добре зібраній – маніжці; блискучі перлові на ній гудзички й шпилька з парсуною мухи – звичайної, але так натурально зробленої, наче оце вона жива прилетіла й сіла; сюртучок на ньому блакитного камлоту, гарно пошитий, наррозхрист; з усього видно, що сей чоловік бував у губернському місті серед луччих людей. Стривайте, до чого се я згадав його?..

Ага! І ось така людина ввійшла меж нас і... кив, кив головою на всі сторони – і сів собі на першому, що трапився йому, стільці, не давши господареві й припросити себе, щоб сів. Не забудьте, що тут було дам та дівиць десь двадцять з лишком, і багато йому вже знайомих, а він ані до жодної не підійшов. Як не вірите, – спитайте в тих, що там були, всі вам те ж саме скажуть. Так ось – теперішня політика в губернських містах!.. Що ж? Сього ще мало. На нього

дивлячись, і наша молодь його слідом іде, і хоч ти розрекомендуй, що се, мовляв, моя дружина, а се, мов, мої дочки, – хоч би там що! Підійде до самого носа господині і бачить же, що вона зняла вже рукавичку й, либонь, руку простягнула, – ні! Він кивне головою – та й по всьому! Бідні наші панночки! Хоч цілий день просидить у рукавичках, ніхто не потурбує! От тобі й політика.

А поводження?.. О! Поводження вивелося... Я на все буду вам, – як висловлюється мій старший онук, – буду подавати факти. Обідав я в губернському місті в мого давнього приятеля, що живе там, а може, й ви його знаєте, – Йосипа Дмитровича... І що ж? За весь обід хоч би раз устав, та обійшов гостей, та припросив, щоб більше їли й пили; і коли правду казати, так і тих, що коло нього сиділи, не просив об тім, сам же їв пресправно. Перше, бувало, коли в нього обідають гості, то він і не присяде, все обходить та, знай, припрошує; і се з'їж, і того підсип, і сього випий. Одне слово, з душі верне, а він благає, а він підсовує, а він підкладає: обгодує, бувало, й упоїть... Я, тепер сидячи в нього за обідом, сподіваючись колишнього поводження, з деякими стравами й чарками пасував, жду: ось господар устане, підійде, припросить... Де там! А через те й устав, добре-таки зголоднівши. Надалі такий не буду. Поставив собі за правило: що подають, – їм і п'ю, не дожидаючи, щоб господар просив, і завсіди вдоволений. А що треба приладновуватися до звичаїв світу, або, – як кажуть онуки, – йти за віком, то і я, порадившись з жінкою, скасував і в себе всяке поводження. На нас дивлячись, і в сусід його скасовано. Пішли нові звичаї.

А чи не за наших днів світ став мінятися? Де там!.. Сімдесят літ живу на світі й скільки бачив змін! Матінко моя!..

Якось-то ми з жінкою погиргалися. Залишившись на самоті в своєму кабінеті, я вдався в меланхолію і став порівнювати, як то бувало перше й як воно йде тепер, як

поводилися мій батенько з матінкою, як вони були їм покірні і як, навпаки, живу я, син їхній, з своєю жінкою, і вже не вона мені, а я їй скоряюся. Се зтягло мене в глибину бувальців життя мого; віддавшись спогадам і порівнюючи минуле з давноминулим, а теперішнє з усім, що було давнім, я побачив велику різницю. Здивування моє підштрикнуло мене викласти все на папері, себто описати найголовніші періоди життя мого й найцікавіші епохи або случаї, що зо мною траплялися.

Хай се буде старим за насолоду, а молодим на повчання.

Починаю спочатку, себто з самого дитинства мого.

У наших батенька й матінки нас, дітей, усього було: Петрусь, Павлусь, Трохимко, Сидірко, Охрімко, Юрась та Софійка, Вірка, Надійка і Любка; шість синків-молодців та чотири дочки – разом десять штук... Ми, сини, діставали імена по-тодішньому, за тим днем, коли народжувалися; а дочок батенька бажали мати по числу добродітелів і почали з премудрості – Софії... Втішались, що бодай наприкінці подружнього їхнього життя з'явилася в них Любов. Та хоч би що, а матінка все запевняли, що в них повинен бути ще син; коли ж батенько заперечували сьому, що вже й так досить і що не годиться проти натури йти, то матінка, не розуміючи нічого, бо російської грамоти не знали, стояли на своєму й навіть об'явили, буцім вони видиво бачили, що в них буде, мовляв, син, котрого слід назвати Дмитриком. Батенько повірили були матінчиному видиву, та коли минуло кілька тижнів, стали заперечувати, мовляв, матінці явилось неправдиве видиво. Матінка плакали (вони були дуже слізливі: тільки почують щось сумне, страшне або проти їхніх почувань та волі, одразу ж у сльози вдаються; така вдача була в них) і запевняли, що достеменно має бути в них син, та батенько рішуче сказали: «Се в тебе, душечко, мехліодія!» – так батенько називали меланхолію, котрій приписували всі нездійсненні вигадки. На тому й скінчилося примноження нашого сімейства на користь добробуту нашого.

Правду сказати, не всі синки були молодці; один із нас, Павлусь, був горбатий, бо недоглянули няньки, котрих за кожним із нас було по дві, через те що батенько були багатий чоловік. Павлусь якось-то зашпотався й упав з ганку, а ганок був високий: з нього один тільки наш Сидірко – ой, та й спритна ж то був штука! – міг стрибати; отож самі можете уявити, який він був високий! Так ото з сього-таки ганку Павлусь покотився додолу й увередив себе. Няньки тоді не сказали матінці, а вже на п'ятому році його віку побачили, що в нього горб росте позаду. Дісталосся ж тоді нянькам! Я гадаю, що коли вони живі ще, то й тепер пам'ятають, як подякували їм батенько й матінка за догляд Павлуся.

Брат Юрасик і сестра Любонька були в нас останні. В усіх нас віспа була натуральна, і ми вийшли з її рук не овсі спотворені. Та в останніх брата й сестри віспа була прищеплена, про котру батенько прочувши, що вона входить у моду, захотіли прищепити своїм дітям. Для сього вони наказали старому нашому Кіндратові, – що, як оповідали, рвав зуби й через те називався «цилюриком», – так оцьому медикові батенько розтлумачивши, що вони про віспу чули, наказали прищепити. Матінка плакали, побивалися й кілька разів хотіли зомліти (тепер се називається – знепритомніти), однак не зомлівали, а пішли в другу горницю і пошепки дорікали батенькові, що вони тиран, живцем ріжуть дітей своїх.

Батенько сього не чули, а коли б і чули, то се їх не здержало б. Вони були розсудливі й гадали, що ніхто й ніщо розумніше за їх не вигідає; і матінка з ним погоджувалися, та не в усякому случаї, як побачимо далі...

Звольте. Віспа взялася, та ще яка! Вона так одшмагала малих бідолах і так спотворила, що страшно було дивитися на них. Матінка як побачили сих дітей своїх, то, здихнувши тяжко, похитали головою і сказали: «А що мені з такими дітьми? Хоч викинь їх! Ось уже трьох, що породила, викидаю

з мого серця, хоч вони й кров моя. Як то їх любити однаково з опрочими дітьми! Пропали тільки мої труди та болісті!» – І матінка назавсіди додержали слова: Павлуся, Юрасика й Любоньку вони ніколи не любили за їхню неподобу.

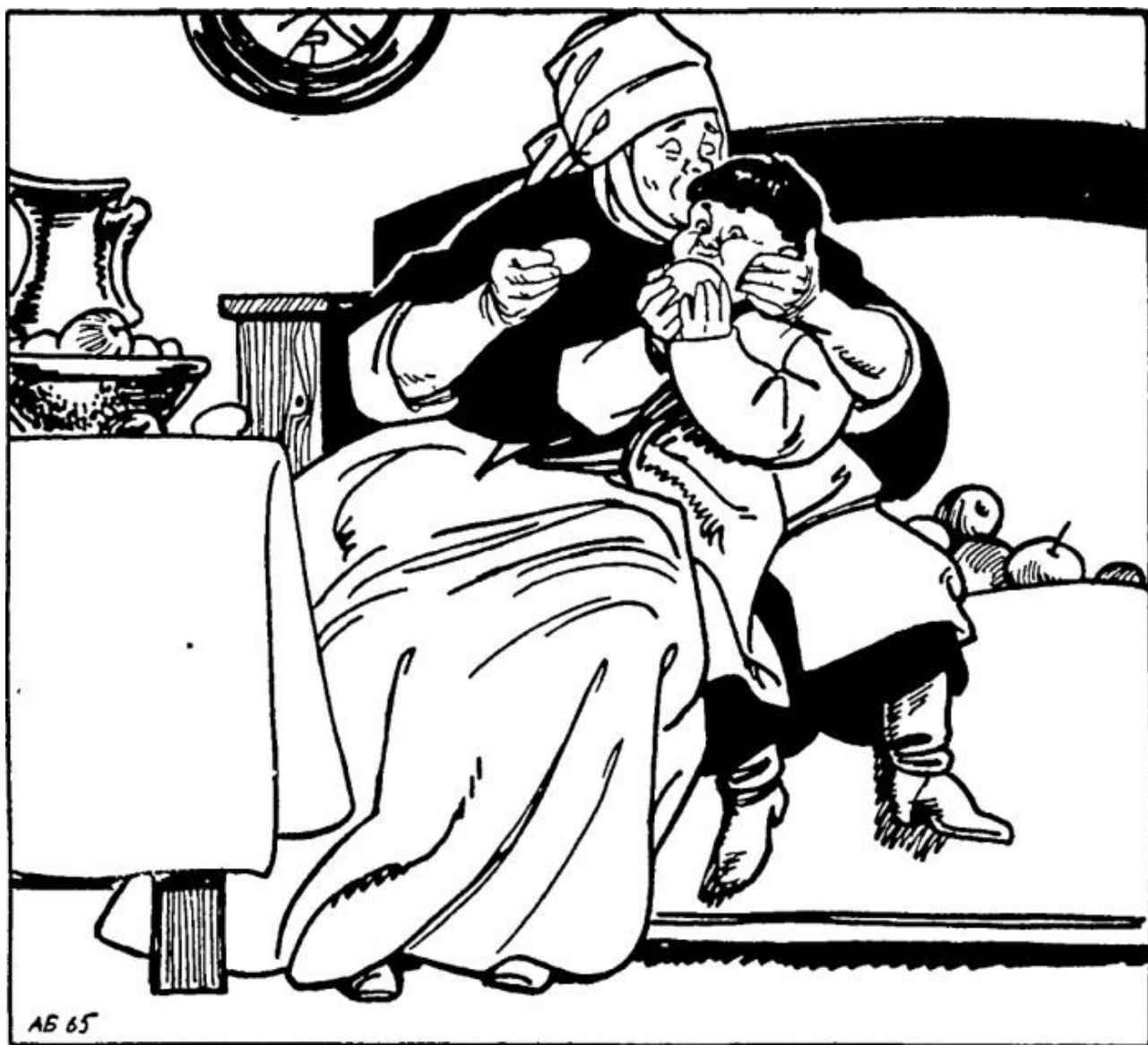
Нас вигодовували дуже старанно й дбайливо і, правду казати, не шкодували нічого. Вранці завсіди була вже для нас молочна каша, або локшина в молоці, або яєшня. М'яса ранками не давали задля здоров'я, і хоч ми з жадобою кидалися до олив'яного тареля, в котрому була наша їжа, і швидко уминали все, проте няньки підливали нам знову й силували, часто з штовханами, щоб ми ще їли, бо, казали вони, матінка будуть їх карати, коли діти мало поїли з приготованого.

І ми, напружившись та зібравшись на силах, ще їли по саме нікуди.

Після снідання нас вели до батенька віддавати чолом, а потім з тим же до матінки. А що матінка любили цупко поснідати й завсіди самотою, без батенька, то ми знаходили в неї або млинці, або пироги, а в пісні дні пампушки або горохв'яники. Матінка й приділяли нам чималі порції і наказували, щоб тут же при них з'їдати все, а не носитися з їжею, мовляв, як собака.

Одпустивши інших дітей, матінка задержували мене коло себе й тут діставали з шаховки особливу, приготовану одмінно порцію млинців або пирогів, де удосталь масла, сметани та всяких таких розкошів. «Поїж, душко Трушко (Трохимку), – примовляли матінка, гладячи мене по голові, – старші більше їдять, а тобі мало перепадає». Упоравшись з сим, я одержував від матінки або яблучко, або якісь солодоці на закуску і завсіди з наказуванням: «З'їж отут, не показуй братам; ті, шибеники, однімуть усе в тебе». Таке одрізнювання напоумило мене, що я в матінки «пестунчик», себто улюбленець, що й ствердилося потім. Та за що я доскочив такої шани, хоч убийте мене, не знаю!.. Бачиться –

через матінчину комплекцію.

Оддавши чолом батенькові й матінці, нас висилали в сад пробігатись. Дворові діти нас дожидали – і починалася забава. Бігали наввипередки, лазили по деревах, ламали гілля, і коли були на них плоди (хоч би ще тільки в зародку), то ми тут же їх і об'їдали; драли пташині гнізда, а надто гороб'ячі. Пуцьверінкам їхнім тут же одкручували голівки, а старим пташкам, коли зловлювали, не було пощади. Нас так і напучували: матінка не один раз нам поясняли, що горобець межи птаством – те ж саме, що й жид межи людьми, і тому щадити їх не випадає. Матінка, дарма що неписьменні були, та мали прегарну пам'ять: уже в літах будши, вони не забували історій, чутих змалку.

Серед отаких ігрищ та забав нас покличуть обідати. Се завсіди бувало о полудні. Борщ з годованою птицею, прегарний, засмачений свинячим салом і сметаною забілений – просто чудо! Таких борщів я вже не знаходжу ніде. Я, на щастя своє, був у Петербурзі, – не з пихи хвалюся сим, а так до речі кажучи, – обідав у порядних людей, і навіть у «Лондоні» випадало обідати, та не в тому Лондоні, що є такий город у самій Англії, а просто великий будинок, не знаю, чому «Лондоном» названий, так я, і там обідаючи, і духу такого борщу не чув. Де ти, свята старовино!

До борщу подавали нам по великій грудці пшоняної каші, обливої маслом. Потім м'ясо з борщу поріже тобі нянька на дерев'яній тарілці й зверху ще посолить буйною немитою сіллю – тоді ще натура була: отак і уминай. Далі дадуть тобі ногу великого ситенного гусака або індики: гризи зубами, обгризай кістку до останку, а смалець – чи вірите? – так і тече по руках; якщо не встигнеш обсмоктати тут же рук, то й на одержу потече, особливо коли нянька, що має втирати нам рота, загавиться. Ану спробуй не з'їсти всього, що поклали тобі на тарілку, то матінка, опріч того, що стануть тебе сварити, а під лиху годину й ложкою ляснуть по лобі: «їж, дурний, не мудруй» – і перестанеш мудрувати, й вишкребеш з олив'яної тарілки або озьмешся виїдати м'ясо від кістки до останньої плівки. Спасибі, тоді ні в нас і ніде не було срібних ложок, а всі дерев'яні: так воно й не боляче; тоді загуде в голові, наче в порожньому казанку.

Після обіду батенько з матінкою ляжуть у спальні одпочивати, а діти – в сад, на вулицю, лазять по деревах, тинах, стріхах тощо. Коли ж батенько й матінка прокинуться, тоді покличуть дітей до ласощів. Тут нам винесуть або горіхів, або яблук, повидляника, повидла або чого-небудь подібного і накажуть поділитися злагідно, порівну й аж ніяк не сваритися. І що ж? Тільки ото Петрусь, як старший брат, починає ділити й відкладає свою частину, ми, підстарші, в крик, що він

несправедливо ділите і для себе бере більше. Він нам не потурає, а ми – хап-лап!. – і пішли цупити без ліку й міри. Сестри й менші діти, як покривджені в сьому поділі, стануть кричати, плакати... Коли се чуємо, батенько йдуть, щоб угамувати й навести лад, а ми, що заволоділи силоміць, криком кричачи, – на голубник, втягнемо туди й драбину за собою і сидимо там, не боячись нічого, бо знаємо, що як зліземо ввечері, то вже ніхто не згадає об кривді, котру ми вчинили другим.

Хоч би що ми ділили межі собою, поділ завсіди кінчався сваркою і на користь одного з нас, і се змусило горбаньчика Павлуся одного разу, коли отак ділили, сказати: «Ах, душечки, братики й сестрички! Бодай ви всі скоріше повмирали, щоб мені не було з ким ділитися й сваритися!»

На полуденок нам давали молоко, сметану, сир, яєшні всякого сорту – і всього вдосталь. Потім, надвечір, ми «підвечіркували»: звичайно тут давали нам холодну печеню, що лишилася від обіду, новопечене порося й ще що-небудь таке. А коли сонце заходило, – вечеряти: галушки здобні в молоці, «квасок» (особлива м'ясна страва з цибулею, і що за пречудова! В кращих домах тепер, на пишних столах, її вже не видно!), ковбаса, що шкварчить на сковороді, і завсіди вареники, що плавають у маслі й облиті сметаною. Наказ від матінки був той же: їсти побільше, вночі, мовляв, не дадуть.

Описавши, як ми вдома час провадили, уважаю, що не зайве буде викласти, як батенько робили «бенкети» у визначені дні року. І що то були за бенкети!.. Куди там! Тепер і не наснитися нікому втнути такий бенкет, і тіні чогось подібного не побачиш!.. А ще кажуть, що всі кинулися в розкоші! Та яка була в усьому статечність і регула!..

Коли батенько задумували вчинити бенкет, то заздалегідь об'являли матінці, котрі, бувало, одразу ж стануть здихати, а часом і заплачуть. Звісно, вони мали до того велику причину. Подумайте: на один бенкет треба було курей п'ятдесят, качок

двадцять, гусей стільки ж, поросят десять. Кабана треба було неодмінно заколоти, кількох баранів, нарізати й цілу яловицю. Все ж це одгодоване, невпоїд кормлене добірним зерном. Ох, як то матінка вмiли вигодовувати птицю або особливо кабанів! Навряд чи хто з теперішніх молодих паній-господинь знають усі способи до того, та й, годі-бо, чи ж беруться за сю важливу справу! Повiрте моєму слову, що коли, бувало, заколять кабана – то в нього, каналії, сала на цілу долоню, опрiч того що все м'ясо поросло салом! А птиця – пальцем можна було її розбирати, а смалець з неї в роті не вмiщається, так і тече!

Треба сказати, що матінка не одразу взялися господарювати і попервах багато було смішних з ними случаїв. Розповiм один зворушливий анекдот. Невдовзі, як вони побралися з батеньком, приїхала до нас сім'я сусід тільки пообідати. Матінка, щоб добре їх пригостити, покликавши домашнього кухаря, наказали йому зарізати барана й приготувати що слід. Кухар, чоловік ретельний до користі господарів своїх, став виставляти резони, мовляв, ми барана заріжемо, та його всього не споживуть за столом, половина зостанеться і через літній час попсується: треба буде її викинути. «Так ти ось що зроби, – сказала матінка, не довго думаючи, – задню частину барана візьми для столу, а передня хай живе й пасеться в полі поки що до слухної нагоди». Кухар так і зареготав. А матінка заходилися домислюватись, чого це йому так смішно. Коли додумалися й побачили, що вони сказали дурне й смішне, то махнули рукою, почервоніли, як вишенька, і пішли од кухаря. Після цього годі було його держати: відпустили на волю, а настановили куховарку.

Будь ласка, повернімося до своєї речі. Ото як батенько об'являть матінці про бенкет, то самі пошлють до міста по «городського кухаря». Так усі називали чоловіка в ранзі чиновника, що його всі шанували за незвичайну художність і вмiсть готувати обіденні столи; до того ж він, справляючи

свою службу, підв'язував білий фартух і на голову надівав ковпак, усе досить чисте. Сей кухар з'явиться за п'ять днів до бенкету й першим ділом почне гуляти. Відомо, що три дні йому належало погуляти, перше ніж візьметься робити! І чого б тільки він у сі три дні не зажадав, треба все йому дати, інакше-бо кине він усе, піде геть і ні за що вже не візьметься. Одгулявши три дні, стане до роботи. Дізнавшись від батенька, скільки має бути перемін за столом, він іде з матінкою до сажів, де вигодовується живність, і вибирає сам, яку йому треба. Пам'ятаю і тепер, як матінка стоять біля дверей сажа й, приклавши руки до грудей, жалісно дивляться на вибір кухаря. Коли ж він помітить щонайжирнішу з птиці й прирече її на смерть, тут матінка охнуть, обітруть сльозинку з очей і не втерплять, щоб не шепонуть: «А щоб тебе родимець побив! Найжирнішу взяв, тепер хоч увесь саж кидай!» А втім, матінка це робили не через скнарість і не жаліючи подати гостям луччєє, а так: любили, щоб усього було багато в, запасі й щоб усе було луччєє. Вони, бувало, й гостям хвалилися, що природа благословила їх достатком як на дітей, так і на свійську живність, себто на птицю та інше. Другого дня убуток у сажі наповниться птицею, котру з часом також вигодують, а все ж узятого жаль. Незбагненне серце, незбагненна й вдача господинь отаких, як матінка! Кухар, за допомогою десятка баб, узятих з роботи, упорається з птицею, поросятами, корінням, городиною; булошниця дрижить тілом і душею, щоб опара на булки була добра й щоб тісто підійшло й булки випеклися на славу; куховарка в другій кухні, з помішницями, також пореється з птицею, виданою їй, та вже не годованою, а з тих, що гуляють на волі, і готує в двох великих горшках обід осібно для панських конюхів, для козаків, що припроваджують пана полковника та опрочих панів; осібно й посмачніше для дрібної шляхти, котра приїде за панами: їм не дозволено бути за одним столом з важливими особами. Дворецький, видавши, щоб вичистили, великі

олив'яні тарелі з гербами славетнього роду Халявських і з вензелями прадіда, діда, батька таткового й самого татка, сам гострить ножа й другого про запас – розбирати на столі птицю й інше м'ясо. Ключник розливає в глеки пиво й мед з новопочатих бочок, з котрих куштувати вже ти на батенькові, й, коли схвалено, розподіляє: з яких саме подавати панам, з яких шляхті, конюхам, козакам та опрочим. З барилець же, що осібно стоять і мають у собі відмінні меди: липовий, сахарний тощо, він буде наливати під кінець вечері, щоб «укласти» гостей. Конюхи на стаєнному дворі приймають кращий овес і зсипають його в свої засіки; клопочуться, щоб привезли сіна з кращого стіжка й скидують його на стайню, щоб усе те дати панським коням, як приїдуть гості, аби люди опісля не гудили господарів: такі, мовляв, хазяї, що про коней і не потурбувалися.

Одне слово, всім і кожному безліч роботи й клопоту, а батенькові й матінці – найбільше від усіх. Вони, кожне, за всім доглядають по своїй лінії, все спостерігають, і біда конюхові, якщо він прийняв овес не чисто вивіяний, сіно лугове, а не краще з степового; біда й ключникові, якщо кубки не повно націджено, для меншого столу гіршого сорту приготовано напої; біда булошниці, якщо булки не добре випечено; куховарці, якщо страву для людей не так смачно її не вдосталь виготовлено. Один тільки «городський кухар» не підлягає нагляду: йому дано повну волю готувати, що знає в своїй справі, й робити, як уміє і як хоче. Зате вже чого він вимагає, всі спішать йому точно видати, хоч матінка й не пропустять, щоб не побурчати: «А щоб тобі поперек горла стало! Яку до біса силу масла вимагає! А рижу! А родзинків! Як у прірву! І охота Миронові Йосиповичу вчиняти бенкети! Легко сказати: чотири рази на рік! Не припасешся ні з чим; так і дивись, що розоримося овсі». – Останні слова матінка вимовляли пошепки, щоб батенько не чули, а то б перепало й їм! Батенько, хоч і були дуже політичні, та коли вже їм чого

заманулося, то буде по-їхньому. Матінка, не знаючи ще добре їхньої комплекції, років п'ять тому, бувало, візьмуться перечити їм, – так що ж?.. Ну, не наше діло судити, а знає об тім кофейна шовкова хустка, яка не раз злітала в такому разі з матінчиної голови, дарма що пов'язана була на підкапок з синього сахарного паперу.

Стривайте, про що пак я казав? Еге, про бенкет... Так. У сей урочистий день, першим ділом, ранком ще, з'являється команда козаків для почесної варти, понеже в домі буде сам пан полковник своєю особою. В цієї команди завсіди є сурми й бубни. Отож команда й улаштує свою парту.

Коли ранок мине, вдень, трохи пізніше, отак годині о десятій по півночі, з'їжджаються звані гості. І кого тільки батенько не кликали на бенкет до себе? Верстов за п'ятдесят послали, нікого не пропустили, отож усі й зібралися. Непристойно ж бо таку персону, як був у той час його ясновельможність пан полковник, частувати тільки при двадцятьох душах; слід було й кликати, заради честі гостя, бодай сотню; слід було ж усім і приїхати з пошани до такого гостя й явити честь батенькові, не маленькому панові по достатку й значності древнього роду. Хто не мав на чому приїхати, той пішки прийшов з сімейством, принісши в клунку ошатне вбрання, бо тут у простому не можна було б показатися. Глянули б ви, як усі гості пишно вбрані та причепурені! Чоловіча стать у славних сукняних кунтушах темного кольору, рукави з вильотами, себто що назад відкидаються; під ними жупан грезетовий, блискучий; часто-густо хто й у моревому. То таке вбрання – знаєте, що при дамах непристойно називати, – червоного сукна, широке; пояси блищать, неначе ковані; за поясом, на золотому або срібному ланцюжку – ніж у багатій оправі; чоботи з сап'яну червоного, жовтого або зеленого; а хто дженджуристіший, так у того й на високих підковах; волосся гарно підстрижене кружальцем, вуса пригладжені, охайні, як казали тоді –

«чепурні». А жіноча стать і собі – краса яка! Кунтуші з щонайдорожчої парчі, такої, що й не зігнеш, у попереку обхоплені, сутою сіткою викладені; корсети гласетові; запасочки з заморської цяткованої матерії, дебелої, як луб'я. На головах кораблики або очіпки з парчі сутої, як жар, горять! Нинішні дами не зуміли б і надіти кораблика або очіпка. На шії – намиста того, намиста! Дукатів, єднусів, хрестів!.. Господи, твоя воля! Інші дівчата – для полегкості – без кунтушів, у самих юпках, себто в корсетах, і... як би це вам політичніше сказати?.. не обмежуючи натури, або природи, – без рукавів. Та зате ж які рукави їхніх сорочок – аж очі в себе вбирають: тонкого полотна, серпанкові, які тільки можна собі уявити! Все оте вишито премайстерно різного кольору шовками, золотом, сріблом. Голови прикрашено – напрочуд як гарно! Коси заплетено найдрібнішими пасмами, повито вінком і укладено на маківці, а по чолу покладено, одна на одній, різнокольорові стрічки, а поверх їх – золотий газ сутий... Одне слово, краса – та й годі! Ніжки в сукняних панчішках, білих або синіх; черевички червоні на колодочках. З-під шовкової плахти видно «ляхівку», себто поділ сорочки, так само вишитий, як рукави... Отака краля мимоволі приверне твої очі на себе одна, а їх же тут зібралося десятки! Не подумайте, що се вони витратилися й шили собі вбрання для нашого бенкету! Аж ніяк! Кожна все осе одержала від матері, а та – від своєї матері, і отак усе вище; тепер носить сама й передасть майбутнім своїм дочкам та онукам. Зібратися тепер на бенкет не коштувало б їм нічого більше, як кухлик криничної води, щоб умитися; а одяглися в усе готове. Та які ж вони гарні! Який здоровий колір облич! Який яскравий, живий рум'янець на лицах! Яка свіжість у чарівних очах! Не дивно: вони лягають спати ввечері, а встають з сонцем; вони...

(Тут усе, що я написав, моя невістка, другого сина дружина, жінка модна, вихована в пансіоні мадам Гросваш,

зачорнила так, що я не міг і розібрати, а повторити – не пригадав, що написав був. Ну, та дарма. Ми й без того всі знаємо все. Хм!)

Ось такі гості зібралися й сидять статечно. Десь уже опівдні, годині об одинадцятій, засурмили сурми, забили бубни – їде сам, їде вельможний пан полковник у своєму берліні; машталір раз у раз ляскає пугою на четверню вороних коней, в посріблених шорах, а вони без фореса, чи по-теперішньому форейтора, йдуть на самих віжках машталіра, що сидить на правому кореняку. Вбрання на машталірі й ремінь на шорах зелені, бо й берлін був зелений.

Батенько з матінкою вийшли зустрічати його ясновельможність на рундук, себто на ганок. Батенько кинулися до берліну, одчинили дверцята й приймали пана полковника, який вилізав, спираючись на батенька. Тут батенько поцілував його руку, а він, – се, далєбі, я сам бачив і ніяк не брешу, – він, вилізши, обійняв батенька. Матінка на рундуку дуже низько вклонилися панові полковникові й, коли він зійшов на наш високий рундук, кинулися також, щоб поцілувати його руку, та він відсмикнув і допустив матінку поцілувати себе в уста. Сим він почав давати на розум, що недавно був у Петербурзі й бачив тамтешню політику. За таку відмінну честь матінка знову йому пренизько вклонилися й принижено просили його ясновельможність ущасливити їхню вбогу хижу своєю присутністю. Полковник просив їх іти вперед, та матінку, дарма що вони були трохи такі простуваті, де треба, важко було охитрувати: хоч вони й чули, що пан полковник просить їх іти вперед, хоч і знали, що він вивіз багато петербурзької політики, все ж ніяк не пішли поперед пана полковника і, йдучи позаду його, перезирнулися з батеньком, в котрого на обличчі сяяла радісна усмішка від матінчиної спритності.

У сінях пана полковника зустріла вся чоловіча стать, стоячи по чину й віддаючи честь поклонами; коли ж він

увійшов у кімнату, вся жіноча стаття зустріла його біля дверей, низько й поштиво вклоняючись. Пан полковник, всупереч своїм поняттям політики, яку він запозичив у Петербурзі, через те що був гладкий, одразу ж уместився на особно приготоване для нього високе крісло з м'якими подушками й запропонував дамській статі теж сісти, однак вони ніяк не поступалися й тільки мовчки вклонялися. Аж ось коли він оголосив, що, будучи в Петербурзі, до всього придивлявся й дуже ясно бачив, що жінки там сидять навіть при особах у генеральських рангах, тоді тільки вони мушили сісти, та й то сиділи про око: коли пан полковник був ласкавий спитати котру про щось, тоді вона спішила встати й, низько вклонившись його ясновельможності, вп'ять сідала, не сказавши на відповідь нічого. Навіщо було й відповідати? Якщо відповідь мала стверджувати, то се й без слів показував уклін; якщо ж слід було заперечити щось панові полковнику, то, не наслідуючись на таке зухвальство, яснили се поклоном. Де тепер побачиш сю витончену чемність? У нашої молоді? Гей-гей! І не кажіть мені про неї!

Помітно було, як батенько бентежилися, що пан полковник зволив бути веселий. Почувши чижа, що голосно й приємно співав, пан полковник похвалив його; і враз батенько, низько вклонившись, зняли клітку й, винісши, віддали її людям пана полковника, щоб прийняли її й обережно довели додому, «як річ, яка подобалась його ясновельможності».

Пан полковник, розмовляючи з старшими, котрі стояли біля стіни й ні в якому разі не сміли сідати, зволив закашлятися і плюнути перед себе. Притьмом один з бунчукових товаришів, поважний старий, кинувся й шанобливо затер ногою плюню його ясновельможності: отака була витончена політика в той вік!

Трохи згодом дворецький вніс велику тацю, заставлену срібними позолоченими чарками; а на другій таці несли кришталеві, – пам'ятаю, їх батенько купили в цесарця, що

приходив до нас з товарами, – карафи, наповнені різного сорту, смаку й кольору горілками, котрі матінка навмисне для цього приготували. Горілки не подавали нікому, поки батенько й матінка з своїх рук не просили пана полковника.

Коли він зволив прийняти в руки чарку, тоді тільки почали підносити гостям, і кожний наливав собі бажаної горілки, а батенько одно припрошують кожного, щоб повніше налипали.

Пан полковник був політичний. Він, не пивши, держав чарку, поки всі не налили собі, і аж тоді взявся пити. Всі гості дивилися на нього: якби він випив усю чарку одним духом, то й вони випили б так само, але що полковник пив, присьорбуючи, то й вони не сміли випивати перше його. Коли він зволив морщитися, показуючи міцність випитої горілки,

або цмокав губами, милуючись смаком горілки, то й вони всі робили те ж саме, щоб догодити його ясновельможності.

Пан полковник, випивши горілку, зволив довго розглядати чарку й похвалив її. Справді, чарка була чудова: величенька, ваговита, гарно визолочена, ще й з гербом Халявських. Політика вимагала і чарку віддати панові полковнику, ню батенько залюбки й виконали.

Після сього пана полковника запрошено випити по другій чарці. До того ж батенько, низенько вклонившись, доповідали: «Осмілюсь найуклінніше доповісти вашій ясновельможності, що після першої не закусяють» – і на сей раз панові полковнику поставили другу чарку, таку ж, і він випити випив, та вже не хвалив чарки. Йому наслідували й опрочі гості, маючи на увазі чоловічу стать, оскільки жінкам і підносити не сміли; вони статечно й тихо сиділи, тільки обертаючи пальчики один коло одного, – мода ся зайшла з давніх-давен, довго держалася, та й се вже зникло, і пальчики жіночої статі спокійні, не крутяться! – або кінчиком вишитої хусточки махали на себе, бо в кімнаті було душно від народу.

Ще трохи згодом батенько підступили до пана полковника з доповіддю, що, мовляв, «поставивши тарілки, чи не буде ласкава, ваша ясновельможність, по чарці горілки?». Тут пан полковник, підвівшись, сказали «стривайте» й пішли, їм забажалося прогулятися. Така вже була їхня натура. Тільки-но пан полковник устав, то й уся жіноча стать піднялася, себто з своїх місць; а пан полковник у супроводі батенька, вийшовши в сіни, закричав вартовим: «А нуте ж – сурміть, сурміть, ось я йду!» І разом на сурмах та бубнах віддавали йому честь доти, доки він не повернувся в покої. Що то значить високий ранг!

Звольте. За попереднім порядком випито й по третій чарці – коли се засурмили й забубнили вже в сінях на знак того, що час уже до обіду й перша переміна стола заставлена.

Стіл був приготований у протилежній кімнаті, себто через сіни, насупроти тої, де були до обіду. Попід стінами були

ослони й перед ними стіл довгий, застелений килимом і поверх довгою скатертиною, на якій по краях уздовж та на різках вишито червоними нитками вільні прегарні візерунки. На стіл густо ставилося великі олив'яні тарелі або миски, чудесно, як дзеркало, отак блискуче вичищені й усі з гербами Халявських, наповнені, себто миски, борщами різного сорту. Для тих, що сиділи, не було більше наряддя, як олив'яна тарілка, коло неї – шматки хліба білого й чорного, ложка дерев'яна, скрита лаком, – і все це – геть уздовж – на обох краях накрито довгим рушником, так само вишитим, як і скатертина. Він був, щоб витирати руки, замість теперішніх серветок. Стіл, oprіч мисок, був заставлений великими глеками, а іноді й суліями, наповненими пивами та медами різного сорту й смаку... А які ж се були напої!.. Далєбі, істинно кажу, не брешу: тепер нікому не насниться смак таких напоїв; а щоб зварити або приготувати їх, то й не кажіть: ніхто й тями не має. Уявіть собі пиво тонке, рідке, ледь жовтувате на колір; піднесіть же до уст, то вже сам пах його вабить вас покуштувати, а покуштувавши, ви вже не хочете лишити його й п'єте, скільки душа забажає. Солодко, смачно, приємно, втішно і в голові не лишає ніяких наслідків!.. А мед? Се просто диво! Ви налили його, а він чистий, прозорий, як кришталь, як джерельна вода. «Що ж се за мед?» – сказали б ви байдуже, а може, ще й зневажливо. Та бач – почніть його куштувати, себто пити, так від третього ковтка ви вже й не розтулите губ своїх: вони так і злипнуть. Скільки-то солодкості! А дух який! Тепер ані від одної панії нема таких пахощів, а щиро кажучи: коли вони виїжджають межі люди, так се вони тоді достеменно мають. Ні, хай ніхто мені не каже, де саме Росія! Б'юся об заклад запевняю, що вона в нас, у Малоросії. Доказ: коли росіяни ще були слов'янами (се я, не пам'ятаю, десь читав), то вони мали чудові меди й тільки їх і пили. Коли якому народові хотілося попити меду, то вони їхали до слов'ян. У великій Росії таких медів, як у нас, у

Малоросії, варити не вміють, отож виходить, ми – справжні слов'яни, перейменовані потім у росіян...

Та киньмо вчені міркування й повернімося до батенькового бенкету. Так будьте ласкаві пригадати, що отакі меди й пива стоять по всьому столу. Побачите ж, що з сього опісля вийде.

Поміж глеками або суліями стоять кухлі, келихи – та все срібні, важкі, викарбовані різними фігурами й міфологічними, себто неправдивими, божествами – і всі позначені пишним гербом Халявських, премайстерно зробленим.

Його ясновельможність пан полковник зволив сідати, за звичаєм, на найпершому, найчільнішому місці за столом; коло нього не було приготовано другого місця, бо ж нікому не слід сидіти з такою важливого рангу особою. Жіноча стать заміжня сідала, за чинами своїх чоловіків, на ослонах біля стіни. Господар повинен був пильно стежити, щоб пані осавулова не сіла якось вище за пані бунчукову товаришку; якщо він помітить таке порушення порядку, він мусить просити пані осавулову пересісти нижче; в противному разі, вічна сварка в чоловіка приниженої дружини з господарем бенкету та з осавулом, чоловіком зарозумілої; а якщо він підлеглий йому, то помста й кара по службі. Після того, як посідають жінки, сідали дівчата, так само за чинами батьків своїх. Чоловіки, всі за чинами, сідали на ослонах проти жіночої статі. Господар бенкету сідав кінець столу, щоб зручніше вставати в усяких потребах. Господиня ж не сідала овсі: вона поряdkувала подаванням страв і стежила за всім ходом бенкета. Кілька двірських дівчат, як гоже для такого випадку вбраних, у своєму національному, вільному скрізь одязі – тоді не вміли ще зв'язувати й шнурувати – як би се сказати?.. ну, натури, або природи, – так вони стояли в кутку, біля великої грубки, готові виконувати бажання гостей. Господинине око стежило й за ними – і біда тій дівці, котра так загавилася, що гість сам скаже: «Дівчино! Підійми мені хліб або ложку», або

чого-небудь попросить. Матінка, бувало, з другої кімнати кивнуть пальцем до провинної – а часом їм і здається, що вона начебто завинила, – то, викликавши, схоплять її за коси й тут же – ну-ну-ну-ну! – так вичублять, що дівка не скоро до розуму прийде. По щоках же в такому разі ніколи не били, щоб негожі звуки не дійшли до слуху гостей. Провчена, поправивши коси й усе пошарпане на ній, знову йде на своє місце й стоїть, як свічка.

Ото, як посідали, всі дивляться на пана полковника. Він зняв з тарілки рушника, поклав до себе на коліна – і всі гості, обох статей, зробили те ж саме. Він своїм ножем, що був у нього на ланцюжку, одрізав шматок хліба, посолив, з'їв і, взявши ложку, сьорбнув з миски борщу, перехрестився – і всі гості за ним повторили те ж саме, та вже тільки сама чоловіча стать. Жінки ж і дівчата ні в якому разі не повинні були щось їсти, а треба було сидіти нерухомо, понуривши додолу очі, нікуди не дивитись, не розмовляти з сусідками; можна було тільки, як і вранці, крутити пальчиками або кінчиком хустки обмахуватися; інакше паничі, котрі сидять насупроти, засміють і таку славу пустять, що їм і просвітку не буде: соромно буде й очі на світ явити.

Після першої ложки почали гості їсти, як і скільки кому забажається. Проти чотирьох осіб ставилося миску, і просто з неї їли, викидаючи на тарілку, що стояла перед кожним, кісточку, муху або щось інше, непристойне. Коли кінчався один борщ, подавали другий іншого сорту. І скількох сортів бували борщі – то аж дивно! Борщ з яловичиною; борщ з гускою, пресито вигодованою; борщ з свининою; борщ Собеського (що був у Польщі королем); борщ Скоропадського (гетьмана України). Знову повинен зробити вчене зауваження: з історії нашої відомо, що сі особи самі склали особливого роду борщі і вдячні нащадки дали сим стравам імена винахідників. Рибний борщ печерський, бікус, борщ з годованою качкою... Та я вже й не пригадаю всіх назв борщів,

які, бувало, подають!..

Коли кінчалися борщі, то сурми й бубни в сінях сповіщали кінець першій переміні. На сі звуки годилося кинути їсти й покласти ложки. Гості чоловічої статі підводилися з своїх місць і ставали осторонь, щоб дати змогу кухареві вільно діяти. Він забирав спорожнені миски, а дівки, на знак матінки, поданий з другої кімнати й з пригуком: «Дівчата, а нуте! Чи ви поснули?» – притьмом кидалися до столу, збирали тарілки, змітали руками з столу хлібні крихти, кістки тощо, клали нове наряддя й, закінчивши все, відходили осторонь. Тут, на новий звук сурем та бубнів, з'являвся кухар з стравами другої переміни й заставляв ними стіл, і тоді чоловіча стать, що встала була, сідала, як і раніше.

Після сього підносилося горілку; пана полковника й гостей просилося випити перед другою переміною.

На другу переміну були супи, також різного сорту й смаку: суп з локшиною, суп з рижом та родзинками і багато інших, між якими був і суп історичний, що, подібно до борщу, мав назву «Леопольдів суп», винахід якогось маркграфа Римської імперії, але якого саме – не знаю. Цікаві можуть дізнатися напевно з історичних оглядів, критик та суперечок учених мужів.

Коли бралися за другу переміну, пан полковник, а за ним і всі гості, тої ж чоловічої статі, відпустили свої пояси.

Під час першої і другої переміни пили пиво, мед, що хто зволить.

Дарма що в гостей чоловічої статі нагрівалися чуби й червоніли щоки ще під час першої переміни, батенько з самого початку обіду ходили й, починаючи від пана полковника та до останнього гостя, припрошували більше їсти, вибираючи з мисок шматки м'яса, й клали їх на тарілки кожному та благали з'їсти все; навіть спітніють, ходячи й кланяючись, та все просять, примовляючи жалібним голосом, що, мовляв, не інакше як чимось я прогнівив пана

Чупринського, що він ображає мене й у рот нічого не кладе? Пан Чупринський, кречучи, пихкаючи й важко дихаючи, силкується з'їсти покладене йому на тарілку проти сили, щоб не образити господаря.

М'ясо різали на тарілці ножем, що-його мав кожний гість, а їли – через те що не заведено було ще виделок – руками.

Третя переміна відбувалася за попереднім порядком.

За третьою переминою ставили тарелі з наїдками «солодкими». То були: качка з родзинками й чорносливом у червоному соусі, ніжки бичачі з таким же соусом і на додачу «мигдалем», мозок, різне солодке коріння, ріпа, морква та ще всяка всячина, все пресмачно приготоване. Під час цієї переміни пан полковник знімав з себе пояс овсі, і батенько, поспішивши прийняти його, бережно й поштиво несли і поважно клали на постіль, де вони (себто батенько) з матінкою звичайно одпочивали. Гості чоловічої статі, знявши свої пояси, ховали їх у кишені або передавали через стіл своїм жінкам, а ті вже ховали їх у себе за корсет або куди зручніше було. Під час третьої переміни подавали на стіл наливки: вишнівку, тернівку, слив'янку, яблунівку, й таке інше, й таке інше. Чарок тоді не було, їх і не знали, й висміяли б їх, якби побачили, а пили наливки тими ж келихами й кубками, що пиво й мед. Усякому давалося випити на його волю й комплекцію.

За попереднім порядком поставлено й четверту перемену, що складалася з різної печеної птиці, поросят, зайців тощо, солоні огірки, огірочки, залиті оцтом, а також з часником, вишні, грушки, яблука, сливи опішнянські та інших родів були горами навалені на тарелі й поставлені на стіл. Чим більше обід наближався до кінця, тим старанніше батенько припрошували гостей більше їсти й пити, щоб опісля їх не гудили, що вони не вміли пригостити. Вже й на тарелях мало що лишалося, та батенько й недоїдки підкладали найповажнішим гостям, просячи «добирати все й залишити

посуд у чистоті».

Наприкінці, щоб змусити гостей довго згадувати свій бенкет, батенько просили пана полковника і гостей обох уже статей випити «на потуху» по кухлику медку. Отут, глядіть, яка штука вийде: поки пили наливки, коли вже до пива й меду не торкалися, спритно підмінено мед медом-таки, тільки іншої властивості.

Прошені гості, щоб зробити господареві честь і потішити за його старання, пам'ятаючи, що мед був надзвичайно смачний, охоче погоджувалися приємним напоєм усолодити-свої почуття. На око мед був той самий – чистий, як джерельна вода, і світлий, як кришталь. Отож вони, наливши в кубки, випивали по повному. Батенько, ковтнувши свій сміх і вклонившись панові полковнику та всім гостям, чемно просили вибачити, що не почастували, як належало, його ясновельможність і дорогих гостей, а тільки потурбували й змусили голодувати.

Пан полковник, бувши досі велемовним і невгамовним у розмові з старшиною, що сиділа коло нього, коли випив останній кубок меду, занімів, як риба: витріщивши очі, надувся, щоб промовити хоч слово, але не міг ніяк; замахав рукою і підвівся з місця, а за ним і всі підвелися... Та от – комедія! – встати встали, а з місця не могли рушити й вимовити слова не могли. Се – треба сказати – батеньків мед отак діяв: він був незвичайно солодкий і непомітно міцний, такий, що в того, котрий тільки кухлика випив, відбирало мову й підкошувалися ноги.

Штукар були батенько! І сю штуку витівали завсіди наприкінці обіду й реготали нестямно, коли гостей одводили їхні жінки або дочки; а якщо й жінки випивали згубного напою, то й їх разом проводили люди.

Пана полковника, що добре сп'янів, батенько доскочили ласки самі одвести в свою спальню одпочити. Інші ж гості розташувалися де кому випало. Матінці був клопіт дати

кожному подушку. Якщо ж траплялися панії, котрі випили медку, то їх проводили в дитячу світлицю, де сиділи замкнуті чотири мої сестри.

«Молоді парості жіночої статі», – як їх називали батенько цивільною мовою, а попросту «панночки», або, як тепер їх звуть, «барішні», виходили з дому й розташовувалися на призьбах грати в усякі ігри. Котора з них метикуватіша, та привозила з собою креймашки, і всі, посідавши кружка, грали. Що за превесела й прецікава гра! Креймашок є не що інше, як оброблений кружечок з розбитих тарілок або кахель, завбільшки з мідну копійку. Кожна панночка покладе перед собою один креймашок, а другий кидає вгору, і поки той летить назад додолу, вона повинна схопити лежачий і піймати летючий. В сю прецікаву гру тодішні панночки грали, бувало, хоч і весь день. А тепер, де ви побачите, щоб наші панночки забавлялися креймашками? Легко може статися, що вони й не тямлять їх!.. Страх як світ змінився!

Звольте! Поки отак розважається молодість жіночої статі, в той же час паничі тут же, на вдвір'ю, межі себе боролися, бігали навипередки, грали в м'яча, в скраклі... Теж не думаю, щоб хто з теперішніх молодиків, навіть добре вихованих юнаків, тямив у сій грі! Скраклі! І що се за весела й моральна гра! Вибиваєш з города (себто за лінію) противної партії гилки; переміг – і за нагороду їдеш на переможеному верхи з тріумфом у здобутий город. Скільки тут думок, заохоти до подвигу, відплати за спритність! Се, мабуть, щось із звичаїв древніх римлян.

А деркач? Ото гра! Се можна вмерти від сміху! Забивають паколок у землю і до нього на двох довгих вір'ювках двох паничів, і обом їм, зав'язавши очі, дадуть у руки одному міцно скручений джгут, а другому вистругані довбешки, щоб дерчав ними. Ось один дерчить і стережеться товариша; а той, так само не бачачи нічого, підкрадається й хоче його вдарити джгутом – і... бах! – б'є по повітрю; а той, викрутившись,

дерчить уже з другого боку....Той кидається туди, а сей іде сюди... Ну, просто, бувало, лягають від сміху! А як попаде джгут деркача, так уже періщить, скільки душа забажає!.. Сміхота сміхотою!..

Ох, скільки було таких веселих, дотепних, хитромудрих ігор! І де тепер оце все? Гляньте на теперішнє юнацтво – чи так воно виховане? Худе, як тріска! Як освічене! Не розрізниш од дорослих мужів. У чому вправляються? Наука та навчання. Як поводяться? Зовсім противно своєму віку... Об сім предметі я поговорю опісля...

Та ось панночки, знудьгувавшись, що паничі не пристають до них і навіть не звертають на них уваги, вдаються до хитрощів: починається межи ними гра в королі. «Королю, королю, що звелите робити?» – питає кожна в обраного з них короля.

– У короля жінки нема, – відповідає король.

Та, що питала, повинна б цілувати короля; та вона кричить голосно, щоб паничі почули: «Ото ще вигадали що! Чого нам цілуватися межи себе? Се буде горщик об горщик, а масла й нема». Тут деякі з них дивляться на паничів, чи не підходять вони до них, і коли ще ні, то й далі ведуть маневр, аж поки не притягнуть їх до себе.

Паничі всяким околясом кінець кінцем підійшли до кола панночок і просять «з нудьги» прийняти їх до товариства. Коло розсувається, паничі посідали межи панночками, й починається ігра. Всякими хитрощами й явною неправдою короля завсіди обрано з гарних.

– Королю, королю, що накажеш робити? – питає перша, зашарівшись, знаючи, що той накаже.

Король відповідає поважно: «Короля слід шанувати й усім панночкам по семи разів цілувати».

– Ото вигадали! Ото вигадали! Досить би й по двічі, а то по семи, – кричать бунтівниці, та нічого не вдієш: кожна, обтираючи губки, підходить до короля й рівно, ні більш ні менш як сім разів, цілує правдиво, без фальшу, щасливого й спокійно повертається на своє місце.

– В соромітне місце поцілувати короля! – наказує король другий. Усі регочуть і дивляться на зниковілу. «Ну чого? Чого ж ти стала? Ти думаєш що?.. Хіба не знаєш?» – отак кричать їй подруги, й одна з них пропонує: Дай лишень я за тебе виконаю».

Діставши довіреність, вона підходить до короля й вільно цілує його в обидві щоки – місце, де проявляється сором.

– Королеві видати стрічок п'ять аршин! – наказується третій, і панночка, одержавши такий наказ, підходить до короля, бере його за руки й простягає їх, буцімто міряючи на аршин і цілуючи при кожному одмірюванні.

– Зібрати податки на короля! – і король з тою, яку питає, йде стягати з кожної податок. Одержує поцілунок від кожної панночки й цілує свою подругу, неначе складаючи в торбу податок.

– Та не щипайтесь же, паничу! – раптом зойкне з кола одна панночка, одсуваючись од свого сусіди.

– Я зовсім не щипаю, а тільки лоскочу, – відповідає пустун.

– І лоскотати не прошу: я лоскоту боюся.

І багато відбувається тут веселих жартів. Сміх, кумедні промови, дотепні й розумні слова розважають молодь, що й не помітить, як день мине.

А тепер у якому товаристві молодиків знайдете, щоб отак час проводили, щоб були отакі хитромудрі гри, веселощі, воля, розум, задоволення?.. Все, все змінилося!

Та ось, годині о четвертій пополудні, пан полковник та опрочії гості, виспавшись, сходяться у велику кімнату. Матінка, піклуючись про все, приготувала їм багатий полуденок. Млинці, вареники, яєшні, всякі холодці – безперестанку йдуть одне за одним. Тепер уже матінка клопочуться припрошувати гостей, щоб побільше їли, і кожному – проте за рангом гостя – підкладають чудові шматочки й поливають маслом та сметаною, більше чи менше, зважаючи на поважність особи. Батенько ж, знай, обходять гостей, просячи їх про наливки, котрих різного кольору, смаку, сорту й роду в достатку розносилося. Коли тарелі очищено, підноситься «на потуху» «варена»... От знов не стерплю, щоб не сказати: де ви знайдете в нас цей напій? Ніхто й приготувати його не вміє. А який же напій! Я вам скажу: «оце штука!» – що в рота, то й спасибі! Солодко так,

що губ не розтулиш: так і злипаються; смачно так, що навіть нектар не вартий проти нього нічого; добропахуче таке, що я, будши в Петербурзі, в жодному «козмаїтичеському» магазині не знаходив отаких пахощів. Дешево й нічого не коштує, бо весь матеріал домашній: горілка, ягоди всякі й кілька ароматичних утворів: перець, кориця, лаврове листя. Так де там! І сей дорогоцінний пахощами, здоров'ям, смаком і дешевий напій відкинули й утопають у винах, начебто заморських, коли запевняю вас чесно, що всі оці вина з хитрими назвами робиться тут же на місці, В нас, і продається по дорогій ціні на шкоду кишеням і здоров'ю православних. Аж серце болить і душу стискає!.. Де ти, блаженна старовино?..

Отож, звольте. Як покуштують по кілька чашок вареної, пан полковник забажає проходитися по двору, оглянути батенькову стайню, загороду та інші місця в господарстві. Пішов – і всі чиновники за ним; батенько передують, а сурми сурмлять, а бубни гримлять на честь полковника, та вже помітно, що не так улад, бо багато частували й сурмачів – як козаків, конюхів, так і всіх людей, що прибули з гостями.

На стайні й скрізь пан полковник, оглядаючи, що похвалить, то негайно виводять геть і здають на руки полковницьким людям, котрі навмисне для сього прибули. Батенько від задоволення аж облизується, що їхнє господарство схвалює пан полковник.

Оглянувши все, повертаються в будинок, де матінка тим часом пригощали жіночу стать... тим, що їм на думку спало; а що при сьому не був присутній ніхто з чоловічої статі, то щодо натуральності, діло було гаразд... І дивно: перед ними стоять горіхи смажені і мишоловки, яблука, повидла різного сорту та всякі такі меблі, а наша жіноча стать, таки добре розчервонівшись, цокотять, баляндрасять, розказують одна одній всяку всячину, і кожна, одна одну не слухаючи, веде своєї. Те, що саме прийшов пан полковник, їм непомітно, і

матінка, бігаючи від одної до одної, здержують їх від розмов. «Та замовчіть же, пані обозна! Та годі ж, пані бунчукова товаришко! Ось пан полковник прийшов». І всилу-всилу їх утихомирять.

Зрозумівши, що пан полковник тут, вони, притихнуть і, як годиться, підвівшись з своїх місць, почнуть маніритися: і усміхаються до нього, втираються хусточками і, хоч воно й ні до чого, на все кланяються, поки його ясновельможність не зволить сісти й майже наказом не посадить їх. Усі ласощі знято з столу й подано страви «підвечіркувати». Шинка, солонина, бужанина, півть, солоні перепілки та інша печена птиця прикрашає стіл. Після кількох чарок горілки гості беруться «підвечіркувати» й порають усе при безперестанному частуванні різного сорту пивами й медами.

Тим часом, як се все діється, панночки, що нагулялися в королі, не маючи чим забавитись, з «нудьги» йдуть до річки, що протікає за садом, і там купаються. А паничі «задля забавки» йдуть прогулятися в кущі, що за річкою саме проти купання, і там милуються розглядуванням природи, або природи. Тепер, коли вже старі, звісна річ, після підвечіркування повинні поїхати, то вся молодь, освіжившись купанням та намиливавшись природою і природою, приходить, де всі зібралися, й знову не дивиться одне на одного, бо не годиться при поважних особах показати, що вони знайомі межі себе.

Закінчивши останню трапезу, пан полковник підводиться, щоб їхати. Берлин його подано. Машталір одне ляскає пугою. Батенько підносять кубок, просячи об повне, «щоб у домі, котрий покидає його ясновельможність, усього було повно». Коли виходять у сіни, подається кубок, «щоб господареві вороги не переступали через пороги». На рундуку ще випивають повний кубок, «щоб лився достаток на все видиме господарство». Дійшовши до берлина, пана полковника знову просять випити «гладко», щоб гладенько стелилася дорога

його ясновельможності. Випивши також до дна й сей кубок, пан полковник обнімає батенька, а вони, піймавши ручку його, цілують кілька разів і дякують добірними, улесливими висловами за виявлену велику честь своїми одвідинами тощо; а матінка, також ухитрившись, схопили другу ручку пана полковника й, цілуючи, прохають вибачити, що не могли пристойно пригостити нашого гостя, проморили його весь день голодом, бо все було недостойне такої високої особи, тощо. Пан» полковник, сповнений... почуттів, не може нічого вимовити, а тільки махає рукою і силкується піднести ногу, показуючи на мигах, що він хоче сісти в берлин. Усі, що стояли попереду, кидаються, піднімають його й садовлять. Тут батенько ще раз з кубком, щоб побажати панові полковнику щасливої дороги; пан полковник, почувавши чуба, запинаючись, ледве промовляє: «Мабуть, пан підпрапорний (батенько мали чин підпрапорного; я розкажу, як вони його дослужились), мабуть, підносить того меду, що за обідом?..» Батенько розпізнавали наперед його запитання і подавали достеменно той самий мед. Пан полковник, спорожнивши кубок, тут же валився на подушку, не сказавши більше ні слова. Берлин рушив, сурми засурмили, бубни забубнили на честь полковника, чого він, проте, чути не міг. За берлином вели коней, бугаїв, корів, везли кабанів і все те, що подобалося в батенька панові полковнику.

Провівши такого поважного гостя, батенько повинні були уконтентувати опрочих, котрі ще оставалися й бажали показати своє старання гостинному господареві. Починалося з того, щоб «погладити дорогу його ясновельможності». Потім дякували за хліб-сіль та за частування. Матінка піднесли ще «ручковий», себто з своїх рук. Потім пішли проводи тим самим порядком, що й пана полковника, до коляс, возів, візків, верхових коней тощо й тощо, і ось усі гості до єдиного роз'їхалися.

А що? Просимо ласкаво сказати мені: чи є тепер хоч тінь

отакого бенкетування, щирого, веселого, статечного, багатого? Тож-бо й воно!

А ось, будьте ласкаві бачити, як батенько попали в підпрапорні. Його ясновельможність наш пан полковник, після трьох-чотирьох бенкетів у батенька описаним порядком, став поважати батенька, хотів вивести його в сотники, бо батенько були дуже багаті як на маєтності, так і на речі та гроші; отож, мовляв, такий сотник скомплектує сотню на славу й увесь полк прикрасить. Ось і прислав до батенька універсал, що він батенька за старанну службу ставить на ступінь підпрапорного, запевняючи й надалі в своїй ласці. Коли ж батенько одержали сей універсал – господи, що тут було! І казати страшно!.. Ногами затупали, стали кричати, гнівно, буцімто в очі панові полковнику, і навіть запінилися... Опісля, схаменувшись, поїхали до пана полковника й пояснили, що вони служити не бажають, уникаючи від ворога наглої смерті, й що вони потрібні для сімейства, й що вони довго верхи їхати не можуть, одразу стомляться, й багато таких поважних причин подали. Та коли пан полковник, навіть побожившись, запевняв батенька, що вони в похід ніколи не підуть, то батенько й погодилися зостатися на військовій службі; та сотництва, за іншими охочими, що вміли особливим манером запобігати полковницької ласки, батенько ніколи не одержали й, соромлячись, завсіди казали, що вони вищого чина ні за що не бажають, як підпрапорний, і любили чути, коли їх величали сим рангом, та ще й вельможним, хоч, правду кажучи, підпрапорний і в сотні «не багато чого міг», а для сторонніх ще й того менше.

Повертаюсь тепер описувати далі наше виховання. Правду кажучи, можна було дякувати батенькові, а ще більше матінці: їхні турботи не пішли намарне. Ми були виховані чудово, – були такі собі череванчики, пузанчики, що любо на нас глянути: справжні барильця!

Коли вже щодо нас осягнуто найголовнішого, себто

забезпечене було наше здоров'я, тоді стали думати про даліше. Одного дня, коли в батенька розболілася голова від нашого гамору й вони мали на нас серце, що ми переламали кращі щепи в саду, то вони, здихнувши, сказали матінці:

«А що, душко, чи не пора б наших хлопців віддати вчитися письма?»

Не можу й досі надивуватися з рішучості матінчиної. Вони були вдачі гарячої, галасливої, сварливої, лайливої, так що не дай тобі господи! Та се бувало з булошницями, птичницями, ключницями й іншими службовими, їй підлеглими, особами. Проти ж батенька вони не сміли ніколи й писнути. До чого навіть дійшло! – годувати птицю й кабанів було під необмеженим розпорядженням матінки, і вони були до сього діла вельми схильні й вправні в ньому, знали все, що треба, в сій галузі й не дозволяли нічого міняти. Та коли батенько втручалися й наказували щось не до ладу, – як то часто траплялося, – матінка не перечили й виконували батенькову волю, хоч би на шкоду вигодованому кабанові, – звісно, не без того, що, забившись до себе в опочивальню, перециганять батеньчин наказ, пересміють усяке слово його, та все те пошепки, щоб ніхто й не почув. Крім сього предмету, чого б тільки батенько не забажали, матінка, як законна жінка, слухалися, спішили виконати достеменно так, як вимагалось й наказувалось, навіть і на думці не бурчачи на батенька. Я кажу так до того, що вони в найлюбішій своїй пристрасті не перечили явно; але в сих обставинах, коли батенько нагадали, що треба нам приступити до навчання, матінка вийшли з своєї комплекції проти батенька. Воно, звісно, й не треба казати, що природа в усіх тваринах однакова: гляньте на матерів у всіх звірів, коли їхнім дітям замислить хто вчинити якесь лихо, – тут вони забувають свій склад, не пам'ятають про своє безсилля й осатаніло кидаються на напасників. Так зробили й матінка, коли побачили, що їхньому роду та щоб не сталося переводу: відлуки з дому, несвоєчасна їда, вимушене сидіння,

турботи про науку, а найбільше кари, потрібні під час навчання. Вони, бачачи, що мова мовиться не про якогось гусака, кабана або індика, а про їхнє породіння, нестямилися й, бачачи, що се матерія серйозна, стали голосно кричати, і слова в них сипалися швидко, сказати б, наче хто сипав з мішка горіхи на бляху. Так різко й дзвінко вони на батенькові слова закричали:

– Змилюйтеся надо мною, Мироне Йосиповичу! Людина ви розумна, і розумнішого, як ви, я за свого віку нікого не знала й не бачила, а що не скажете, що не зробите, що не вигадаете, то все це таке дурне, що зовсім треба дивуватися, плюнути (тут матінка справді плюнули) й замовчати. – Та ба, плюнути вони плюнули, а замовчати не замовчали й вели своєї далі.

– З чого це спало вам на думку морити бідних дітей грамотою, дурною та безглуздою? Хіба я їх на те породила і дала їм таке чудове виховання, щоб вони над книгами «марніли? Опам'ятайтеся, бійтеся бога, не будьте дітогубом, не терзайте безневинно моєї утроби!.. – Тут матінка гірко заплакали.

Я таки не надивуюся зміні й батенькового поведження. Бувало, при найменшому суперечливому слові матінка не могли вже другого вимовити, бо опинялися в другій кімнаті, розуміється, проти волі... та се діло сімейне; а тут батенько дивилися на матінку здивованими очима, пихкали, надумалися і, як побачили сльози її, то, звісно, зглянувшись на материнське почуття, сказали без гніву й роздуму, а отак, просто, приязно:

– А як же ви, Текле Зінов'ївно, думали: щоб мої діти та росли дурнями й нічого не знали?

Тут матінка, хоч і видати було, що вони зважилися на ще більші крайності, ніж опинитися навіть у сінях – материне серце! – побачивши, що батенько зберігають проти неї м'якість, збадьорилися й посилили свій крик:

– Виходить, і я дурна, – кричали вони, – і я нічого не знаю

через те, що не вчилася вашої дурної грамоти? Так і я дурна?..
Дожиласть у вас честі за вісім літ подружнього ниття!..

– То ви, душко, а то вони...

– І не кажіть мені: все одно, все одно! Ви, звісно, голова; та я ж не раба ваша, а дружина. В чому іншому я вас слухаюся, а щодо дітей – зась! Знайте: діти не ваші, а наші. Петрусеві восьмий рік, Павлусеві не вийшло семи літ, а Трушкові (се мені) що там ще? – тільки стукнуло шість років. Яке йому навчання? Він без няньки й пробути не може. А скільки грамоток витратиться, поки вони ваші дурнячі буки та веді завчать. Та хоч і вивчать що, то однаково, виросши, забудуть.

Батенько замислились і стали лічити по пальцях наші роки від народження, котрих ніколи достеменно не знали, а вдавалися до сього певного способу. І видати, що матінчина лічба була правдива, бо вони, подумавши, поцмокавши, чим вони виявляли досаду, і походивши по кімнаті, сказали, що ми ще з рік погуляємо.

Матінка помітно зраділи й, щоб піддобритися до батенька, сказали: «Як знаєте, так і робіть. Ви чоловік: чоловіки розумніші за нас».

Та й хитрі ж були матінка! Бачите, як вони вчинили: криком і слізьми змусили батенька відступитися від своєї думки, а потім і кажуть: «Робіть на свою волю... ви, мовляв, розумніші...» Батенько геть-чисто всьому повірили й помітно весь той день були до матінки м'якосердні.

Та й пустували ж ми й дуріли увесь той пільговий рік! Скільки шибок у челядні повибивали! Скільки в куховарок горшків перебили! Скільки скарг назбиралося на нас за всякі капості! Та матінка забороняли челяді доносити на нас батенькові. «Недовго вже їм гуляти! – казали вони. – Підуть у школу, перестануть. Хай буде їм чим згадати життя в батьківському домі».

Аж ось прийшло й наше до нас. Не зогледілись, як і рік минув. Перед покровою прийшов наш стихарний дячок, пан

Тимофтії Книшевській, і спитав про час, коли буде найпристойніш починати вчити дітей.

Пан Книшевський, кашлянувши кілька разів за дяківським звичаєм, сказав: «Вельможні панове й добродіі! Премудрость чтенія і писанія не щодня дається. Подобає почати ону з дня пророка Наума, першого числа декавврія місяця. Відомо, що од днів Адама, праотця нашого, як його син, так і всі народи та язики, що пішли од них, починали посилати дітей у школу не інакше, як на пророка Наума, еже єсть першого декавврія; в інший же день почати – не умудрить нічиїх дітей. Сіє твориться в усій вселенній».

Матінка й з того зраділи, що діти бодай два місяці ще погуляють, і мерщій сказали: «Коли ж у всій вселенній з того числа починають, то й нам годиться робити за нею». Матінка були неписьменні й тому не знали, що й вони у вселенній живуть і містяться; через те й сказали отак... трошки... простувато... Та тут же випросили в батенька дозволу торгуватися з паном Книшевським за наше навчання – і після довгого торгу поклали: замість сорока алтинів (120 коп.) з учня платити по чотири злоти та по мішку пшеничного борошна за вивчення Київської грамотки з заповідями; грамотки мають бути наші. За мене ж, як найменшого, вимовлено борошно не пшеничне, а гречане, на галушки власне панові Книшевському, і буквар його, а не наш.

Я був у матінки «пестунчик», себто улюбленець, за те, що в усякий час дня міг усе їсти, що не дадуть, і з'їдати геть-чисто все. Як тільки я став розуміти, то матінка відкрили мені сю вартість і без міри мене за те жалували та хвалили перед усіма, що в мені нема ніякої зятятості. Якби матінчина воля, вони мене не віддали б ні в школу до пана Книшевського й нікуди не пустили б мене від себе, бо їм зо мною велика втіха була: як посадять мене коло себе, то я готовий увесь день просидіти, не встаючи з місця, й не промовити ні слова; скільки б не наділили мені чого поїсти, я все слухняно,

мовчки приберу й знов мовчу. Матінка не натішилися мною. Бачучи ж потребу пустити мене в науку, вони, скінчивши торгуватися, покликали пана Книшевського в коморку почастувати з своїх рук горілкою на могорич, почали щонайуклінніше просити його, щоб бідного Трушка, себто мене, ні в якому разі не карав, хоч би й слід було; якщо ж уже буде треба покарати, то сік би замість мене іншого кого з простих учнів. За се матінка тут же й одрізали йому п'ять локтів (аршинів з вісім) домашнього полотна, трохи погнилого від невдалого біління.

Матінка були такі добренні, що тут же мені й сказали: «Не бійся, Трушку, тебе сей цап не битиме, хоч би ти що робив. Хоч би ти за десять років сієї поганої грамотки не вивчив, то він не посміє й пальцем зачепити. Ти ж, коли прийдеш із школи, то нежалісливому твоєму батькові й мені скаржся, що тебе в школі кріпко бито. Батько спроста віритиме й тішитиметься твоїми муками, а я удаватиму, що жалію тебе». Отаку ми й уклали з матінкою умову.

І ось зайшов згубний день!.. Першого грудня нас нагодували понад усяку міру. Батенько, благословляючи нас, таки схлипнули добренько. Вони були чадолюбні, та досі крилися з своєю ніжністю до нас; а тут не могли ніяк здержатися! Наказували нам однині поважати й шанувати пана Книшевського, як його самого, батька, а потім... Тут батеньків голос змінився, і вони, махнувши рукою, сказали «опісля», перецілували нас, обливаючи слізьми своїми, й пішли в спальню.

А матінка!.. От уже істинна мати!.. Що може зрівнятися з ніжністю матиного серця?.. Вони плакали ридма, вицілювали нас, а далі взялися голосити й примовляти, чисто як над померлими. «Ох, діточки-голуб'ятоньки! Та куди ж ви рушаєте, мої соколята! Ой, та в далеку ж сторону, в дячкову школу... за тою проклятою наукою!.. Та ніхто ж вас там не приголубить, не пригорне... Замучать там вас дурним

вченням дурнячих книг... Кого ж я буду частувати смачними варениками?.. Для кого готуватиму молочну кашу?..» – і багато таких ніжних слів примовляли вельми жалісливо, так, що й тепер, як згадаю, мене жаль бере.

А які ж матінка були хитрі, так се аж дивно! Тут плачуть, виють, обнімають старших синів і нічого; мене ж узялися оплакувати, то тут одною рукою обнімають, а другою – з-за пазухи в себе – то бубличок, то пиріжок, то яблучко... Я був знеможений матінчиними пестощами...

Петрусь, брат, ішов охоче; Павлусь, будши завсіді веселий, тут щось похнюпив носа; я йшов вельми байдужий і намагався йти за братами, щоб вони не запримітили, як я трощу ласощі, що дали мені матінка на дорогу. «Пропало батенькове борошно та чотири злоти за мою науку!» – так міркував я, жеручи яблуко, сховане в рукаві, засунувши рота туди, я їв там потай, щоб не запримітили брати. В мене була якась шляхетна вдача, і я не терпів принуки до того, що мені не подобалося. Маючи однакову з матінкою натуру, я терпіти не міг наук і тому тут же поклявся якомога гірше вчитися, а те, що карати мене не будуть, се я твердо пам'ятав.

З боку матінки такі проводи були нам попервах щодня, потім усе менше, менше: звісно, вони вже звикли розлучатися з нами, а, кінець кінцем, і до того доходило, що коли старші брати набридали їм своїми пустощами, так вони, бувало, й гримнуть: «Коли б уже вас чорт поніс у ту анахтемську школу!» Батенько ж були до нас ні се ні те. А я, будши дома, від матінки не одходив.

Гляньте ж, як ми почали своє навчання? Велика будівля, поділена на дві половини довгими сінями; ось ми й увійшли. Наліво була хата й «кімната», де жив пан дяк Тимофтії Книшевський з своїм сімейством, а направо велика хата з ослонами кругом і з великим столом.

Пан Тимофтії, зустрівши нас, завів у школу, де кілька учнів з тутешніх козацьких сімейств товкли свої «стихи»

(завдання). Опріч нас, паничів, у той же день, на Наума, вступило також кілька учнів. Пан Книшевський, зробивши нам якесь напучення, чого ми, як ще не вчені, не могли зрозуміти, бо він говорив нам згорда, посадовив нас і виклав нам корінь, підставу й фундамент людської мудрості. Аз, буки, веді – наказано було нам вивчити до обіду.

«А що ти мені зробиш, якщо я не вивчу?» – подумав я, побачивши, що мені ніяк не лізли в голову чудернацькі сі назви й незрозуміла була фігура сих кривульок. Я знав, що панові Книшевському дано п'ять локтів полотна за те, щоб він кару, належну мені, накладав на іншого, і тому, ові не займаючись наукою, роздумував з козаченком, котрий сидів зо мною, гудячи все. «Навіщо ся грамота? – думалося нам. – Чого навчають сі закарлючки? Добре матінка роблять, що не люблять грамоти!» Проклинаючи всю науку та вчених, що вигадали її, ми, на зло азбуці, дали свої назви: аз став у нас розчепіра, буки – горбань з рогом, веді – пузань. Сі назви ми затвердили швидко, а справжні забули й не старалися пригадати.

Наближався обід, і пан Книшевський спитав нас урок. З нас Петрусь промовив урок шпарко: вмів назвати літери і в ряд, і врозбивку, і боком йому поставлять, і догори ногами, а він так і шкварить, і не помиляється, до того, що пан Книшевський звів очі до неба й, поклавши руку на Петрусеву голову, промовив: «Оце дитина!» Павлусь не досяг до нього. Він знав різницю межи літерами, та помилково називав їх, як улюблені в нього речі; наприклад, замість «буки», все казав «булки» й не міг інакше назвати.

Пан Книшевський тільки здихнув. Потім прикликав мене.

— Що се за слово? — спитав він, показуючи на аз.

— А хто його знає! — відповів я сміливо, пам'ятаючи таємні умови матінки з паном Книшевським. — Важко яось зовуть

сю розчепіру.

Гнівні слова посипалися на мене з уст пана Книшевського. Насмішка, лайка, докір за моє зухвальство, що я, замість православного найменування, лайливе доклав; наприкінці вирік він заборону, щоб я не ходив обідати, а все твердив свій урок.

Мені байдуже до обіду, я наївся добре; до того ж із запасу, що дала мені матінка під час гіркої розлуки, лишалася ще велика частина. А що школа стояла від нашого дому близько і я ледачий був ходити, то я ще й зрадів, що не доведеться двічі йти. З чемності я затужив і зостався в школі вчитися над своїм букварем, наполовину обшарпанним.

Небагато й часу минуло, коли дивлюся – дві служниці від матінки принесли мені всього вдосталь. Крім звичайного обіду багатими порціями, матінка надумали, «щоб дитя не затужило», потішити його всякими ласощами. І чого тільки не нанесли мені! Пан Книшевський по обіді опочивав і не приходив у школу до початку вчення; отже, я мав час пречудово закінчити своє діло.

Після їжі думки мої стали чистіші й розум винахідливіший. Коли я перевертав у руках буквар, мені щасливо спало на думку таке: «Якби не було літер, що б я тоді вчив? Виходить, якщо їх не буде, мені нема чого вчити». Подумав, зважився й виконав. Нестерпні аз, буки, веді – одне за одним я вирвав, повитирав пучками й, щоб не знайшлося швидко, зарив у кутку школи. Я не тільки заспокоївся, ба навіть повеселішав, не маючи чого вчити.

Прийшли брати, й уся школа зібралася. Почалося пообіднє навчання. Кінчилося. Подали уроки... Брати – куди там! – до «како» дійшли. їх розхвалили. Покликали мене...

– Де твої слова? – заволав грізно пан Тимофтії, глянувши на буквар.

– Не знаю, – відповідав я майже сміливо, готуючись до дальшого.

– Як то не знаєш? їх тут не обретається.

– Мабуть, випали з грамотки, – сказав я і став шукати на підлозі.

– Чи ти їх вивчив?

– Вивчив дуже твердо, та от вискочили кудись.

– Дивись сюди, – виголосив пан Книшевський і подав перед очі мої другий буквар, де ясно стирчали і аз, і буки, і веді, ті самі, що їх я знищив. Я гадав, що й у всьому світі не можна знайти їх, а вони, як чарівники, відродилися знову й явилися цілі, навіть не зім'яті!

Дарма що я запевняв, нібито знаю урок, я не міг назвати їх. Відмовка, що се не моя книжка й тому я сих слів не вчив, не допомогла. І пан Книшевський звелів провинної руки пальці скласти разом і... урочисто, з якимось приспівом, ударив лінійкою по пальцях тричі... О! Ви не можете ні з чим порівняти сього болю!!! Чи добре ви пам'ятаєте почуття, яке ви зазнавали, коли сікли вас? А певно ж вас сікли в дитинстві. Так, повірте, тридцять ударів різкою все ж не те, що сі три вдари лінійкою по пальцях. У-у-у – як боляче!

Повернувшись додому, склали ми про своє вчення звіт батенькові; братів похвалили, а мене почубили добряче. Зате матінка наділили мені два маківники: один за те, що батенько поскуб, а другий – за дячківську «палію». До того ж матінка сказали: «Нехай товче, собачий син, як хоче, коли без того не можна, аби тільки січенням не знущався з дитини». Не потішило мене таке матінчине міркування!

Початок навчання не повеселив мене і ще більше посилив відразу до наук. Іноді, не хвалючись скажу, ніби й забажається, бувало, щось вивчити, та що ж? – б'юсь-б'юсь, то-вчу-товчу, не лізе в голову. Так і кину. Брати вже шпарко читали шестопсалміє, а особливо Петрусь – що то за розум був! Увесь псалтир прочитає не запинаючись, і ні в одному слові не зрозумієш його; як торохтій – тр-р-р! А я тоді сидів над складами. Брати закінчували часословець, а я повторював:

«зло, тло, мну, зду», та й то не чисто, а додаючи такі слова, котрих не можна було не тільки в Київському букварі, а ні в якій тодішній книзі нашукати... Я про теперішні нічого не кажу: світ міняється, і книжки тепер не знати що!

Нуте, будь ласка. Отож я вчуся погано, а брати лізуть уперед; та пан Книшевський бере плату й за мене, начебто за того, що добряче вчиться. На моє лихо, він був сумлінний і, одержуючи плату, хотів неодмінно навчити мене всього, що сам знав. «Не вотще же мені гроші брати, – «доб'юся» в пана Трохима премудрості». І справді почав її «добиватися». Першого разу, коли він порушив свою умову з матінкою, себто коли поклав мене на ослін... ох! і тепер пам'ятаю, як се боляче!.. я, прийшовши додому, поскаржився матінці, що пан Книшевський не тільки б'є мене щодня, а сьогодні вже й висік. І що ж матінка? Уявили собі, що се я навмисне так кажу при батеньці, чуючи від них, як вони дорікали матінці, що вони упросили пана Книшевського, щоб він попускав їхньому пестунчикові. Так матінка, вислухавши мою скаргу, сказали: «І добре, Трушку, – за битого двох небитих дають». До того ж ще й підморгнули мені, даючи на знак, що вони збагнули мою хитрість. Отака в нас вийшла гра!..

Пан Книшевський, дізнавшись, що я скаржився на нього, став частіше карати. Що ж мені лишалося робити, як тільки мовчати перед матінкою, і кожного разу, коли мене клали на ослін, я в думках примовляв: «Пропали, матінко, ваші п'ять локтів полотна: мене б'ють так, наче й нічого від вас не платиться».

Та чого ж досяг пан Книшевський своїми карами? Таки зовсім нічого. Я в науці ніяк не посувався вперед. Кінець кінцем панові Тимохтію спало на думку, що людині даються різні таланти: буває інколи, що грамоту погано знає, а хапається писати (в сьому пункті світ, видимо, мало змінився). Ставши на сьому, він вирік: «Ану, пане Трохиме! Чи ти не угобзишся в писанні? Несть людини без обдаровання; хто

прославитися в одному, хто в другому; ов мудро читає, ов красно пише; один умудряється дзвонити, а другий визначається в пустощах. І навіть питіє горілки вимагає обдаровання: ов від чарки уп'ється і робиться безгласний, а ов і від осьмухи нездоланий перебуває. Отож, пане Трохиме, восприїмемося випробувати твої таланти». Після сього пан Книшевський заметушився зело, щось збираючи, а я гадав, що він поставить передо мною штоф горілки, щоб випробувати, чи маю я хист до питія її. Та все те йшло до готування писати.

Мені запропоновано чорну дошку, розбавлену у воді крейду й перо. Пан Книшевський пояснив, увесь запалившись, користь писання, що без нього «како би возможно було словесно пом'янути всіх усопших? А понеже придумано писаніє, то всі покійники від Адама до сього дня, геть-чисто всі переписані й записані в поминальні грамотки, і ніхто без поминання не остається. А який прибуток дається тим, що пишуть грамотки упокійні!.. Потщися, паничу, почерпнути сію премудрість – і будеш мати мзду велію. При благоприятному случаї, егда од свирепіющих болізей многі вмирають, угобзиться тобі не мало толіко! Писаніє таких грамоток одна корисна річ, а інше – все суєта; не годиться понижувати се велике художество на таке мізерне тщеславіє». Тут далі мені пояснено, як треба держати перо, як писати тощо, – і пішла моя десниця писати... Та що се були за фігури замість літер, я вам і розказати не вмію; одне слово, пробував він учити мене писати уставом, полууставом і скорописом – і все нікуди не годилося!

Пан Книшевський справедливо зробив висновок, що мені «не дадеса мудрість і в писанії», і тому відклав свої труди; проте, бажаючи відкрити в мені який там не є талант, при першому случаї послав мене на дзвіницю оддзвонити «на вірую» по покійнику.

На нашій дзвіниці було дзвонів усього пять, і я міг уже і один з ними впоратися. Підібравши віршовки й бачачи, що

ніхто не виборює в мене права дзвонити, я захоплено взявся видзвонювати вусі дзвони, тим часом читаючи весь символ, як мене повчав пан Книшевський, читаючи неспішно, солодко і не борзяся по стихах, а от спинитися з амінем – забув. «Розбестія Артемій! – додав був до повчання пан дяк, – міг по случаю скончання родителів розщедритись і угобзитися на цілий п'ятдесятий псалом, а заплатив тільки за символ».

Чи зазнавали ви, панове, насолоди дзвонити, а ще більше того – видзвонювати в усі дзвони? Не в переносному понятті, а в прямому, дослівному! Ні? Шкода вас. Се особливого роду приємність! Ви вилазите на дзвіницю, ви вище за всіх, усі нижче від вас. Ще видираєтесь на неї: скільки хлопчиків, через властиву їм схильність, випереджали вас, не пускали, зштовхували; та ви сяк-так здолали всі перешкоди, перемогли все, вдержали місце за собою. Не натрапляючи більше на перешкоди, підбрали всі вірьовки в руки, налаждали їх – і ну гриміти, видзвонювати щодуху в усі дзвони. Яка розкіш! По всьому селу лунає «дінь-дінь-дінь-дінь, бем-бем-бом». Усіх приглушує дзвін, і все оте робите ви, стоячи на високості, а простолюд, себто ваш простолюд, що стоїть і ходить нижче від вас, чуючи, як ви видзвонюєте, поглядає на вас, задерши голови, як на щось високе. Тут задоволено ваше славолюбство, самолюбство й навіть честолюбство. Ви в захопленні. Весь сей гамір робите ви, порушуєте загальну тишу... Не хочете перестати, скоряєтесь одній потребі, видзвонили й з дзвіниці геть, змішалися з усіма, ніхто й не дивиться на вас, не надає вам ціни й не помічає вас у юрбі... Не журіться! Ви були вище від усіх; шум і дзвін ваш слухали всі. Після нього не зосталося нічого? Байдуже, ви тішилися, ви шуміли, ви видзвонювали... Спробуйте, прошу вас, сю особливого роду насолоду! Спитайте в тих, що були на дзвіниці і видзвонювали й собі: вони готові вам увесь день розказувати, як підбирали вірьовки, як налащували все, як намагалися дзвонити гучніше!.. Ніхто вам сього, опріч того,

що діяв, не розкаже, бо всі інші чули тільки дзвін, а тим, хто дзвонив, не цікавилися, та й дзвін після останнього вдару забули, – і вважають, що чоловік або дурний хлопчак тільки для того й видерся на високость, щоб пустим дзвоном набити вуха іншим...

В отаких філософічних міркуваннях я видзвонюю собі щодуху більше як півгодини, забувши всі повчання пана Книшевського, і дзвонив би до вечора, коли це він з'явився до мене на дзвіницю й, грізно позирнувши на мене, вирвав у мене вірьовки, схопив за чуба й без жалю потяг мене по сходах униз; дома ж добряче висік за те, що я видзвонив більше, як дано йому грошей.

– Не має і в дзвонінні таланту, – сказав пан Книшевський, вдаривши себе по стегнах.

У той час був у школах благочестивий звичай – і як жаль, що тепер його нема ні у вищих, ні в нижніх училищах! У суботу школярі не мали уроків, а, повторивши зади й скупчившись, юрбою приходили до пана Книшевського. Учень, перший у науці (і се був завсіди брат Петрусь), виголошував за всіх: «Мир ті, благий учителю наш!» «Треба бити вас», – відповідав поважно пан Тимофтій, а ми повинні були вклонитися низько. Після того всі учні, без різниці стану, ставали в дві лінії; посередині ставилося ослін, і біля нього ставав пан Книшевський, маючи рукави засунені й у грізній десниці держучи пук різок. У лініях стояли окремо псалтирники, часословники й грамотники; школа поділялася на три класи; писальники не відрізнялися окреме, бо хто вчив псалтир, учився й писати.

Коли все було влаштоване, пан Книшевський виголошував: «Пане Петре!» – і брат мій підходив вільно, бо треба було вже розслабити одержу, щоб не задержувати інших...

Пан Книшевський звертався до одного з учнів: «Пане Закрутинський, кая єсть четверта заповідь? Прочитай нам її

повагом і не борзяся». І учень проголошував: «Помні день суботній...» – та інше, слово за словом, поволі; а пан Книшевський покладав шуйцею брата Петра на ослін, а десницею бив різкою, і не по одягу, а по справжньому... бив же так, як ставився до учня – або щосили, або злегка; а також або сипав удари часто, або давав їх поволі. Я полічив, що одному перепало вдарів п'ятнадцять, коли дивитись, як швидко рухалася дякова рука протягом читання; а іншому – тільки три. Той, що одержав нагадування заповіді, зіскакував, кланявся панові Книшевському і, цілуючи його руки, повинен був сказати: «Дякую, пане Тимофтію, за повчання». І пан Тимохтій назнаменовував вельми поважно обряд, примовляючи: «Сіє тобі за минулі й майбутні прогрішення. Пам'ятай день суботній до грядущої суботи; йди з миром». Учень тут же вибігав з школи й був вільний до понеділка.

Потім те ж саме робилося з кожним учнем поодинці, геть аж до останнього. А що в який рік учнів бувало до п'ятнадцяти, шляхетних і просто роду (крім нас, паничів, були ще й діти поміщиків, нашої ж парафії), то ми, грамотники, як останні, терпляче дожидали черги, щоб відбути неминуче й мерщій бігти до ігрищ, пустощів і пестощів матерів. Дожидаючи черги, ми, попустивши все, що належить, піддержували його руками, щоб не баритися, коли почнеться діло.

Від суботки не звільнявся ніхто з школярів, і самі сини пана Книшевського діставали однакове з нами нагадування.

Зате ж яка воля духу, яка радість на душі, що почували ми до понеділка! В суботу й неділю, хоч би що учень не втнув, його не тільки батьки, а й сам пан Книшевський не мав права покарати й зоставляв до понеділка і тоді «віддавав з лихвою», як він сам казав.

Суботка мені не подобалася з першого дня. Я бачив тут явне порушення матінчиної умови з паном Книшевським і тому не проминув можливості поскаржитися матінці. Та як же

дивно вони розсудили, ось послушайте. «А що ж, Труш-ку! – сказали вони, гладячи мене по голові. – Я не можу закону змінити. Жалійся на свого батька, що завербував тебе в ту дурнячу школу. Там не то що я, а й пан Книшевський не має права нічого скасувати. Не за нас се стало, не за нас і перестане».

Дізнавшись про мою скаргу, пан Книшевський вжив своїх заходів. Кожного разу, коли надо мною діяли, він загадував учневі, що читав, повторювати читання декілька разів, кричучи: «Як, як? Я не розчув. Повтори, чадо! Ще прочитай». І в увесь сей час, коли заповідь повторювали, а інколи й «п'ятерили», він частіше вибивав дрібушки, як барабанщик по барабану... йому жарти – він називав се-«глумлінням» – та як то було мені? Ясно, що матінчине полотно пішло дурно!

Якось у суботу, коли пан Книшевський більше, ніж звичайно, поглумився надо мною, до того, що мені незмога була йти з братами додому, я зостався в школі дождити, поки матінка пришлють мені обід, котрий бував розкішніший, як дома, й приліг на ослоні, домислюючись, з якої то причини мені більше від усіх дають пам'яті про суботу? В сей час пан Книшевський, розпустивши школу, сів у своїй світлиці й узявся за ірмолой протвердити ірмоси, догматики та інші наспіви, що вимагаються в наступну вечірню та недільну службу божу. Голос у нього був чудовий: коли брав низько, то все ще нічого, та коли піднімав угору, то тут просто чудо! Аж на третій вулиці чути було сей різкий, дзвінкий, пронизливий спів.

До того голос його був разючий, що всі, слухаючи його, казали, що, коли він співає, в них на спині кожу шкрябає, точнісінько так, як чуючи пиляння заліза.

От як він протверджував свої співи, і я слухав його з насолодою. Коли ж дячиха покликкала його обідати, то я, з нудьги, став і собі лежучи поспівувати; а далі, далі, прийшовши в пасію, виспівував своїм голосом найважчі

штучки.

Проспівавши одну псальму, другу, я оглянувся... лишенько!.. пан Книшевський стоїть з піднесеними руками й роззявленим ротом. Я не смів поворушитися; а він підняв мене з ослона, збадьорив, обмилював мене й змусив повторювати псальму, що я співав: «Пробудись од сну, невісто». Я співав, як наслухався від нього, і намагався наслідувати його в усьому: коли доходило до високих тонів, я так само морщився, як і він, заплющував очі, роззявляв рота й кричав так само приємно, як і він.

Захоплено погладив мене по голові пан Книшевський і повів до себе в світлицю. Там дістав він медяника, і поки я їв його, він умовляв мене вчитися ірмолойного співу. Злякався я дуже, почувши, що є ще предмет навчання.

Я гадав, що далі псалтиря нема чого більше вчитися людині, а тут на тобі – ірмолой; та щоб догодити наставникові й віддячити за черствий медяник, я погодився.

Пан Книшевський розгорнув передо мною ірмолой і, заради спроби, почав тлумачити мені значення ірмолойних закарлючок. Сам не знаю, як се сталося, а тільки я розумів усю оту премудрість і бистро йшов за різким голосом пана Тимофтія, до того, що міг проспівати з ним легенький догматик. Правду кажучи, й метода його була найблагоуспішніша. Заради користі інших учнів і задля поради тим, що взагалі навчають співу, я повинен розкрити її. Він держав мене за вухо: коли тони спускалися вниз, він тягнув мене донизу; тони, що підвищувалися, змушували його тягти вухо моє вгору. При найвищих тонах він тягнув вухо вгору щосили, а я співав або – точніше – кричав щодуху. При переливах голосу він смикав мене з боку в бік, і я виробляв усі га-га-га-га чудово. От і весь секрет; я не затаюю нічого – й

кажу для вселюдного слухання. Раджу першому вчителеві співу випробувати сю методу над учнем чи ученицею і запевняю словом честі, що він за кілька годин навчить голосно співати. На те я живий приклад. Вік винаходів! Винайдено способи за кілька уроків читати, писати, малювати, навчитися всіх наук; а ось новий спосіб за дві-три години вивчитися співати так, щоб далеко чути було. Спосіб легкий, не хитрий і щасливий.

Діло пішло в нас напрочуд успішно. Проте навчання моє відбувалося келейно, потай від усіх. Пан Книшевський хотів батенька й матінку кинути в захват несподівано, як успіхами й інших братів, а саме: Петрусеві, як я й сказав, дивовижно повелося в читанні, після трьох літ вчення не було тої книги церковного друку, котру він не міг би розібрати, й читав шпарко. Одної неділі, коли батенько й матінка були в церкві, раптом виходить читати апостола... хто ж? – Петрусь!.. Подумайте самі, будь ласка: хлопчик на дванадцятomu році, не довчивши й дев'ятої кафізми – читає апостола! Та ще як читає! Без лестоців сказати, діло се давноминуле, і ми ж з ним усе життя сварилися та позивалися, а проте саме так, начебто пан Книшевський читав: так саме виводить, так само понижує, отак і оксії... Ні, брат мав незвичайний розум! Звісно, горлянка дитяча, не то що дзвінка, різка горлянка пана Книшевського – та се також чудо в своєму роді, бо все ж таки горлянка, як на вік, то рідкісна!

Не можна було, не розчулившись, дивитись на батенька й матінку. Вони, батенько, втирали сльози радості; а вони, матінка, клали доземні поклони й тут же поставили велику свічку. Пан Тимофтій одержав поза тим, що належало йому, мірку луччого пшеничного борошна та мішок гороху, а Петрусеві по обіді дали поласувати бузиновим цвітом, вареним у меду.

Горбань Павлусь також знався на письмі: то що його натура була вітрогонна, то він усе робив – як тепер кажуть –

«негляже». Він схильний був більше до всяких штук: дістати чого треба з матінчиної комори без допомоги ключа; нашкодивши щось сам, перекласти провину на невинного, з явної халепи викрутитися – на все те він був великий мастак; проте дзвіниця була його улюблена робота. І, кажучи справедливо, як він дзвонив, так се просто диво! А втім, не подумайте, що його хто вчив або показав метод – пан Книшевський або Дригало, наш плішивий паламар; честю моєю запевняю, що ніхто його не повчав, а він так, сам од себе: натура, або, краще сказати, природа, така. Не з хвальби скажу, а як уп'ять до слова трапилося, що я удостоївся на своєму віку бути в Петербурзі й прислухався, як дзвонять... Бував і в Москві, чув усякі дзвони... Добре воно, та все ж не те, що Павлусеве дзвоніння; нехай собі столичні жителі хоч ображаються, та я правди не затаю.

Діло давнє, він хоч і брат мій, і вже вмер, та я скажу, що він видзвонював усякі штуки: вмів на дзвонах показувати, як качки кахкають, гуси гелгають, півні кукурікають... Та чого він тільки не показував! Навіть до того дійшло, що удавав, як дячиха на пана Тимофтія бурчала й гризла його: се він показував маленькими дзвониками... та як затріщить, засокоче, ну чисто наче чуєш: «Згинь, пропади твоя голова, старий, незграбний, тарататарата...» – як звичайно жінки гризуть чоловіків. А великий дзвін показував гнівного пана Книшевського, що немовби бурчав: «Бабо, годі тобі». Великий художник був брат Павлусь!

Одного разу пан Книшевський послав Павлуса оддзвонити по вмерлому обивателю, що був багатий і лишив велике сімейство. Павлусь відзначався, а дяк біля дзвіниці читав сімнадцяту кафізму, як міру, бо заплачено за подзвіння щедро.

У той час батенько з матінкою були на проходці й підійшли до дзвіниці послухати незвичайне дзвоніння.

– Хто то так зворушливо дзвонить? – спитали матінка в пана Книшевського.

– Один з моїх школярів, – сказав лукаво пан Книшевський, урвавши стих псалми.

– Майстерно! – сказали батенько.

– Явственно віддає, – казав далі дяк, – і скорботу дружини, і плач чад, і дзвін полишених грошей, їх-бо ж чимало остаєся.

– Накажіть йому, пане Тимофтію, – сказали матінка, – коли він передзвонить, нехай прийде до мене: я дам йому мочене яблуко, щоб потішився, як він потішив мене своїм подзвінням.

– Сіє можна учинити сю мить, – сказав пан Книшевський, махнувши рукою, щоб Павлусь перестав дзвонити й зійшов.

Злізши з дзвіниці, брат Павлусь явився перед очима батьків моїх – і радісний вигук їхній спинив глаголання дякові. Годі описати батеньчине захоплення, коли вони побачили й переконалися, що й у другого їхнього сина, покривдженого натурою, котра зробила на спині його величенький горб, відкрився талант, та ще й надзвичайний. Сповнені радості душевної, як ніжні батьки, вони навперемінки голубили Павлуса й повели з собою, щоб погодувати його молочною кашею, приготованою для них після проходки. А панові Книшевському, – ні сіло ні впало, бо зовсім не вчив Павлуса сієї штуки, – батенько подарували копицю сіна, а матінка клубок валу² на гнотики в каганці.

Надійшов час батенькові й матінці пізнати радість і від третього сина свого, про котрого навіть сам пан Книшевський рішуче сказав, що він не має ні до чого хисту. Отож пан Книшевський премудро все впорядкував: вибрав найважчі псалми й, завівши мене й свого дяченка, потай від усіх, на тік, у клуні вчив нас виробляти все гагакання. Ох, та й перепало ж моїм вухам!

Пан Книшевський, працюючи в поті чола, дійшов кінець кінцем успіху в бажанні своєму, а ми в три голоси могли проспівати декілька зворушливих псалмів і кантиків чудово.

² Грубі нитки з клоччя.

Щоб вразити батьків моїх раптовою радістю, вибрав він день тезоіменитства матінки, знаючи, що, з нагоди сієї радості, в нас у домі буде бенкет.

Того радісного дня, коли пан полковник і гості сіли за стіл обідати, а що ми, діти, не могли бути разом з високошановними особами за одним столом, то і я, поївши наперед добряче, ховався з дяченком під нашим високим ганком, а пан Книшевський присів у кущах бузини в саду, дожидаючи сприятливої нагоди. Першу переміну страв ми пропустили, щоб дати змогу гостям вільно наїстися. Та коли сурми й бубни сповістили про другу переміну, тут ми вийшли в сіни, прокашлялися, розгорнули ірмолой, пан Книшевський узяв мене й дяченка за вуха, і ми почали... Раптовий подив уразив усіх, що трапезували.

Батенько були дуже розумні, тому їм першому спало на думку: чи не сліпі то співають? Та розчувши ірмолойну майстерність і разючий, окселентувальний голос пана Тимофтія, вони, сидячи кінець столу, підвелися, щоб глянути, хто то з ним так солодко співає? Підійшли до дверей, побачили й остовпіли... Та ось, щоб поділити радість свою з матінкою, котра стояла тут же коло столу, озвалися до неї:

– Текле Зіновіївно!.. Глянь!.. – Більше нічого не могли сказати: сльози пройняли їх...

Матінка дуже любили співи: хто б їм не заспівав, вони одразу ж задумуються, а тут вони саме підносили панові полковнику той шматочок курки, що його всякий бажає взяти, і як почули наш солодкозвучний спів, так і забули про шматочок, і пана полковника, і про все на світі, – стали як укопані, дуже задумалися й голову опустили.

Почувши ж батеньків оклик, подумали й спитали: «На що там дивитись?»

– Подивіться, душко, хто то співає? – сказали батенько.

– А нуте, нуте, хто се там співає? – промовили матінка.

Тут батенько, взявши пана Книшевського за пояс, втягли

його в горницю, а за собою втягнув і нас дяк, котрий не покидав вух наших, щоб не розладналася псальма.

Матінка, як побачили й розчули мій голос, що видерся на щонайвищі тони – бо пан Книшевський, щоб похизуватися обдарованням учня свого, тягнув мене за вуха щосили, від чого я кричав незвичайно, – так от, кажу, матінка, як розчули, що се мій голос, з радості хотіли були зомліти, від чого їм належало б упасти, та побоялися, щоб не впасти на пана полковника або щоб не зробити, падаючи, чогось непристойного, тож і здержалися заради гостей, тільки стали плакати сльозами радості. Звісно, їм би слід дужче виявити свою чутливість, затим що, коли батенько, і не любивши мене, пустили сльозу, побачивши моє обдаровання, то їм, матінці, як за пестунчика свого, самих сліз не досить було, та я їх не винувачу: бенкет, пан полковник і всі гості завадили великому «пасажу».

Батенько, з дозволу пана полковника, піднесли панові Книшевському велику чарку вишнівки й просили ще тішити співом. Пан полковник наказали стати ближче до себе, і ми, збадьорені, пішли далі й далі. Пан полковник, хоч їв індичку, начинену сарацинським пшоном з родзинками, до того знадився нашим співом, що, забувши, що він за столом, став нам підтягати басом, досить приємно, хоч, жуючи, не розтуляв губ, до того ж був занурений у глибокі думки, несподівано згадав свої молоді літа, вчення в школі й такі ж співи. Гості були в захопленні від нашого співу, матінка все плакали від розчулення, бо ми співали псальми все зворушливі. Батенько не могли всидіти на місці, забували частувати гостей, і, коли я виробляв, за допомогою скубки мене за вуха, найвищі ноти, вони підходили до мене й цілували мене в голову.

Після обіду батенько наказали уконтентувати пана Книшевського еліко можаху, а мене загодували всі, хто чим устигав, і всі милувалися та заздрили моєму гучному та

дзвінкому голосу.

Тріумф мій був надзвичайний. Після цього вельми визначного дня мені стало легше. В школі – знав я чи не знав урока – пан Книшевський не карав, а, коли кінчалося навчання, брав мене з собою і водив у доми найбагатіших козаків, де ми співали різні псалми й канти, йому давали гроші, а мене годували стільниками, огірками, молочною кашею або чим іншим, як хто спромігся.

Матінка дуже раді були, що в улюбленого їхнього синка відкрився їхній улюблений талант; і коли, бувало, батенько нагрімають на них добряче, то матінка, від страху й заради журби, візьмуться плакати і тут же посиляють по мене та накажуть мені співати, а самі ще гірше плачуть – отакий втішний був мій спів!

Таким побитом ішло далі наше вчення, і вже інші брати – Сидірко, Охрімко та Юрась – вступили до школи; а старший брат Петрусь, вивчивши весь псалтир, не мав чого вчитися. Найняти ж «інспектора», себто вчителя, батенько вважали за незручне витратитися задля одного, а гадали домовити до всіх трьох старших, та я їх задержував: як став на першому часі – так ні назад ні вперед.

Братові Петрусю було вже п'ятнадцять літ. Він пана Книшевського ні за що мав; а що був обдарований неабияким розумом і тому схилився до пустощів, то й став вигадувати всякі забави.

Дячиха, жінка пана Книшевського, брала гору над чоловіком своїм, дарма що він усе запевняв і доводив, ніби їй голова. «Якби ти був у подружжі рука, – одказувала на се дячиха, – тоді б ти що хотів, те й робив; а що ти голова, та ще дурна-предурна, то я, як руки, можу тебе бити». – І з такими словами вона лупцювала добряче свого голову й тягала за волосся.

– Здержись, окаянна! – лементував Книшевський. – Виснажуй моє тіло, та не глумися над власами, на них-бо не

подоба залізу взиті...

– Я не залізом, а грішними руками рву твої патли... – примовляла дячиха, тягаючи його за довгу косу, котрою він завсіди відзначався.

Він був цілком залежний від неї по самий день її смерті. Коли вона померла, поклавши її як годиться, призначив псалтирщиків своїх читати над нею, розчулився серцем і завопіяв при всіх: «Брате Тимофтіє, лукавствуй! Твоя воля тепер, твори, єже хочеші, несть препиняющий тя». І потім, випивши на калгані гнатої горілки, пішов до школи одпочивати на лаврах, збувши свою гонительку.

Се діялося ввечері. Тільки-но пан Книшевський захропів, брат Петрусь приступив до діла. Мене поставили до псалтиря, наказавши муркотіти, буцімто хтось читає. Брат Петрусь, як великий штукар, пробив у горшку очі, ніс і рот, заклеїв папером і відтінив вуглем. Брат Петрусь дістав дячихину сукню, причепурився абияк і приготований горщик поставив догори дном на голову, а в середину його вставив свічку. Постать була жахлива, від котрої нема такого хороброго в світі вояки, щоб на смерть не злякався. В сьому вбранні Петрусь пішов до пана Книшевського, що зело міцно спав у школі. Петруся оточували школярі, держучи кішок, яких, входячи в школу, стали вони тягти за вуха та хвости; кішки зняли страшний гамір, нявчання, вереск... Пан Книшевський мимоволі прокинувся й, побачивши незвичайне явище, став заклинати. Та Петрусь не боявся сього і тонким, верескливим, різким голосом, як покрикувала, бувало, небіжниця, став погрожувати панові Книшевському, щоб він не думав, ніби вона – у відсутності від нього, що душа її завсіди буде перебувати в зеленому поставці й, зважаючи на його діяння, ночами мучитиме його, якщо він неподобство учинить. Веліла не карати овсі ні за що школярів і не приневолювати їх до науки, а особливо паничів (яких разом з тими, що вступили від інших поміщиків, було одинадцять), і наказала давати їм у

всьому повну волю... І багато такого наговоривши, Петрусь зник з дякових очей.

Трепечучи, як осиковий лист, увійшов до хати пан Книшевський, де вже Петрусь, як ніде нічого, читав псалтир вільно й не борзяся, а опрочі школярі стояли. Перше його діло було поквапно вихопити із зеленого поставця калганову та інші горілки й потім грубим рядном накрити його, щоб дячишина душа, що, як обіцяла, була в поставці, не могла бачити його діянь.

З тої пори Петрусь що хотів, те й коїв. Школа наша обернулася на зібрання щонайзухваліших пустунів. Головною роботою було, під проводом Петруся, діставати дині, кавуни, огірки, яблука, груші тощо. Ніякі тини не здержували школярів, а там, де траплялися засуви або замки, діяло штукарство брата Павлуся, і він переборював усе. Зухвалим пустощам не було кінця-краю. Пан Книшевський, котрого ми не поважали, повстав проти нас грізно й вимагав, щоб ми сиділи тихо й твердили стихи; та Петрусь при тому вигукував: «Пане Книшевський! Чи не чуєте, що воно в зеленому поставці ворухиться?»

– Хм! Хм! – покашлюючи, поглядав пан Книшевський на поставець і повагом ішов до своєї світлиці, а ми, школярі, бралися далі за своє, не здержані ніким.

Дому свого ми зовсім тепер не знали. Батенько хвалили нас за таку упадливість до науки; проте матінка догадувалися, що ми сваволимо, та мовчали через те, що могли мене завсіди, не пускаючи до школи, вдержувати при собі. Тихенько, щоб батенько не почули, я співав матінці псальми, а вони загодовували мене різними лакітками.

Брати ж мої, перебуваючи в школі з шляхетними й простими товаришами, «поступали вперед на гіршеє», як казав пан Книшевський, не маючи змоги вгамувати своїх учнів.

Брат Петрусь, як усі великого розуму люди, був любовної

комплекції, та в справі такого роду, за тодішнім правилом, не міг пускатися, через те що не голив ще бороди, бо не вийшло йому шістнадцяти літ.

Коли ж настав сей жаданий для нього день, день народження його, то покликано попа, прочитано молитву; Петрусь тричі вклонився до ніг батенькові й матінці, прийняв від них благословення на те, щоб голити бороду, і одержав від батенька бритву, «котрею, – як запевняли батенько, – голився ще прапращур наш, військовий обозний пан Халимон Халявський», і бритва ся, переходячи з роду в рід по прямій лінії, вручена була Петрусеві з тим, щоб і в нащадках його старший у роду, виголивши першу, що виросла, бороду, пильнував її як ока і передавав так само з роду в рід.

А матінка благословили Петруся куском грецького мила та рушником, що його вишили різними шовками руки також прабабки нашої на подарунок прадідові нашому для такого ж ужитку. От вам і доказ, що рід Халявських є один з найстаріших.

Церемонія була зворушлива. Самі батенько навіть заплакали трохи; а щодо матінки, так ті ридма ридали. Звісно, воно дуже втішно батькам бачити свого первістка шлюбного, що досяг повноліття, коли вже за законом чи звичаєм він повинен виконувати те, що роблять дорослі люди. Де тепер знайдемо сей гідний хвали звичай? Хто з юнаків досягає шістнадцятилітнього віку з неголеною бородою і віддаляє сам себе від дечого такого, що властиве повнолітнім людям? Наші, себто теперішні, юнаки в шістнадцять літ виглядають старими, торочать, що вони знають світ, дослідили людей, бачили все, сучасне тяжить над ними, минуле (в шістнадцятилітнього!!!) роздирає душу, майбутнє, жахає своєю безбережною непроглядністю тощо й тощо. І всі отакі чорні думки в них через те, що вони не мали вчителів, подібних до пана Книшевського, з його суботками, правилами навчання, методою у викладанні співів і всім, усім. Свята

старовина!

Гляньте ж, що там, на церемонії, відбувається. Коли скінчилися поклони й подарунки, Петруся тут же посадили, і рука цилюрника, що голив ще діда нашого, поголила Петрусеві бороду, досить через чорноту волосся помітну; батенько з великим почуттям дивилися на сю важливу й урочисту дію; а матінка лякалися всякого руху бритви, боячись, щоб цилюрник, через необережність, не перерізав Петрусевого горла, і тільки все охали.

Коли кінчилася дія (повинен об'явити, що вуса Петрусеві, як було тоді заведено, не виголили), тоді батенько почастували з своїх рук цилюрника й Петруся, котрому наказали випити свою чарку, промовивши: «Ти тепер повний

муж, і тобі дозволяється все». Потім був обід празниковий і після нього ласощі різного сорту.

Пан Книшевський поміж іншими дітьми мав дочку, котрій вийшло п'ятнадцять літ. Побачивши, що Петрусь, поголивши свою бороду, став поводитися з нею як повний муж, котрому – за словами батенька – дозволялося все, пан Книшевський став держати її майже замкнутою на весь той час, поки паничі були в школі, отже, цілий день; а на ніч він замикав її в кімнаті й пильнував, щоб ніхто не потурбував її нічною порою. Самітниця дуже тужила й при нагоді встигла шепнути, що вона рада була б уникати такого утиснення. Негайно приступлено до діла.

Ввечері кілька школярів, що тільки так звалися, а зовсім не хотіли вчитися, не слухаючи й не поважаючи пана Книшевського, тут зібралися до нього і скромнісінько просили його потішити їх своїм читанням. Захоплений можливістю блиснути своїм талантом у солодкозвучному читанні й красномовності тлумачення нелегкозрозумілого, пан Книшевський сів на покуті й поклав книгу; замість каганця, навіть саму свічку засвітив і, посадовивши нас круг себе та загадавши слухати уважно, почав читати.

На третій сторінці я попросився вийти. Не встигши вийти з сіней, я став кричати незвичайним голосом: «Собака, собака! Рятуйте... Собака!...»

Пан Книшевський перший кинувся до мене на допомогу; та тільки-но він вискочив із сіней, як собака кинувся на нього, став рвати на ньому одягу, повалив на землю, схопив за пальці й лизав йому обличчя.

Пан Книшевський несамовито репетував. Усі школярі сипнули з хати, загукали на собаку, котрий, одбігши й нікого не чіпаючи, дивився з кутка на все, що діялося. Не пораненого ніде, а більше переляканого пана Книшевського втягли ми в хату і, оглянувши, одностайно закричали, що се скажений собака, котрий якщо й не покусав, то вже напевно заразив

його. Пан Книшевський задрижав усім тілом, а школярі стали кричати: «Казиться, пан Тимофтії казиться; лайте води спробувати». Ми, не випускаючи його з рук, готувалися обливати, а він репетував жахливо, навіть ревів. Тут ми ще більше взялися стверджувати, що «пан Тимофтії казиться».

– Чада мої! Спасіть мене! – став він просити нас, благаючи, і ми визнали за потрібне зв'язати йому руки та ноги і, отак одніши його в порожню школу, там замкнути його. Трепечучи всім тілом і з слізьми, він погодився і був покинутий у школі, двері якої зовні замкнули міцно.

– Фтеодосію!.. Фтеодосію!.. – став кричати пан Книшевський із свого замкнення, згадавши про дочку свою. – Фтеодосію спасіть! Хай іде вона на перебування до паламарихи Дригалихи, дондеже не перекажуся.

Та ми, запевнивши пана Книшевського, котрий казився й далі, що дочка його, як тільки знялася метушня, побігла кликати знахарку, тим заспокоїли його.

Брат Петрусь, що порядкував усією тою проявою, справляв перемогу... А Павлусь, як неперевершений штукарь, бувши вбраний і діючи собакою, тепер переодягався в знахарку.

Коли все кінчилося й Павлусь також був готовий, то Петрусь пішов з нами до замкненого. Фтеодосія, зніяковіла, тремтячими руками несла перед нами свічку.

Знахарка ввійшла, шептала над стражденним, плювала, лизала його, вмивала і, намішавши вугілля з водою, дала йому випити сю воду, шепчучи й далі. Всі ми запевняли, що з хворого як водою змило скаженість, і ми випустили його.

Горбань Павлусь чудово зіграв свої ролі: був справжнім собакою, бурчав, гавкав, вив і шарпав пана Книшевського – ну чисто як той собака. Знахарку він також змалював вельми натурально: приповідки, примовки, хрипкий голос, задушливий кашель – усе, все було дуже добре. Непогано й Петрусь зіграв свою роль, навіть вельми успішно; і се так йому подобалося, що він надумав повторити сю комедію й

наступного вечора.

Ввечері, коли ми сіли вп'ять слухати читання пана Книшевського й коли він з усім зусиллям висловлював читане, Фтеодосія з кімнати, де її замикав батько, закричала: «Ой, лишенько моє! Гляньте, паничі, чи не казиться мій панотець?»

– Ой, так воно і є, так і є! – став кричати Петрусь, а ва ним і всі ми закричали: – Казиться пан Книшевський, казиться!

– Беріть же мене паки, – простогнав нещасний, – зв'яжіть вервієм і замкніть у тьму кромішну...

Ми його сумлінно зв'язали й потягли до школи... Відтіля він кричав дочці: «Фтеодосіє! По-вчорашньому...»

– І без вас знаю, – відповідала вона, поспішаючи до кімнати.

– Покличте чарівницю мерщій! – лементував дяк.

Знахарка своєчасно прийшла й звільнила пана Книшевського від скаженості. Він сам зізнавався, що сього разу скаженість опанувала його менше, ніж учора.

Пан Книшевський охоче давав себе зв'язувати, і ми були певні, що він без ворожби з місця не рушить, а тому день при дні ставали безтурботніші щодо нього: ледве зв'язували йому руки й майже не замикали школи, ввівши його туди.

Сі комічні інтермедії з паном Книшевським повторювалися досить часто. Одного такого вечора штукар Павлусь, через недбайливість, якимось ледаче убирався в знахарку й вискочив з нами на вулицю задля якоїсь нової витівки. Панові Книшевському видалося нудно лежати; він підвівся й, не почувуючи в собі ніяких ознак скаженості, звільнив свої руки, легко зруйнував шкільні заціпки й тихо через хату увійшов до кімнати.

Тут він справді сказився й «возрикав, акі вепр дикий», як сам опісля оповідав. Провинний пробіг повз нього, за ворота, на вулицю... Не розуміючи, в чому річ, ми також пустилися навтьоки за Петрусем додому!

Другого дня дуже рано пан Книшевський прийшов до батенька скаржитися на всіх нас.

– Даруйте, вельможний пане підпрапорний! – волав пан Книшевський і просив та вимагав задоволення, до того ж розповів увесь перебіг нашої інтриги й усе, що діялося, виклав з усіма подробицями.

Батенько так і зайшлися сміхом і з подивом вигукували: «Що за розумна голова в сього Петруся! Що за смілива бестія сей Петрусь! Мені, якби й сто голів мав, не вигадати отак. Се диво, а не хлопець!»

Коли ж пан Книшевський став благати й вимагати карі за наругу, то батенько сказали йому:

– Та чого ти, пане Книшевський, так турбуєшся? Що дитя жартувало, а ти вже й за діло вважаєш.

– Істина глаголеть устами вашими, вельможний пане підпрапорний! – сказав пан Книшевський, пригорнувши руки до грудей і звівши очі свої до неба. – Та одначе... наслідки...

– Ще буде час говорити про се, пане Книшевський, а тепер іди з миром. А будеш скаржитись, то, крім сорому й вічного собі безчестя, нічого не матимеш; а я за огуду честі роду мого знищу тебе й зітру з лиця землі. Або ж візьми, коли хочеш, мішок гречаного борошна на галушки й не розповідай нікому про паничівські пустощі. Себе тільки осорочиш.

Пан Книшевський, вклонившись, пішов і, не відмовившись від борошна, приніс його додому, а прояву віддав вічному мовчанню, що ж до Фтеодосії, то та й поготів ні перед ким не відкривалася.

І добре зробив, що замовк. Він нічого б не виграв проти батенька, а лиш роздратував би їх. Хоч вони були тільки й того, що підпрапорні, та, поминаючи титул, через своє багатство були дуже сильні й значні. А які ж були норовисті, то просто страх! Усі перед ними тремтіли, а вони ні про кого й гадки не мали. Не приведи господи зайти на нашу землю бодай курці господарській – зітруть на порох власника її; а

якщо той надумає сперечатися або дорікати, так і тілесно над ним наругаються, а самі вони – ані гадки. І пан полковник завсіди за батеньком-таки руку тягнув, пам'ятаючи його чудові бенкети та інші знаки поваги.

Куди ж там було панові Книшевському думати позиватися з батьком, якого так шанувала й поважала не тільки вся полкова старшина, а й сам ясновельможний пан полковник? Хоч би де і як він провадив справу, однаково все дійшло б до розсудливого пана полковника, який один рішав усі й усякі справи. Чи міг виграти маленький дяк проти батенька, котрий був пан на всю губу? Тим-то він і кинув усю справу, принижено просячи батенька, щоб уже жоден панич не ходив до нього в школу.

Батенько, тупнувши ногою, гримнув на нього: «От дурний дяк, мудрує через свою погану дочку! Сам не знає, чого вже вчити, та й шукає пустої причини, щоб відмовити. Дурниці! Менші хлопці Сидірко, Охрімко й Юрко повинні в тебе вчитися, як договорилися, а старших трьох ти не вмієш чого вчити».

В сих батенькових словах крилася хитрість. Їм самим не хотілося, щоб ми після того, що сталося нещодавно, ходили до школи; та бажаючи показати панові Книшевському свій «гонор», щоб не виходило, ніби вони про сю історію багато думають, – се принизило б їх, – тому й сказали, що нам нема чого в нього вчитися. А щоб ми не байдикували й не зоставалися без науки, то вони поїхали до міста і в училищі випросили собі «на кондиції» якогось Ігнатія Галушкинського, прославленого за свою вченість і здібність передавати її іншим.

Матінка гірко поморщилися, побачивши привезеного «дармоїда, дитячого мучителя й припровадника до пустощів». «Хоч у нього й нема дочки, – так казали вони, проїнявшись духом якогось прозирання, – та він знайде чим розбестити дітей ще гірше, ніж той цап (так матінка називали дяка за його

цапиний голос). А за скільки ви, Мироне Йосиповичу, домовили його?» – питали вони в батенька, дивлячись спідлоба.

– Їсти разом з нами завсіди, – відповідали батенько, проте напівголоса, бо самі бачили, що проторгувалися, дороженько визначили, – їсти з нами, окрім бенкетів: тоді він обідає з шляхтою; жити в паничівській кімнаті; на постіль – повсть і подушка. В зимові вечори одна свічка на три дні. Раз на місяць дозволяється проїхатись на таратайці до знайомих попів, не далі як за сім верст. З моїх пліч черкеска, хоч би яка там була,» і по п'яти карбованців за хлопця, себто п'ятнадцять карбованців річно.

– І ото він за таку ціну навчить дітей уже всіх, які є на світі, наук? – спитали матінка хитрувато й докірливо щодо необачності батенька у великій ціні.

– Яких же всіх наук? – казали батенько, дивлячись у вікно, щоб приховати свій маленький сором. – Російського читання церковного й цивільного друку, писання й розуміння латини...

– І латини! – скрикнула матінка на диво жалісним голосом. – То були прості, а тепер будуть латинські дурні!..

– Та ну-бо вже, годі, – сказали батенько, підносячи голос, – не давайте волі язичку. Ви знаєте мене. Ідіть собі до свого діла.

І справді, матінка дуже добре знали батенькову комплекцію і тому поспішили забратися в свою опочивальню, де наговорилися досхочу, гудячи батенькове розпорядження щодо нас, проте, як водиться, тихо, щоб ніхто не чув. Потім хоч-не-хоч, а помістили пана Галушкинського в паничівській.

Нове навчання наше почалося 1 вересня. Ми взялися одразу читати по-латинському. Інспектор наш, Галушкинський, об'явив, що він, не маючи букварів латинських, котрих батенько, кваплячись виїхати з міста, забули купити, не має по чому навчити нас азбуки й складів

латинських, тож і почав нас учити читати за ним по верхах. Не розуміючи, чого й чому, показуючи на слово, ми повинні були неодмінно казати manus, pater тощо. Петрусеві, що, як вельми цікавий, питав про се, інспектор завсіди відповідав: «Того вимагає наука. Не ваше діло розумувати».

Петрусь через свій незвичайний розум, який не тільки раніш пан Книшевський, а вже й пан Галушкинський, котрий пройшов риторичний клас, визнавав, так само як і Павлусь, обдарований штукарством, миттю вивчали свої уроки; а я, через недолугу пам'ять, ніяк не йшов далі. Та й сам горбань Павлусь, вимовляючи слова шпарко, показував пальцем зовсім на інше слово.

На подив і радість батенькові, – а матінка завсіди, коли діло доходило до нашого навчання, махали руками й ішли геть, – в першу неділю інспектор привів нас до батенька й загадав читати, «що ми вивчили за тиждень». Хлопці-молодці взялися лепетати шпарко, голосно, дзвінко, спроквола, руки витягнувши поперед себе, очі втупивши в стелю (доміне Галушкинський, окрім наук, узявся викладати нам світську спритність, або «політичне обходження»), і з акцентами на свою уподобу: «Патер, ностер, кві ест ін целіс» – тощо до половини.

Горбань Павлусь, як отрок винахідливого розуму, самі слова вимовляв так, як йому подобалося, наприклад, est in coelis він вимовляв: «єсть нацелився» тощо.

Батенько, слухаючи їх, були захоплені й трохи схлипнули; коли ж спитали мене, то я все називав навиворіт: manus – хліб, pater – зуби, за що й дістав від батенька в голову щигля, а старших братів вони погладили по голівці, а вчителеві з своїх рук піднесли «ганускової» горілки.

Матінка ж, побачивши, що я не відзначився в знанні іноземної мови, а ще й оштрафований батьківським щиглем, до речі, вельми дошкульним, аж у мене в три ручаї полилися сльози, матінка завели мене тихенько в комору і – ото

материнське серце! – нагодували мене різними солодощами й, голублячи мене, казали: «Добре робиш, Трушко, не вчись їхніх наук. Дай боже і з одною наукою вжитись, а вони ще й другою забивають дитині баки».

Таким побитом, інспектор наш, доміне Галушкинський, збадьорений ласкавою увагою батеньковою, пустився викладати нам свої глибокі знання далі й своїм особливим методом. Ні я, ні Петрусь, ні Павлусь не зобов'язані були, як кажуть, учитися чогось або вивчати щось, а повинні були переймати все з слів багатотямущого наставника нашого й зберігати те все, як він висловився, «наче бублики, низкою зв'язані, щоб жодний не випав, був придатний до вживання».

Добре було братам – їм усе вдавалося. Петрусь, як людина надзвичайно гострого розуму, все, що йому викладалося, поглинав і навіть забігав наперед учительських пояснень. Доміне Галушкинський пояснював, що, затвердивши граматику, треба буде твердити піїтику. Жадібний до знання Петрусь навіть не всидів на місці й з великою цікавістю спитав: «А чого вчить піїтика?»

Доміне Галушкинський занурився в роздуми й, надумавши та кашлянувши кілька разів, сказав рішуче: «Бачите, граматика сама по собі, і вона є граматика! А піїтика сама по собі, і вона вже є піїтика, а ніяк не граматика. Зрозуміли?» – спитав він, піднісши голос і самовдоволено глянувши на нас.

– Зрозуміли, – вигукнув я за всіх і раніш від усіх, бо й тоді не любив і тепер страх як не люблю міркувань про вчені предмети і завсіди намагаюся рішучим словом припинити глибокодумну матерію. Ось тому я й поспішив крикнути «зрозуміли», хоч, їй-богу, нічого не розумів тоді й тепер не розумію. Така вже, мабуть, моя комплекція!

Іншим разом Петрусь, заходившись розумувати, вбачав у граматиці неповноту й вважав, що треба додати ще одну частину мови: лайку – отак він розводився й узявся на прикладах лічити всякі лайки та свари, прозивні й сталі, що їх

він знав у всіх родах, властивостях і зворотах, і питав: «А до якої частини мови це належить? Воно, мовляв, не іменник, не займенник, не прийменник і навіть не вигук, отож особливу частину мови слід додати».

Хотів би я, щоб ви глянули тоді на нашого інспектора. Зчудування, подив, захоплення, що його учень так глибоко міркує, – все воно ясно, як на вивісці в кравця в Пирятині всі його речі, до кравецтва приналежні, було змальовано. Коли перше здивовання його минуло, він цмокнув губами й промовив, скинувши голову трохи вгору: «Ну!» Це маленьке «ну» означало: «Ну й росте ж голова!» І справедливо такий висновок зробив доміне! В усьому Петрусеві добре велося; жаль тільки, що він не склав своєї граматики!

Павлусь, як хлопчина-штукар, винахідливого розуму, порався раніше від усіх. Хоч би яку дали йому задачу – з граматики або з арифметики, він прожогом, не думавши, підпише так, ні те ні се, а біс його знає що, дурницю, яка тільки спаде йому на думку. Підмахнув, мерщій з ослона, з паничівської, вже він на вулиці коло хлопчисьок, що його дожидають... і шкварить собі в скраклі, в швайку і їде урочисто верхи на переможених. А задачу, що йому дано, доміне Галушкинський сам розв'язує та пріє. Попервах пробував був вернути його й виправити недороблене... Куди там! І не кажи йому про те.

Зо мною доміне Галушкинському було важче, бо я не вивчав своїх уроків і не вимагав у нього пояснень ні в чому. Я гадав, що в мене є якась шляхетна амбіція, котра посиляла мені на розум нічого ні в кого не шукати, щоб не бути нікому зобов'язаним. Отже всі мої сумніви в науках та вчених речах я, за комплекцією моєю, розв'язував і доходив усього сам. Приміром, мені здавалося дивним, навіщо так говорити, щоб усі розуміли, що я кажу? Писати не так, як думка тече, а складати слово до слова, як шматки смаженого гусака на таріль, щоб усе було до місця, мало б вигляд і було зрозуміло

для іншого? Як на мене, то чи говорю я, чи пишу – все для себе. Відкалатав та й по всьому; хай інші добирають, об чім дзвонилося, за здоров'я чи за упокій. Отак і тут: висловив усе, що є на душі, написав усе, що на думці, і – годі! Добирай хто інший, що й до чого, а я не повинен подвійно працювати, щоб писати або говорити, а до того ще й думати. Цю задачу я розв'язав, повірте мені, без допомоги доміне Галушкинського, сам і не вчившись багато чого. Разом з іншими науками була в мене й одна частина славленої арифметики, що її, як запевняв доміне Галушкинський, склав якийсь китаєць Піфагор, котрого прізвища не пам'ятаю. Якби, каже доміне Галушкинський, той не винайшов таблиці множення, то люди й досі не знали б, що $2 \times 2 = 4$. Звісно, доміне Галушкинський казав по-вченому, як людина, що вчилася у вищих школах; а я мовчав та думав: «Навіщо турбувався сей пан Піфагор? Навіщо складав сі таблиці, над котрим мучилися, мучаться й будуть мучитись довіку всі діти людського роду, коли можна певніше полічити гроші в натурі, розкладаючи купками на столі? Давайте мені хоч будь-яку науку, і я доведу, що можна жити без неї, бути спокійним, а тому й щасливим». Доміне Галушкинський був, як видно, протилежної до мене думки: він проти нашої волі хотів зробити нас розумними, та баї матінка чудово доводили йому, що він надарма клопочеться. Вони завсіди йому казали: «Лихої матері діждешся, щоб з моїх синів був хоч один учений», і до сього, бувало, сучать дулю, крутять її, крутять і тичуть до носа, прицмокуючи. О! Матінка йому нічого не спускали, розуміється, коли батенька не було, а то б...

Доміне Галушкинський, злостячись у душі, і візьметься за свої предмети; всіх способів вживає, щоб утовкмачити нам науки, так де там! Брати від нападів доміне інспектора відпекувалися власними силами й самі лупцювали людей, закликаних «наладнати справу». А доміне Галушкинський показиться-показиться та й відчепиться, і батенькові нічого не

скаже, бо він помітив, що коли скаржитись на братів, то батенько й на нього сердяться; а коли хвалить за успіхи, то батенько піднесуть «ганускової» горілки. Так він і давай усе хвалити. А мені такого роду метод не був корисний. Попервах матінка з Галушкинським уклали таємний «аліанс», щоб на мене за лінощі й тупість гримати й скаржитись, але аж ніяк не карати, і за всяку поблажливість обіцяно від матінки Галушкинському якусь нагороду з того, що їли. Отак доміне Галушкинський, щоб мати горілку й закуску, завсіди братів хвалив, а мене гудив. Хитрий-прехитрий чоловік, а і в Петербурзі не був. І що ж? Він поскаржиться, і його уконтентують, а мені батенько дадуть тут же щипки, і я плачу, та тут же й прислухаюся, чи не дзвенять матінчині ключі біля комори? Я добре знав їхню натуру: коли батенько мене лають або ляскають, тут вони з ласощами й візьмуться потішати мене, примовляючи: «Нехай батенько твій сердяться. Ти, Трушку, не журись, не вдавайся в їхні слова. І батенько твій нічого ж не навчилися, а, далебі, в десять разів розумніші від усіх інспекторів». І таки їхня правда була.

Та... облишмо вчені предмети. Доміне Галушкинський і поза навчанням був до нас статечно пихатий. Вечорами ні з собою не брав на «проходку», ні самим не дозволяв відлучатися й наказував сидіти в паничівській тихо до того, як він повернеться. А куди він ходив, ми не знали.

Мені се подобалося. Моя комплекція вела мене до усамотнення, і я одразу ж після навчання добирався до своїх вдень од матінки одержаних і дбайливо схованих ласощів, з'їдав їх поквалпно й, упоравши дочиста, тут же засинав, дожидаючи бажаної вечері. Братам же моїм така принука була нестерпна. Як на те, батенько дуже не любили, щоб діти без поклику приходили в дім, а тому й проганяли нас відтіля. Матінка ж раділи з усякої принуки, що робилася братам, і все дожидали, що батенькові урветься терпець і відпустять інспектора, котрий, як вони полічили, недешево обходився.

Справді, як подумати: годуї його за панським столом, – тут зайвий шматок хліба, зайва ложка борщу, каші й усього більше, ніж то звичайно; а все воно, казали матінка, в господарстві рахунок робить, як і зайвий кухоль грушевого квасу, зайва свічка, зайве... та таки й справді все зайве, окрім тих грошей – а за що?.. тьху!.. Тут матінка завсіди плювали в той бік, де в сей час міг бути доміне Галушкинський.

До того ж він, як учений, не знався зовсім на політиці. Бувало, коли з'їсть порцію борщу, а матінка, бувало, насипають йому повнісіньку тарілку, – то він, дочиста впоравши, ще підносить до матінки тарілку й просить: «Усугубте ласку». Годі казати, що матінка любили, щоб за обідом усі їли більше, і, бувало, примовляють: «Як наварено, то їжте: не собакам же викидати». Та все ж доміне Галушкинський діяв противно політиці.

І як же він пошився в дурні одного дня! Слід сказати, що в нас на обід варили один день борщ, а другий день суп, щоб не набридло. В суповий день принесли до столу свіжої риби та раків. Матінка забажали рибного борщу й наказали зварити. Куховарка, знаючи, як у нас заведено, зварила, як вимагала черга, і суп з локшиною та гусаком. А з раків, через те що їх було небагато, матінка приготували холодець, котрого, за обмаллю раків, ледве стало на дві порції – батенькові й матінці. Матінка мали звичку роздати всім гарячу страву, а потім уже бралися їсти самі, щоб ніщо їх не розважало. Що вони іноземних мов не знали, то й не могли вимовити «доміне», так само як, не люблячи розводитись багато, Галушкинського скорочували на «Галушку» й тому без «доміне» звали його просто: Галушка, та й годі, більше нічого. Добре. Ось ми сіли за стіл: матінка, одсунувши вбік для себе й батенька холодець, почали роздавати гарячу страву, питаючи, хто чого хоче – супу чи борщу? Питання натуральне, коли є суп і борщ, тому кожний з нас відповідав за бажанням. Дійшла черга до інспектора. Матінка спитали його: «А ти,

Галушко, чого хочеш: борщу чи супу?» Доміне, з оскиреним обличчям, промовив прямо:

«І борщику, і супцю, а коли можна, то й холодцю будьте ласкаві мені, вельможна пані».

Боже мій! Тут треба було бачити матінку! Вони геть почервоніли й тут же, відклавши тарілки, як зсучать подвійні дулі на обох руках та як закрутять! Хвилин п'ять крутили, а потім цмокнули й тикнули йому дулі під самий ніс, примовляючи:

– А *дзуськи не хочеш* ? Бачиш, який ласий до холодцю? Нема ж тобі нічого.

Ну й напik же раків доміне Галушкинський, себто, по-простому кажучи, почервонів, як кармазин, і, не маючи духу через сором на когось глянути, просидів увесь обід,

опустивши голову, й не їв нічого. От тобі й поласував холодцем!

Та все те стороння матерія, і сказано про неї тільки до речі. Повернімося до нашого предмету.

Штукар Павлусь, а потім і Петрусь через надзвичайний свій розум помітили, що реверендисиме доміне Галушкинський кожної ночі, в повному вбранні, а іноді навіть поголившись, виходить потай з дому й повертається на світанку. Одної ночі брат штукар тихенько пустився по слідах його й виявив, що наш велемудрий філософ «відкрив дорогу до храму радостей і там приносить жертви різним божествам» – се так мовиться по-вченому, а просто кажучи, він щоночі ходить на вечорниці й розважається там до світання, не роблячи учасниками в radoщах учнів своїх, з котрих Петрусь, як людина незвичайного розуму, міг би позмагатися з ним. Від такого вчинку самолюбство братів моїх дуже було зачеплене. Як се так? Після того, як Петрусь, якого намовили домашні лакеї, гадав був, «заради цікавості», пройтись на вечорниці, а доміне Галушкинський вдержав, не пустив і вирік предовжелезне усовіщання, що така забава особам із шляхетства негіднопристойна, а тим паче людям, що вдалися в науки, і що така забава притуплює розум і знищує пам'ять... І після того всього «сам зволив швендяти (так висловився брат), а ми сидимо дома, як хлопчики, як діти, що нічого не розуміють ще? Так доведімо ж, що ми знаємо, й розуміємо все, і навіть можемо зоставляти інших з дітьми, а самі гуляти на свою уподобу. Ходім за ним на вечорниці!..» Вони зібралися, пішли, взявши й мене з собою для того, щоб усьому нашому вченому товариству однаково пити з одної чаші радості або, в іншому разі, відповідати.

Увійшовши до хати одної вдови-козачки, де звичайно збираються вечорниці, ми побачили силу-силенну дівчат, то сиділи за столом; гребені з пряжею біля них, а веретена валялися долі, як і всяка інша робота, що її принесли вони я

дому, спокійнісінько лежала по кутках; ніхто й на думці не мав її, а дівчата або грали в дурня, або баяндрасили з парубками, котрих тут теж зібралось сила; декотрі з них курили люльки, балакали, оповідали тощо – й отак приємно проводили час.

Над усіма ними верховодив наш реверендисиме Галушкинський, котрого й величали тут «скубент», бо він у бекеші й курил тютюн з корінкової люльки.

О, як же здивувався він, побачивши своїх вихованців-юнаків, що прийшли насолодитися втіхами, про котрі він забороняв їм і думати!.. Таємні подвиги його відкрито!.. Коли ми ввійшли, він з одною дівчиною співав пісню «Зелененький барвіночку» й спинився на півслові... Коли він пропам'ятався, став гримати й проганяти нас додому. Та брат Петрусь, що мав відважний дух і геройську сміливість, безстрашно став проти нього й об'явив, що коли він і піде, то піде просто до батенька й цю ж хвилину розкаже, де перебуває і в чому вправляється наш наставник.

Доміне Галушкинський сторопів і не знав, як розв'язати таку дуже складну задачу, коли се дівчина, що сиділа біля нього, уважно оглянувши Петруся, перша подала голос, що паничі можуть зостатися також, «бо й у них така ж душа». Інші дівчата підтвердили те ж саме, а за ними й парубки, з яких декотрі були з батенькових селян, тож і були до нас почтиві; а були й з козаків, що жили в тому ж селі, як то в нас скрізь водиться.

– Вашеці повинні дякувати Маланці, – сказав наставник наш, показуючи на свою пару, – її логіка переконала мене. Але не смійте казати батькам вашим...

Брати побожилися в тому й приєдналися до товариства.

– Що ж ухідного з вас? – вигукнув один парубок і виступив проти нас. – Я тут за отамана і доглядаю ладу. Парубок, що вступає, – хоч ви ж і паничі, та все ж парубки, – повинні внести вхідне.

Брат горбань, прикинувши все широким умом своїм, одразу визвався приставити жадане – і вийшов. Незабаром він повернувся й, на подив інспекторові й Петрусеві, приніс три курки, півпаляниці й повний чобіт пшеничного борошна. Все те він, через своє штукарство, секретно набрав у сусід, що спали неподалеку; а що не було в що взяти борошна, то він – винахідливий розум! – роззувся й повний чобіт набрав його. Всі ті припаси віддано куховарці, що готувала вечерю на все товариство.

Павлусь виконав те, що вимагали правила. Тепер Петрусь повинен був поставити горілку. Грошей у нього не було. Винахідливий Павлусів розум відмовився зарадити се діло через ту причину, що до шинкаря важко ввійти секретно, а явно не було з чим. Усі збентежились; та великодушний наставник наш усе виправив, запропонувавши для такої потреби власні свої гроші, сказавши Петрусеві: «Постарайтесь, вашець, скоріше мені їх повернути, вдаючись до хитрощів і випрошуючи в пані підпрапорної, матінки вашої, але не відкриваючи, як, що, де й для чого, а вживаючи самий тільки лаконізм; а якщо не вдасться виморочити, то підстережіть, коли їхня скринька буде не замкнута, та й... ну, що ж? Се нічого. Потреба змінює закон».

За таку мудру пораду, що багато прислужилася Петрусеві й нам на користь у різних випадках, брат дякував реверендисимові.

Одержавши гроші, Павлусь, буди дуже старанний, поїж у шинок і скоро повернувся з горілкою. Пішла гульня. Щоб дали й мені щось робити в товаристві, наставник узявся співати зо мною псалми, чим ми усолодили бесіду так, що й дівчата завели своїх пісень, парубки до них пристали – і пішла забава! Вечеря наша була багата на все; простота в поводженні з парубками й упадання коло дівчат брата Петруся так усіх привернуло до нього, що тут же Петруся одностайно обрано на отамана наших вечорниць, і всі, навіть

сам шановний студент філософії, доміне Галушкинський, урочисто заприсяглися в усьому коритися отаманові.

Якщо сії рядки дійдуть до ще, може, живих сучасників моїх, то, по-перше, вони не дадуть мені сказати неправду, нібито у вік нашої золотої старовини все бувало достеменно так і з ними, і з нами, й з усіма, починаючи від «виховання», себто вигодовання (тепер під словом «виховання» розуміють інше, зовсім протилежне), через усю науку в панів Книшевських, пригоди в школі, суботки, Фтеодосію, так і в домінів Галушкинських, геть аж до ходіння на вечорниці; скрізь, узявши від сімейства найясновельможного пана гетьмана до останнього підпрапорного (не про батенька мова), скрізь усе було так, звісно, з деякими відмінами, але не разючими. А тому вони, мої сучасники, визнають, що втішно, справді втішно було братові Петрусю, без великих подвигів, привернути увагу на себе такого товариства й від усіх здобути довіреність. А Петрусеві ж було не більше як сімнадцять літ! От що значить обдарованість і здібності.

Брата Павлуся, за його здібності знаходити, що треба, спритність і швидкість здійснювати надумане, і все те на нагальну користь і вдоволення, не полишено без уваги, а обрано на ключника наших вечорниць. Його діло було турбуватися, як знає, а щоб на вечерю в нас було всього вдосталь. Куховарки були приручені йому. Павлусеві було відкрито широке поле виявляти своє обдаровання та штукарство. Вечері наші були розкішні: годовані кури матінчині, яйця, молоко, масло, дрова тощо; все те бралось в сусід секретно; а винахідливим розумом брата-горбаня всі сліди вміло заміталось, й ні від кого жодної скарги не бувало.

Вдаюся до подробиць, звісно, зайвих для теперішніх молодиків; вони посміхаються й не вірять моєму оповіданню, та мої сучасники відчувають, мабуть, однакове зо мною задоволення і вибачать дрібниці спогадів про таке веселе, завидне життя. Часто дивлюся на теперішніх молодиків і з

журним серцем звертаюся до повсякчасної думки моєї: «Як то воно світ міняється!» Чи так вони проводять свої кращі, молоді літа, як ми? Куди там! Вони раби власних, що самі вигадали, правил; вони, не живучи, віджили; не зазнавши життя, нудяться ним! не бачивши ще за свого віку людей, вже йдуть від них; не натішившись нічим, тужать за минулим, нудьгують у теперішньому, журно спрямовують погляд у майбутнє... їм здається, що вдалині, в темряві, миготить їм заповітна зірка, обіцяє щось неземне... а до того вони, як засохле листя, спавши з дерев, носяться на вітрі сюди й туди, проти власної мети й бажань!.. Чи ж так ми жили? Ми жили й тішилися, а вони не живуть, а журяться!.. Ну, та одсуньмо їх набік, візьмемося за себе.

Доміне Галушкинський, замість наставника нашого, став зовсім підкорений нам. Тільки-но заманеться йому заговорити владним голосом, то ми й почнемо погрожувати, що скажемо батенькові про відвідання вечорниць і тоді він позбудеться посади, котра дає йому, окрім утримання, п'ятнадцять карбованців річно та черкеску з плеча самого батенька нашого, а до того ж напишуть до начальства його, і він позбудеться «кондиції» назавсіди. Се його спиняло, і він дав нам повну волю в усьому. Вдень ми невідлучно були в паничівській, куди нам приносили ситі й багаті сніданки. Ми їх знищували, курили люльки, слухали різні повісті, що розповідав наставник наш про подвиги бурсаків на вечорницях та вулицях у місті, нічних наскоках на баштани й шинки за містом, викрути, коли попадалися й боронили товаришів, та ще всяку всячину. Багато чого з того ми ховали в пам'яті нашій, щоб скористуватися при нагоді. В дім приходили тільки на обід, чоломкалися з батеньком та матінкою, обідали, додержуючись скромності й поштивості, що їх навчив нас великий у сьому предметі муж, студент філософії Гнат Галушкинський. Після обіду, повернувшись у паничівську, ми лягали спати, щоб бути бадьорими й вночі, а

потім бралися готуватися до наступних вечорниць. Від руху та непомірних веселощів, якщо ми не могли тоді заснути, ментор наш давав нам випити по добрій чарці горілки, пояснюючи, що вона дає сон, а сон зміцнює людину і дає їй силу! А сила вельми потрібна людині повсякчас і за всяких обставин; ergo, – примовляв реверендисиме, – горілка прекокорисна річ і тому не слід ухилятися від неї. Нам сей засіб подобався, і ми знаходили в ньому втіху. Правда, я не повинен був пити горілки, бо через молодість не одержав ще благословення голити бороду й дозволу на все, як старші брати, та доміне спонукав мене й наводив якийсь латинський вірш, – не пам'ятаю вже, – за яким кожний, хто бажав собі добра, повинен неодмінно пити. Скоряючись перед латинськими мудрецьями, я пив, але небагато – голова не могла видержати, а брати, навпаки, могли пити багато й не п'яніли. Така була в них щаслива натура!

І за обідом, коли були батенько й матінка, і на вечорницях, при сторонніх людях, в нашому розумному товаристві треба було нам іноді передати думки свої так, щоб інші не зрозуміли. Що тут робити? Досвідчений наставник наш відкрив нам таємничу бурсацьку мову. За один клас ми збагнули її і вільно могли нею говорити. На мою думку, ся мова – паросток латинської, важкої, нелегкозбагненної, нестерпної мови. І чом би не кинути овсі всі ті іноземні мови, за котрими, як хвіст, тягнеться грамати́ка з своїми дурницями? А тут як легко й зручно! Ось вам приклад. Замолоду я твердо знав слів десять латинських, розумів і значення їхнє; та тепер – хоч зараз убийте мене! – не пам'ятаю нічого; тою ж бурсацькою мовою я можу й тепер вільно про все говорити. Прелегка й презвучна мова, гідна того, щоб її всі вживали більше, ніж тепер французьку, за вивчення якої французькі

мусьї – на зразок Галушкинських – беруть тисячами й мордують дитину років три; а сю мову можна без книжки зрозуміти за півгодини й без копійки. Яка ощадність навіть і в часі!.. Навіть прекрасна стаття захоплено прийняла б сю мову, бо нею можна висловлювати всі найтонші ніжності солодше, ніж французькою; не треба гугнявити, а говорити яскраво; до того ж, якщо забажається, можна пояснити свої почуття відкрито й приховано... Та, видно, не нам переучувати людей!..

Під час одного обіду, коли доміне Галушкинський упорався з другою тарілкою жирного з індичкою борщу й старанно серветкою, як водиться, витирав піт, що зрошував його обличчя й шию, батенько спитали його: «А що? Як хлопці вчаться, й чи нема за ними яких пустощів?» Тут доміне заради респекту підвівся, Як то завсіди робив у таких випадках, і в добірних висловах пояснив усі успіхи наші (про які нам і не снилося) і в конклюденцію, себто на закінчення, сказав, що ми «золоті паничі».

Помітно було на батеньковому обличчі щире задоволення, і вони націдили крихітну чарочку вишнівки й підсунули інспекторові, сказавши з вимушеною байдужістю: «Пий, доміне!» Доміне Галушкинський підвівся, поштиво випив, і, подякувавши за честь, утерся з насолодою, й, сівши як перше, сказав Павлусеві: «Доміне Павлусю! Не могентус украдентус сіеус вишнегентус для вечернигентус?» І брат, не запинаючись, відповідав: «Як разентус, я украдентус у маментус ключентус і націдентус з погребентус пляшкентус». Треба було бачити, як подіяла ся розмова на батенька! Вони були розумна людина й надзвичайно любили вченість. Як же то було їхньому батьківському, ніжності до нас сповненому, серцю чути, що діти його так удосконалилися в науці, що хоч і при ньому говорять, та вони не розуміють нічого? Почуття його можуть збагнути й теперішні батьки, чуючи дітей, що провадять розмову такого змісту французькою мовою, і так

само не розуміючи в ній жодного слова.

Очі в батенька засяяли радістю, щоки зашарілися; вони глянули на матінку таким поглядом, у якому виразно позначилося запитання: «Ну що, як воно?» – і в першу хвилину захоплення вже не націдили, а від щирого серця налили з свого кухлика велику чарку вишнівки й, поляскавши інспектора по плечу, сказали ласкаво: «Пийте, пане інспекторе! Ви заслужили своєю працею, морочачись з моїми хлопцями».

Доміне Галушкинський, як годиться, одержуючи від добродійника якусь ласку, підвівся, вклонився батенькові низько, подякував за втішне схвалення посильної праці його, сів, повторюючи поклони, і насолодився, випивши чарку до дна, і закінчив похвалу сьому напою риторичною фігурою: «Такий напій навряд чи й боги на Олімпі п'ють у святні дні».

А з матінкою було зовсім протилежне. Ох, як вони глянули на інспектора скоса, коли він заговорив невідомою їм мовою; а ще більше, коли відповідав Павлусь. Та коли батенько з своєї чарки приділили інспекторові вишнівки, та ще й у велику чарку, тут матінка не видержали, а сказали батенькові просто:

– Змилуйтеся, Мироне Йосиповичу! З чого се ви взялися так розливатися вишнівкою? Таж у нас її не море, а тільки три бочки. Та й за що йому така дяка понад умовлене?

– Текле Зіновіївно! – відповідали батенько поважно. – Не бентежте сю хвилину мого батьківського серця, сповненого радості. Я в сей момент не тільки чарку вишнівки, а й усю вселенну віддав би панові інспекторові.

NB. Батенько при якійсь радості завжди говорили таким високим штилем і голосніше як звичайно.

– Вселенну як хочете, мені до неї нема діла, – відповідали матінка, – кому хочете, тому й віддавайте: не я набула те добро, а вишнівкою я не згодна розливатися. Се інша річ.

NB. Матінка, як на той час, то були неписьменні, а тому й

не могли знати, що ніяк не можна відокремити вишнівку від вселенної. Та звісно: хоч куди перенесіть вселенну, а вишнівку де лишити? На чому її утвердите, поставите? Ніяк неможливо.

– Я ж тільки чарку й налив, – сказав батенько, – здається, чарка вишнівки варта тої радості, яку ми маємо, чуючи дітей наших, що говорять іноземним діалектом?

– Справді що іноземний! Ніхто й не зрозуміє його, – сказали з явним невдоволенням матінка. – Та щось заверне він на вечорниці й крадіжку. Страшно слухати!

НВ. Я довго не міг збагнути, чому матінка, неписьменні, а швидше, ніж батенько, котрі були, навпаки, розумна людина й любили вченість, зрозуміли, про що казав доміне інспектор? Вони якраз розчули «вечорниці» й «украд», а батенько і з ученістю та прогавили всю суть. Тепер уже мусьє гувернер одного з онуків моїх пояснив мені, що інколи людина й без ума, а скаже слово або вчинить таке, чого розумному й на думку не спаде, «і що, – додав він, – мати ваша, як жінка, обдарована була... статестичним почуттям». Що матінка були жінка – се так; але щоб мали таке почуття, – я в них не помітив, і вони не признавалися. Мені здається, що оте сталося так собі, без усякого почуття.

На її зауваження батенько заперечили: «Се, матінко, тому, що ви овсі не знаєтесь на язиках».

– Бачите, які ви стали невдячні, Мироне Йосиповичу! А пригадайте, як ви посваталися за мене й навіть у перші роки подружнього життя нашого ви завсіди хвалили, що я вмію дуже вправно готувати, солити й задимлювати язики; а тепер уже, через вісімнадцять літ, дорікаєте мені явно, що я не знаюся на язиках. Гріх вам, Мироне Йосиповичу, за таку фальш! – І матінка мало не заплакали: так їм було кривдно!

– Змилосоердьтесь надо мною, Текле Зіновіївно! – майже скрикнули батенько й кинули назад піднесену вже до рота кісточку смаженого поросяти, що її гадали обсмоктати. – Ви

завсіди криво тлумачите. У вас у голові й стільки кебети немає, щоб зрозуміти, що я не про яловичі язики говорю, а про людські. Якщо ви їх не знаєте, то й мовчіть.

– Принаймні я маю свій язик і знаю його краще, ніж ваш, і тому кажу ним, що думаю. Кажу й завсіди скажу, що дитячий язик, не той, що в них у роті, а той, яким вони говорять не по-нашому, язик дурний, злодійський, непристойний.

NB. Матінка мали багато природної хитрості. Бувало, як помітять, що вони кажуть якусь нерозсудливу річ, то одразу ж викрутяться й заговорять про інше. Так вони й тут учинили: побачивши, що невлад стали казати про скотські язики, одразу відійшли від предмета.

Батенько, щоб більше матінці допекти, стали кепкувати з них і просили доміне інспектора проекзаменувати й нас з іноземної словесності.

Петрусь на поставлене запитання відповідав *бойко* і *отчотисто* (слова, що я схопив нещодавно в одній газеті, а значення їхнього зовсім не розумію); батенько всміхнулися під захоплення. Дійшла черга до мене, і доміне спитав: «У когентус луччентус голосентус – у Гапентус чи у Веклентус?» Запитання було легке, щоб його зрозуміти, та й з моєї галузі. Для тих, що не знають бурсацької словесності, я перекладу: «В кого, мовляв, кращий голос – у Гапки чи у Векли!» Се були дві дівчини, котрих доміне Галушкинський учив співати зо мною різні кантики. Я міг би одним словом розв'язати задачу, сказавши, що мовляв, «у Гапки», бо в неї, справді, був незвичайно дзвінкий голос, від якого мене мов морозом дерло по спині. Та я був матінчиної комплекції: чого мені не хотілося, ні за що не скажу й не зроблю ні за які мільйони, і хоч буде то найсвятіша правда, а мені не подобається, то я й не погоджуся ні з ким, що то була правда. Бачучи, що матінці, котрі мали огиду до всякої вченості, не подобається наша іноземна словесність, зважився прикинутися нетямущим нічого й мовчав... мовчав, не слухаючи ніяких переконань,

натяків і спонукань доміне Галушкинського.

Батенько, розізлившись, уставши з-за столу й проходячи повз мене, дали мені такої щипки по голові, що в мене сльози полилися в три ручаї, й пішли одпочивати.

NB. У батенька рука була дуже важка. Матінка ж, навпаки, погладивши мене по голові й обтерши гіркі мої сльози, взяли за руку, повели в свою комірчину й надавали мені всяких ласощів та, посадивши мене з усім моїм надбанням у себе в спальні на лежанці, сказали: «Зроби ласку, Трушку, не переймай нічого німецького! (NB. Відомо вже, що матінка були неписьменні й до того необізнані з *світським* становищем, що не знали різниці між німецькою і латинською державами. їм і на думку не спадало, що сі різні між собою народи говорять різними мовами. Як на їхнє поняття, всі – німці та й німці). Ти й так від природи дурненький, а як навчишся всякої премудрості, то й зовсім здурієш».

«Вікопомний вислів! Його слід би написати золотими літерами на публічному стовпі кожного міста. Додержуючись його, скільки молодиків від дверей школи повернулися б пристойно мислячими й достойно б жили: а то, не маючи власного розуму й поринувши в безодню премудрості, але зрозумівши її криво, гублять потім себе й розбещують інших».

Сей роздум помістив у моїх записках один з багатьох племінників моїх, котрий хоч і був записаний у студенти, та, додержуючись застереження матінки моєї, далі сіней університетських не доходив, навіть і в карцері не бував. А проте був розумна голова!

Матінка на сьому умовлянні не спинилися. Вони були одні з найніжніших матінок нашого віку, яких, правда, і тепер, у новому поколінні, можна б знайти тисячі, тільки під іншою формою, але з тими ж поняттями про користь та інтерес улюблених синків своїх.

Отож матінка, мотаючи далі нитки, знову напучували

мене: «Я з утіхою помічаю, що ти маєш досить розуму, щоб не вчитися всіх тих дурниць, які втовкмачує вам у голову сей проклятий бурсак. Ти, душечко, вислухай усе, та нічого не затверджуй і не переймай. Плюй на науки й останешся розумним та з здоровим шлунком на весь вік. Замість отієї дурнячої грамоти, котра тільки й того, що хіба навчить тебе читати, я б хотіла, щоб ти взявся за іконопис або принаймні за малярство. Що за весела робота! Раз мазнув пензлем, то або червона, або блакитна смуга! І мені б коли помалював скриньку або дзиглик. Я б умерла спокійно, якби побачила що-небудь покращене твоєю майстерністю...»

На ту пору я доїдав мочене яблуко з наділених мені від матінки ласощів і поспішив порадувати матінку, що я вже вмю розмальовувати «кунштики»³.

– О?.. – вигукнули захоплені матінка й, забувши від захвату, що вони мотають нитки, сплеснули руками й упустили клубок свій. – Хто ж тебе сієї майстерності навчив? – спитали вони, навіть облизуючись від радості.

– Ніхто не вчив, а сам перейняв, – відповів я. І не збрехав. Відчувши в собі потяг до малярства й побачивши в доміне Галушкинського кілька фарб та пензлик, я випросив їх і заходився працювати. Намалювавши декілька з своєї голови коней, собак та людей і буди сим задоволений, я надумав іти далі й розкрашувати все, що попадалося мені в книжках. В Баумейстеровій логіці та ломоносовській риториці всі, які були квітоньки та фігурки, я так майстерно закрашував, що справжнього вигляду не можна було дошукатися; я навіть перетворював вельми вдало квітоньки на конячку, а художинку на жінку.

Матінка не зовсім повірили мені; та коли я приніс своє майстерство, то вони ахнули, а потім заплакали від захвату.

³ Спотворені німецькі слова від die Kunst – мистецтво, малярство; мовою персонажів означають – малюнки, гравюри.

Довго розглядали кунштики, що я розкрасив; а що були неписьменні, то й не могли нічого зрозуміти і кожний кунштик держали догори ногами чи боком. Я їм усе тлумачив, а вони не переставали хвалити, що як те все виразно зроблено! Ото материнське серце: завсіди радіє з обдаровання дітей своїх! Коли матінка розпитували мене про значення кожного кунштика, їм раптом спала така щаслива думка:

– Послухай, Трушку, що я надумала. В твого панотця (матінка про батенька і позаочі висловлювалися політично) є книжка вся в кунштах. Мене совість мучить, та й чи нема гріха, що всі ті славетні особи лежать у нас у домі без усякої пошани, начебто вони якоїсь арапської породи, всі чорні, без усякого людського вигляду. Книжка, кажуть, по кунштах дуже рідкісна, та я гадаю, що їй ціни вдвоє підбавиться, якщо ти їх покрасиш – даси кожному живий вигляд.

Я задрижав від захоплення, що мені випадає така славна робота, і тут же обіцяв матінці вихорошити всі куншти так, що їх і пізнати не можна буде.

Матінка незабаром знайшли нагоду витягти сю книжку в батенька й передали її мені, щоб надати їй кращого вигляду. Мені аж серце затріпотіло від радості, коли я взявся за роботу. Всіх куншників було сто. Перший куншт являв собою голу людину в саду, оточену звірами. Не було в мене фарб усіх кольорів, та се мене не спинило. Я зарадив своєму лихові й покрасив людину, як найпершу фігуру, кращою фарбою – червоною, лева – жовтою, ведмедя – зеленою тощо, по ряду, пильнуючи правила, про яке тоді й не чув, а сам дійшов його, щоб на двох звірах, котрі разом стоять, не було однакового кольору.

Робота моя йшла швидко й дуже вдало. Матінка не знаходили слів хвалити мене і загодовували ласощами. Тільки й зажадали, щоб голих людей закрашувати фарбою якомога густіше й так, щоб нічого не можна було відрізнити. «Закрась їх, Трушку, густіше; захисти їх від сорому». І я з усім

старанням накладав на них усіх кольорів фарби й мав насолоду чути від матінки: «От тепер виразно; не можна відрізнити – чи се людина, чи стовп?»

Обличчя, що подобалися мені, я красив улюбленими кольорами, наприклад: обличчя зелене, волосся й борода жовті, очі червоні; а що пензель у мене був досить грубий, то й красіння моє переходило через межі, проте се зовсім не псувало нічого. А тих, що мені не подобалися, – ух, якими потворами я зробив! Щоб мені було зручно показати їх на своє бажання, я, замість обличчя, намазував велику пляму і на ній уже розміщав потворно очі (у найлютіших моїх ворогів виколупував їх овсі), ніс, і рот, і все в найогиднішому вигляді. Так їм і треба! Як то їм рівнятися з порядними людьми...

Доміне Галушкинський і брати мої заклопотані були своїми справами й не мали часу постерегти мою роботу й помилуватися моєю майстерністю.

Аж ось робота моя закінчилася, й матінка збиралися потішити батенька несподівано. В них обох було заведено: про що-небудь хороше, чудове не попереджати, а раптом вразити несподіваністю. Матінка так і налагодилися до слухної нагоди, котра незабаром випала.

Доміне Галушкинському виходив строк бути «на кондиціях», і він повинен був повернутися до школи, щоб далі вчитися. За керування нами в науках він одержував чималу плату й не бажав її втратити, тому запропонував батенькові, щоб нас, паничів, віддати до школи для більшого вдосконалення в науках, в яких ми, під керівництвом його, зробили такі успіхи. Батенько-знайшли, що се вигідно, й домовилися з ним знову: замість одежі з плеча батенькового, повинні «набрати» йому сукна кольору, якого він сам вибере, і до сього наділять йому шнурки та китиці, як то треба на кирею. Гроші ті ж, що й перше, само собою. Жити йому з нами й на наших харчах. У місті підшукано вже квартиру й куплено сукно на кирею панові Галушкинському того

кольору, що він бажав. Колір сукна, що він вибрав, був чудовий! Се був вишневий, змішаний з червоним, чорним і блакитним. Надзвичайний полиск був! Гляньте ж бо, що з сим-чарівного кольору сукном станеться, так се сміх один! Розповім пізніше. Тепер же батенько в усьому, що від них залежало, до останнього розпорядилися: лишалося матінці забезпечити нас провізією, посудом та прислугою. Батенько шукали слушного часу об'явити про се матінці, не тому щоб їх не засмутити раптовою звісткою про розлуку з дітьми, а щоб самим приготуватися їй, вислуховуючи відповідь та перечення матінчині, котрих сподівалися вже, не дійти до нестями й гнівом та запальністю не завдати шкоди своєму здоров'ю, як то інколи бувало з ними.

На отакий кінець батенько почали досить меланхолійно:

– Накажіть, Текле Зіновіївно, завтра рано-вранці дати борошна, крупи, масла і все, що треба...

– Чи не комісарові знову? – спитали матінка твердим голосом, не сподіваючись нічого прикрого.

– Якому комісарові? Ідіть з ним до дідька, а зараз слухайте мене. Всього того дайте скільки треба для дітей. Вони завтра переїдуть до міста вчитися в школах.

Матінці аж душі не стало!.. Над велику силу могли вони стати до розмови й заходилися доводити, що наука дурниця, мовляв, загибель нашим грошам і здоров'ю. Можна бути розумним, нічого не знаючи, і, всього навчившись, бути дурним. «Чи ж багато чого навчилися наші діти? – казали вони далі. – Дарма що стільки ми на них кошту витратили панові Тимофтію та оцьому дурневі, що по-дурнячому навчив говорити наших дітей і не повинні вуста змусив вимовляти незрозумілі слова...»

– Чудні ви мені, Текле Зіновіївно, з вашою дурістю! Як би то було вам слухати, якби я став говорити про ваші нитки та годовану птицю? Так і тут. Наук ви зовсім не знаєте, а говорите про них.

– Перші роки після нашого одруження, – сказали матінка дуже сумним, зворушливим голосом і підпершись журно

рукою, – я була і хороша, і розумна. А ось п'ятнадцять років, лічбою лічу, як не знаю, не відаю, чого се я у вас із дуреп не виходжу. Навіщо ж ви мене, дурепу, брали? А що є правда, то я й кажу, що ваші всі науки дурнячі. От вам приклад: Трушко також ваша кров, а моє народження; а через те що він непорочний і тілом, і духом, і думкою, так він має до них велику огиду.

– Ви мені, Текле Зіновіївно, не вибивайте очей своїм пестунчиком Трушком; він хоч і непорочний, та несвітенний дурень, і з нього буде не більше, як свинопас.

Батенько від заперечень стали входити в азарт.

Тут матінка знайшли слухну хвилину приголомшити батенька й, підійшовши до столу, дістали німецьку книжку й почали перегортати сторінки, прикрашені моєю майстерністю.

– Хто... хто се зробив? – скрикнули батенько, скипівши від гніву.

Матінка, не помітивши добре стану духу їхнього, а гадаючи, що батенько скрикнули з подиву, відповідали таким же меланхолійним тоном, як і батенько, коли починали розмову: «Се несвітенний дурень так прикрасив; він не більше, як свинопас!» Матінка такою алегорією хотіли шпигнути батенька.

– Як він смів се зробити? – вже не кричали, а ревіли батенько, аж шибки й двері в домі тряслися. Зопалу кинулися вони до матінки, бажаючи, як звичайно, поколошматити їх добренько... І тоді мені лучче було б. У батенька була така натура, що коли розлютуються, то б'ють першого, хто попадеться; коли ж виб'ють свій гнів, то провинному й слова не скажуть. А тут матінка, на моє нещастя, пішли від ударів батенькових, лишивши в дверях і опанченку свою; а я, сховавшись перше в пуховики матінчині, був витягнутий і покараний відчутно й боляче.

Батенько весь день не могли заспокоїтися й, знай, казали, що книжка їхня по кунштах була неоціненна; що іконописець,

котрий розмальовує в ближньому селі іконостас, сам пропонував за неї десять карбованців.

А матінка хоч і не сміли й на очі показуватися батеньці, та, сидячи в другій кімнаті, переговорювали їхні слова тихенько: «Десять карбованців, велике діло! Здається, своя утроба дорожче коштує».

Проте ся подія не вдержала б нас від поїздки до міста; та сталося щось дивніше ще. Наприкінці від'їзду, коли доміне Галушкинський, як звичайно, упорався з другою тарілкою борщу, раптом... як ошпарений, кидає ложку, хапається за живіт, зскакує з стільця й біжить... формально біжить з кімнати... Матінка насупилися на таку нечемність, а батенько, те ж подумавши, що й матінка, усміхнулися, а за ними й ми, діти, особливо менші, зареготалися на все горло. Ну й дарма, пересміялися, подумали і взялися за другу страву... Коли се біжить наш доміне, блідий, як мрець, волосся хоч як було зв'язано міцно в косу, однак напружилося від внутрішнього його хвилювання; в руках він несе якусь рядюгу, рудо-жовто-червоного кольору, з різними брудними плямами, а сам гірко плаче й, звертаючись до батенька, жалісним голосом каже:

– Ось, ваша вельможність, мій ласкавий патроне й добродійнику, ось що вчинилося з вашим даром!..

Батенько здивувалися таким його словам, узяли сю рядюгу й ледве пізнали, що се було те сукно, котрим вони наділили, як умовилися, на кирею доміне Галушкинського й котре було незвичайно чудового кольору, як я сказав вище, а тепер стало мерзотного кольору з брудними плямами.

Коли минувся батеньків подив, вони заходилися розпитувати доміне, чого сукно змінило свій колір. І той, себто доміне Галушкинський, здихаючи й схлипуючи, розповів отакий пасаж: одержавши з ласки батенькової назване сукно, він поніс, щоб похвалитися ним Уляні, нашій ключниці, молодій жінці, котра так дружньо жила з доміне

Галушкинським, що кожного ранку присилала йому «гаряченьку булочку» з маслом та сметаною заради фриштика. Та се інша матерія; відкладімо її набік. У той саме час, коли він приніс сукно, Уляна розливала оцет, а що доміне Галушкинський незвичайно близько підійшов до Уляни, то дрібнесенька крапелька бризнула на сукно й зробила на ньому плямку жовтогарячого, дуже гарного кольору. Коли доміне Галушкинський повернувся від Уляни, йому спала щаслива думка – все сукно перетворити в такий чудово-чарівний колір. Для сього він, одержавши від Уляни достатню кількість оцту, намочив у ньому нещасне сукно... Як намочив, то сам пішов прогулятися; повернувся, повечеряв, ліг спати, а сукно все мокне. Вже й ранок, доміне Галушкинський виконав усе, що належало, сів обідати, а сукно все мокне!.. Він завсіди казав про себе, що хоч би коло чого він заходився, хоч би що робив, а повсякчас мав філософські думки в голові. Так і тепер: ївши борщ, він думав, що мала кількість страви не може вдовольнити великого голоду. Від сього силогізму, сходячи вище й вище, прилагоджуючись та прирівнюючись, він думкою дійшов до сукна – як раптом його пройняла свіжа думка: коли впала крапля оцту на сукно, то він її ту ж мить стер і тому вийшов колір незбагнено чарівний; а коли сукно мокне невідступно всю добу, то як би не зіпсувалося воно... Сей здогад, наче блискавка, вразив його, і він, як ошпарений, вискочив і побіг, «лишивши по собі сумніви, – так закінчив він своє оповідання, – щодо моєї добропристойності...».

Батенько й усі ми багато сміялися з лиха доміне інспектора, одна тільки матінка сердито дивилися, не з жалю до збитку «Галушки», а побоюючись, що батенько, зглянувшись на «сього дурня», – так вони його часто називали, – наберуть йому знову стільки ж сукна. Так воно й сталося. Тільки насупереки матінці батенько послали до міста по сукно, і поки його привезли, ми сей час тішилися домашнім життям.

Далі. Щоб недовго оповідати, нас, зібравши, вирядили на возі до міста. Крім багатої на все провізії для прохарчування нашого, нам дано хлопця Юрка; він повинен був слугувати нам трьом і доміне інспекторові нашому. Наглядати за насичуванням нас відряджено «бабусю», майстерницю щодо млинців, пирогів, пиріжків, пиріжечків, тістечок та всяких інших смачних страв і ласощів. їй дано докладне напучення, – і все те від найніжнішої матінки нашої, – чим і по скільки разів у день годувати нас. На підмогу їй дано дівку, куховарку; на ній лежав обов'язок мити нам голови щотижня, чесати й заплітати довгі коси наші щодня, порядкувати білизною тощо.

Ще з вечора від'їзду нашого матінка стали плакати, а зранку сумного дня голосити й оплакувати нас з невимовно зворушливими примовками. Само собою розуміється, що я, як об'явлений пестунчик їхній, мав найбільше пестощів, ніж старші брати мої. Отак примовляючи й пестячи мене, раптом вони й справді зомліли й падають-падають – і впали долу... Я перелякався й закричав: «Батеньку, будь ласка, йдіть сюди, матінка померли!» Батенько прийшли її, побачивши, що матінка не зовсім умерли, а тільки зомліли, дали мені добрячого тумака, щоб я не брехав, а самі взялися звільняти від непритомності матінку, ворущачи їй у носі папірцем. Се скоро помогло; матінка чхнули тричі й підвелися самі, як ніде нічого, й взялися знову за своє – голосити...

Ну як же не хвалити старовини? Чудна річ, як то все було досконаліше! Хоч би як дуже матінка не зомліли, батенько, полоскотавши їх у носі папірцем, ту ж хвилину приводили їх до пам'яті. А тепер прошу вас! Дружина моя раз у раз через кволість натури мліє, але лоскотати її в носі навіть і я не смію: щонайсуворіше наказала, не пояснивши причини. І тут збігаємося всі: я, діти, прислуга; хто спирт до носа тикає, хто «поль-де-коком» скроні їй тре; хто, розбавивши ложку «гімназії» в червоному вині, дає їй випити, і клопоту не

оберешся! А не встигнемо привести до пам'яті, як вона знову зомліла – і бух на підлогу. Полоскотати б їй у носі, так і не було б такої біди!

Та й то слід сказати: різні непритомності і від різних причин бувають. За старовини матінка мліли від усякого великого почуття; за середніх часів моя ласкава дружина непритомніє так, ні від чого, ні з радості ні з печалі, а коли надумає – бух! – і морочся з нею. За теперішнього ж, удосконаленого, – як нинішні люди гадають, – часу друга моя невістка, хоч їй страшенна радість або печаль, ні за що не знепритомніє, коли не нагодиться тут «гувернер» сина її. Він, звольте бачити, якийсь природний маркіз, але має особливу пристрасть виховувати юнацтво й тому, склавши своє значенство, договорився з моєю невісткою, коли вона була на чужоземних водах, дати науку синові її... Ой, та й узяв же з неї – гунстват! – між нами кажучи, дуже дорого! Правда, окрім навчання хлопчика, він їй корисний під час неприємності: ніхто так спритно не підтримає, як сей мусьє гувернер. А з сієї причини, коли він при ній, що часто буває, то вже вона сміливо падає, щоб натішитися приємністю бути підтриманою мусьє маркізом. От і виходить, що і непритомність, і причини до неї тепер зовсім відмінні від колишніх...

Стривайте, про що пак я оповідав? Ага, так ось нас заходилися проводити... Та я не маю снаги переповісти вам сей відчутний пасаж. Мене й на саму згадку сльози проймають. Досить сказати, що матінка за гіркими сльозами не могли нічого говорити, а тільки нас благословляли; що ж до їхнього серця, то, мабуть, воно розбилося тоді на друзки, і все нутро їхнє розірвалося на клапті... Материнське ж бо серце!..

Що ж до батенька, то вони показали дужий свій дух. Не дивно: вони мали міцну комплекцію. Вони не плакали, але не могли й слова більше сказати, як тільки: «Слухайтеся у

всьому пана Галушкинського; він ваш наставник... Щоб не пропали дарма гроші...» – і, махнувши рукою, заплющили очі; матінка ахнула й упала, а ми собі поїхали...

Ще ми не виїхали з села, як мене охопила велика журба через те, що я забув свої маківники в папірці, які я загорнув на дорогу й лишив у матінчиній спальні на лежанці. Поквапився – й забув. Туга смертельна! Так би й вернувся, якби можна було! Та тут уже необмежено владував доміне Галушкинський над нами, кіньми й найменшою часткою, що складала нашу валку.

Через те він зайняв на возі перше місце, розлігся й наказав нам міркувати про дорогу, про мету поїздки нашої, про наміри наші, як то нам використати час, а що трапиться нам у міркуваннях наших розумненьке або сумнівне, казати йому, а він буде рішати.

Довго панувало між нами повчання. Хто про що думав – не знаю; та я все мовчав, думаючи про забуті маківники. Гіркота матінчина не цікавила мене. Я гадав, що так і повинно бути. Вони з нами розлучилися, а не я з ними; вони й повинні журитися... Коли се брат Петрусь, котрого бистрий розум не міг перебувати спокійний і жадав собі пожитку, раптом спитав наставника нашого:

– Скажіть, будь ласка, реверендисиме доміне Галушкинський, де ж місто й наша школа? Ви казали нам, що де небо з'єднано з землею, там і кінець вселенній. Он, далеко дуже, видно, що небо зійшлося з землею, ergo, там кінець світу; та я на сій відстані не бачу міста. Де ж воно? Чи туди ми ідемо?

– Бене, доміне Халявський! Ваші слова глибокодумні, і ви мені показали, що голова ваша заклопотана важливими роздумами; та я повинен розсіяти ваші сумніви. – Так сказав великий наш наставник і, поправивши під собою подушку, промовляв далі: – З'єднання неба з землею, що ми бачимо, не є в естві, а се... просто... як пак?.. «фле... флегматична» омана.

Навпаки, нам треба їхати довго, і дуже довго, поки ми доїдемо до моря, і всім нам буде здаватися, що попереду нас земля з'єдналася з небом, те се лжа, омана, примара. Потім і морем ми повинні їхати ще довше, ніж суходолом, та вже не на возі, а на кораблі чи в якій іншій посудині (інакше назвати доміне Галушкинський вважав за непристойне і гудив за те інших), і тоді досягнути краю вселенної, себто де небо зійшлося з землею. Проте ніхто із смертних ще не досягав сього. Отож, на цьому просторі, який ми переїжджаємо до краю вселенної, трапиться нам місто, в якому наше училище...

– Так ми й морем поїдемо? – спитав Петрусь жваво; а я, боячись води, вже хотів був плакати.

– О ні! – вигукнув наш реверендисиме. – Се в опису я вжив тільки риторичну фігуру, себто перекрутив істину, надавши їй несправжнього вигляду. Та ми морем не поїдемо, бо не маємо для того належної посудини, а по-друге, ще й тому, що училище наше стоїть на суходолі: ergo, ми суходолом і поїдемо.

Після сього доміне інспектор звернувся з іспитовими запитаннями до Павлуся, котрий заглибився в роздуми про коней. Повторне запитання наставника: про що він так глибоко думає? – ледве витягло його "із задумливості.

– А от, – сказав Павлусь і позіхнув, виходячи з своїх роздумів, – я бачу, що в кінській упряжі багато зайвого: і ременю всякого, і кілець; так оце я й добираю, якби його таке безладдя виправити.

– В усьому видно винахідливий розум! – промовив стиха доміне і запитував далі.

Хоч як вслухався я в учені розмови нашого наставника, та мене здолав сон, і я не чув ні закінчення на цьому переїзді початого, ні в наступні далі дні нашої дороги розмов, бо як тільки злазив на воза, так і засинав... ergo, скажу по-вченому, я дорогу свою відбув спокійно для тіла й розуму, не обтяжуючи його ніякими міркуваннями.

Чи близько, чи далеко стояло місто; чи скоро чи не скоро, – та нас довели й розмістили на квартирі в якогось обивателя. Квартира була з усіма вигодами і вельми близько до вчилища. Бабуся, прибувши раніше від нас, розташувалася з своїм господарством і почастивала нас вечерею смачною, ситною, багатою. Спасибі їй! Вона була така вправна в своєму ділі.

Добре. Другого дня доміне Галушкинський повинен був везти нас до начальника, помічника й головних учителів школи; задля того одягли нас у нові, довгополі, сукняні киреї. Новина ся захоплювала нас. Справді, приємно перебратися з постільного халата, хоч би й з китайки пошитого, в сукняну кирею, що поважно оповиває нас, прикрашена тасьмами, шнурками та китицями.

Доміне Галушкинський, оглянувши нас і повторивши вправи, як ми повинні були опускати вперед руки, вклоняючись помічникові, і як ще більш відтобурчувати їх, щонайнижче вклоняючись начальникові, сказав нам таке напучення:

– Вашеці, не забувайте, що начальник є все, а ви – ніщо. Стояти ви повинні перед ним з благоговінням; одне слово, зобразити собою –? – знак запитання і премудрі його настанови слухати уважно. Боронь боже перечити! Рече він: «Лягай!» – виконуй негайно, хоч би на твоєму боці була щонайбільша правда й ти сам щонайневинніший. Терпи кару тої міри, числа й вигляду, яку зволить призначити премудре правосуддя його, і не смій ані найменше й ніколи заремствувати та заперечити. Чи захоче він опівніч визнати за полудне? Признавайся і стверджуй, що сонце світить і навіть пече. Чи зволить дієслово обернути на іменника? Вене – признавай і стверджуй. Його влада й сила. До помічника зберігайте все те ж саме. Часто помічник буває дієсловом дійсного стану, а начальник – крапкою, знаком сильним, та безголосим. У школі, в яку, в міру знання вашого, ви

вступите, вчителя поважайте і ставтесь до нього немовби до самого начальника; та – на очах самого реверендисиме – вчителя вже майте ні за що. Перед товаришами держіться шляхетно, як –! – знак оклику, бадьоро, гордовито, поважно, і всі вас шануватимуть. У суперечках спішіть одгризатись і затуркуйте своїх супротивників; а то вони принизять вас гірше коми. В бійку самі не лізьте, а нападника бийте вволю, остерігаючись робити явні бойові знаки: для сього є волосся, ребра, спина тощо. Ходячи по базару, не зважуйтесь нічого вкрасти; а найпаче ви, доміне Павлусю, що маєте до того великий нахил: тут не село, а місто; треклята поліція одразу втрутиться. Самі не напивайтеся, а запросивши кого або буди запрошені від когось. Ви, доміне Петрусю, обдаровані особливим, щасливим талантом: можете випити море і бути на ногах твердим з незатьмареною головою, та горілчаний дух може вас зрадити. Для сього майте завсіди в кишені пшоно або часник. Коли вас у такому стані закличуть до начальника, кваптесь пожувати пшоно або часнику і сміливо йдіть до реверендисиме: ніс його не почує; з досвіду відомо. Далі, про інші подробиці, як вам поводитись і як чинити, скажу в оний час.

Ми так глибоко були зворушені повчальним для нас напученням нашого наставника, що мимоволі, з сердешного веління, віддали йому чолом, як належало одному тільки начальникові, й, виказуючи вічну вдячність, обіцяли всі його мудрі правила навіки назнаменувати в юних серцях наших і наслідувати їх. Само собою розуміється, що я не казав таких слів, бо не знав про існування і значення їх, а казали се брати мої; а я тільки вклонявся, опускаючи руки вперед і торкаючись довгими рукавами ошатної моєї киреї до підлоги, захоплювався.

Упоравши чудовий сніданок, піклуванням бабусі приготований, ми пішли до начальника, а гостинці, призначені для нього, несли за нами люди, котрі привезли їх з

дому. Ми йшли вулицею... Незабутні хвилини! Що може зрівнятися з піднесенням моїм, коли я йшов у киреї синього сукна, котрої китиці на довгих шнурках теліпалися туди й сюди! Не знаю, чи дивились на мене перехожі, – я не турбувався; я дивився сам на себе, ворушив плечима, баламкав руками – все для того, щоб теліпалися мої китиці. Істинно скажу: під час одруження мого я був хвацько вбраний, ідучи в парі з своєю, тоді ще чарівною, нареченою, та я не був такий захоплений, як тепер тими китицями, що теліпалися в моєї киреї... Ах, кирея!.. Ах, китиці!.. Та все минуло!.. Повернімося до нашого предмету.

Ми прийшли до начальника.

Коли ми ще жили дома, то батенько, бувало, казали нам, щоб ми самі себе готували до того звання, яке кому подобається, опріч Павлуся, котрого призначали вони на канцелярську справу, кажучи: «Горб не завадить тобі бути добрим юристою».

І ось коли я ввійшов ще тільки до передпокою начальника, то вже й надумав бути ніким більше, як начальником училища. Саме було закінчення вакацій, і батьки повертали синів своїх з домів до вчилища. Треба було вписати, що вони з'явилися, переписати їх у вищий клас... ergo, з чим батьки з'являлися? Тож-бо то й воно! Я дуже розумно вибрав. Отож, ухвалено: бажаю бути начальником училища. Аж ось, після багатьох інших, допустили й нас до самого начальника. Віддавши належні високому його сану поклони, доміне Галушкинський став пояснювати, що він не дарма відбув час на кондиціях: підготував трьох юнаків, що мають зробити честь училищу й навіть століттю. Начальник удостоїв нас оглянути, проте трохи меланхолійно. Доміне інспектор поспішив подати листа, що його написали самі батенько.

Начальник прочитав і глянув на нас уважніше. Потім сказав керівникові нашому: «Ну що ж?»

– Зараз, – сказав Галушкинський і став «діяти».

Перш за все вніс він три голови цукру й три сувої біленого найтоншого домашнього полотна.

Начальник сказав меланхолійно: «Написати їх у синтаксис».

Доміне Галушкинський не журився. Вклонившись, вийшов і повернувся, несучи три посудини з маслом і три торбинки найлуччих різних круп.

Реверендисиме, підвівши голову, сказав: «Вони можуть бути й у піїтиці».

Наставник наш не спинявся і втягнув три барильця: з вишнівкою, тернівкою та слив'янкою.

Начальник навіть усміхнувся й сказав: «А втім, навіщо глушити талант їхній? Коли дома так добре все приготовлено (тут він глянув на все принесене від нас домашнє), то вписати їх у риторику⁴».

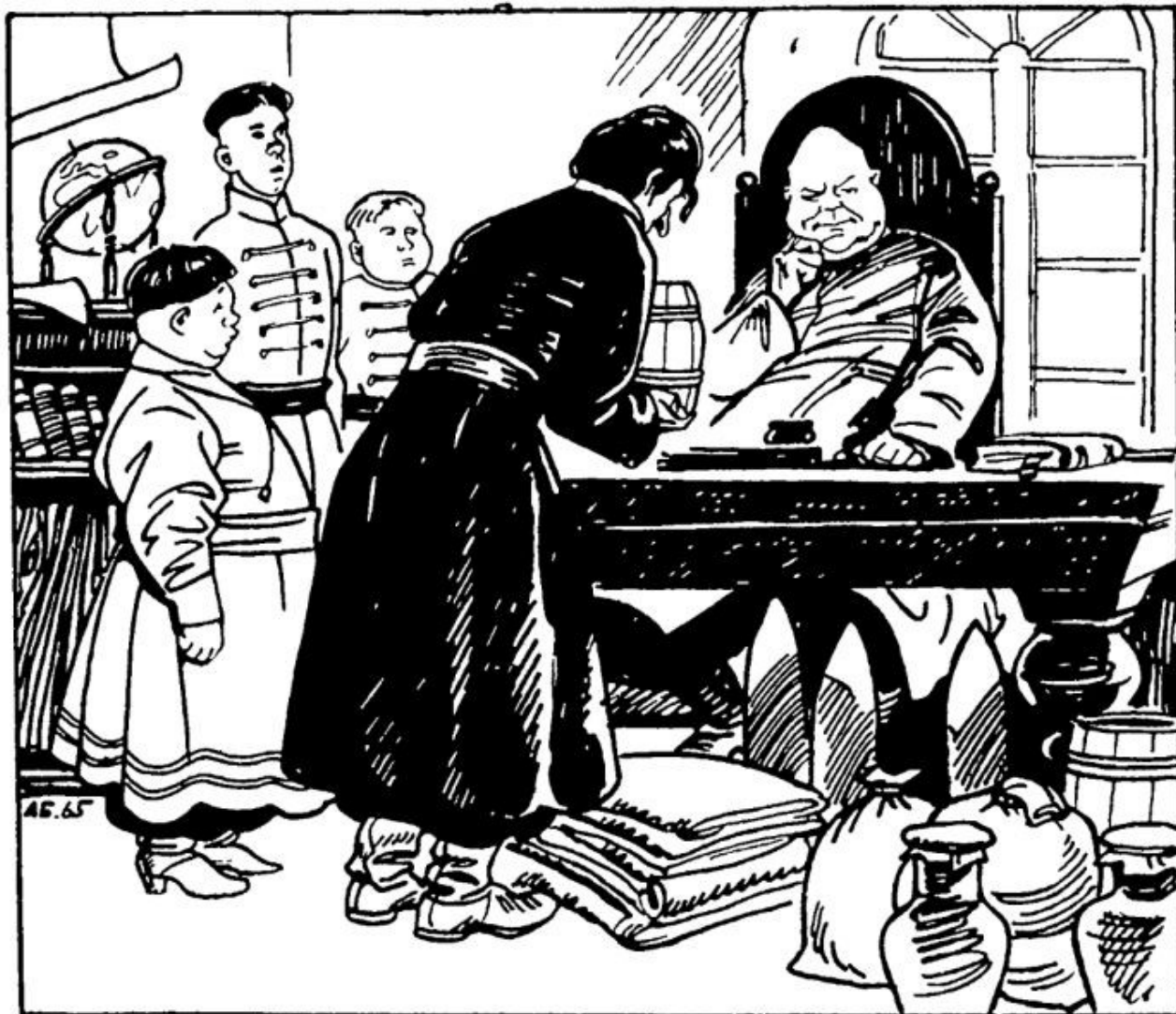
Доміне Галушкинський спинився, вклонився низько й став говорити з ним іноземним діалектом...

«О батеньку й матінко! – думав я в той час, – навіщо поскупилися ви прислати своєї відмінної грушівки, що славилася в усій околиці? Нас би визнали просто за філософів, а через те скоротився б курс навчання нашого, і ви хоч і одразу, та, може, менше заплатили б, ніж тепер, платячи за кожний предмет!»

Тут я став прислухатися до розмови реверендисима начальника з доміне Галушкинським. Першого я не розумів зовсім: розуміється, він говорив справжньою латиною; а доміне наш шкутильгав на обидві ноги. Тут була мішанина слів: латинської, бурсацької та чисто російської мов. Завдяки такого роду поясненню, я легко зрозумів, що він просив за старших братів помістити їх у риторику, а мене, замість інфіми, «через недоумство» написати в синтаксис, обіцяючи заходитись коло мене осібно й так, щоб я наздогнав братів.

⁴ Другий клас семикласного духовного училища або семінарії.

Реверендисиме кивнув головою і сказав: «Вене, згоден. Ти знаєш, що треба робити, то й виконай». І, промовивши ще кілька чистих латинських слів, яких я не збагнув, відпустив нас.

Доміне Галушкинський обійшов з нами помічника та інших учителів. Ми кланялися їм, підносили гостинці відповідно званню й вазі їхній в училищі і повернулись на квартиру – брати «риторами», а я, мізерний, синтаксищиком. Що вдієш!

О благословенна старовино! Не можу не похвалити тебе! Як було спокійно й справедливо! Наприклад, діти багатьох батьків – навіщо їм турбуватися, виснажувати здоров'я своє, а найголовніше – худити шлунок свій, мучитись, витверджуючи

ті науки, котрих не зажадає від них ніхто протягом усього їхнього віку? Подаровано – а подарувати є що – і дітям приписано всі знання та надано їм учені звання без втрати часу й шкоди здоров'ю... А тепер?.. Мороз проймає тебе! Голови цукру, штофи, барильця, хоч подвойте їх, – нічого не вийде з того. Бідні молодики теперішнього століття! Хоч дуба дай, а мусиш усі науки вивчи ти, як буки, аз – ба. А скільки намножилося наук! Скільки висловів, слів, вигадуючи які, дехто просиджував цілі ночі, – а в нагороду значення їхнього ніхто, і навіть він сам, вигад ник, ніяк не розуміє й пояснити не може! О tempora, o mores!⁵ Мимоволі вигукую я вчену фразу, *що яось* задержалася в пам'яті моїй!.. Звичаї начальства змінилися, коли приймають тих, що шукають світла науки... Де ти, блаженна старовино?.. Чи повернешся ж?.. Сумно!..

Та подивімося далі. Тут побачите, яка різниця зайшла протягом двадцяти п'яти літ і що я повинен був витерпіти, віддаючи в науку Миронця, Юрка, Савка, Хомку та Трохимчика, любих синів моїх.

Настав день початку навчання. Не ївши, не пивши, ми пішли до школи. Брати, як ритори, пішли осібно, а я в супроводі вищеназваного хлопця Юрка почвалав у свій синтаксис, котрий і назвати ледве міг. У школу вступив я цілком байдуже, здаючись на волю случаю, а сам надумав, як напучували мене найніжніша матінка, не переймати жодної з усіх наук, взагалі дурних і дурними людьми знічев'я вигаданих. Отож я твердо й непохитно поклав собі «не вчитися гаряче», а жити вільно, як хочу, як то годиться через вільність моєї шляхетної породи. Будуть карати? Правда, боляче і навіть, ствердно скажу, дуже боляче, та пан Книшевський і доміне Галушкинський казали, бувало, що «все, що починається, те й кінчається», а тому хоч і почнуть

⁵ О часи, о звичаї! (лат.).

сікти, та, як то природний порядок велить, як з досвіду знаю, перестануть. До того ж після карі різками який буває чоловік або хлопчик жвавий, піднесений, невимушений – покликаюся на всіх, хто зазнав на собі різок. Досі не знаю справжньої тому причини: чи се фізичний наслідок, чи від експерименту кров приходить у швидкий кругообіг, і від того людина стає веселішою, швидкішою в своїх діях, чи тому причиною є душевний стан людини, коли вона знає, що її покарано й більше сікти не будуть. Та що б там не було, а після різок стан чудовий! Проте лишімо одну половину сього вченого міркування: чи вигідно не вчитися? І звернімося до другої: яку користь дає наука?

Припустімо, що я замолоду проковтнув усю премудрість, навчений усього любісінько, достойний усіх учених ступенів. Та, вийшовши в світ, скажіть, будь ласка, коли й на що придадуться вам науки? Жити своїм домом у господарстві, на полюванні – скажете? Тут їх зовсім не питають. Коли женитися – тим більше. Хоч проковтни всю халдейську премудрість, а єгипетською закуси, однаково не розпізнаєш вдачі твоєї нареченої до шлюбу і потім не пристосуєшся до примх, коли вона стане жінкою твоєю. Є на світі й невчені, а живуть собі добряче. І я туди ж піду, куди й ті, що вислухували всю премудрість. Коли батенько й матінка помруть і ми з братами поділимо майно, то мені припаде велика частина, і тоді навіщо мені науки? Мене шануватимуть люди, котрі навідують мене, так само, як і вченого.

Скажете, треба вчитись для того, щоб читати книжки?

Ото ще вигадали! Що з того, якщо вони досягнуть мети, для якої їх пишуть, себто щоб нас присипляти? І правду сказати, ще й як вони присипляють! А особливо – канальські! – з пишними заголовками, з барвистими обкладинками, з багатозначними крапками, з навмисними прогалинами... Се чудо, а не книжки! Гадаю, що не народився ще той, котрий би їх до кінця дочитав; засне – будь я каналія,

коли не засне – з досвіду кажу, – знаменито засне. Так невже для того, щоб самому заснути чи приспати інших, треба губити в принуці золоту молодість, витратити час, потрібний на забавки та веселощі, псувати здоров'я вимушеним сидінням та усуненням від страви? Куди це годиться? Мене і звичайна казка так само приспить, як і лучча повість або роман на чотири (ух!) частини.

До того ж матінка моя правду, бувало, казали: ніщо так людині не потрібне, як здоров'я; з ним можна все й багато їсти; а ївши все, піддержуєш своє здоров'я. Пиріг зроблено, щоб вмістилася начинка, а начинка присмачує пиріг; так і людина з своїм шлунком. Науки ж – це справжні «глисти»: виснажать і схудять людину, хоч викинь її потім.

Спершись на такий ясний і справедливий висновок моєї матінки, жінки хоч і не вченої, та з великою кількістю здорового глузду, через що вони бачили всі речі в справжньому вигляді, кольорі й мірі і схоже з моїми поняттями, я всім моїм міркуванням підбив такий підсумок: «тьху» – і, вимовивши сей матінчин улюблений вислів і за прикладом їх, плюнувши справді, вступив «у синтаксис» з виглядом самовдоволення.

Нас, синтаксистів, було багато, і всі однолітки. До приходу вчителя я потоваришував з усіма до того, що деяких одлупцював, а інші й мені навзаєм дали духопелу. Як на перше знайомство, то справи йшли добре. Дзвоник сповістив, що йде вчитель, і ми поспішили сяк-так сісти. Маючи від природи вдачу меланхолійну, себто комплекцію тиху, соромливу, я не любив випинатися, а тому й сів далі від усіх, думаючи, що, може-таки, мене не помітять, а тому й не спитають.

Учитель розпочав навчання промовою, добре складеною, і говорив дуже чуло. Про що він говорив – я не збагнув, бо й не намагався зрозуміти. Навіщо промову, написану за правилами риторики, говорити перед тими, що готуються ще тільки

слухати синтаксис? Марні вигадки! Кожного разу, як він спинявся, щоб передихнути, я, киваючи головою, примовляв тихо: «Кажі!»

Промова кінчилась, і вчитель кожному з нас сказав, що саме ми повинні були на завтра вивчити. З тим нас і відпустили.

«Надарма турбуєтеся, доміне вчителю! – міркував я, поспішаючи до працюючої бабусі, що зранку клопоталася коло пиріжків до сніданку нашого. – Вчити вашого уроку я не буду й не буду». Ой, та й поснідав же я того дня знаменито!..

Доміне Галушкинський цілий день не звернув ані найменшої уваги, чи я тверджу овій урок і що роблю. А через те я в книжку і не заглядав, а цілий день бавився з сусідніми хлоп'ятами в паці, в швайку та м'яча.

Ранком доміне зачав слухати уроки паничів до виходу в школу. Як брати вчилися і як поводитися – я оповідати особливо не буду; я знаю себе тільки. Дійшла черга до мого уроку. Я – анітелень, не знав нічого. Та й чи міг я що-не-будь вивчити з уроку, коли він був по-латинському? Доміне ж Галушкинський нас не вчив літер і складів латинських, а ступив уперед по верхах, загадуючи твердити все на слух. А мого уроку навіть ніхто й не прочитав для мене, і тому з нього я не знав ані словечка.

Доміне інспектор взявся мене страх як соромити: нагадував мені шляхетське моє походження, значність роду Халявських і в conclusio⁶ – так назвав він – заборонив мені в той день іти в школу. «Мовляв, соромно буде й мені, що мій учень на перший раз буде не справний з уроком».

Я з чемності похнюпив голову, немовби соромлячись: а – їй-богу! – як на совість і честь сказати, то внутрішньо радів, що не треба йти до школи. Яке мені діло до знаменитих Халявських, предків моїх! Мені це ні до чого, та й вони мене

⁶ На закінчення (лат.).

не знають. Чого це я буду мучитись над проклятими називними та родовими відмінками? Що тут спільного з заслуженою славою предків моїх. Предки мої не знали сих дурниць, то й не питають, хай доміне інспектор хоч лусне спересердя, що нащадок їхній зневажає всю вчену нісенітницю. Так я роздумував, а бабуся тим часом прикрашала стіл пиріжками, млинцями, варениками... Ну й розкіш, аж очі в себе вбирає!.. Коли се безсердечний доміне виголосив вирок: «Доміне Трушко не витвердив уроку, зате в клас не піде; а коли в клас не піде, – ergo, – не повинен брати участі в сніданку».

Уявіть моє становище! Я стояв наче громом вражений і, будши матінчиної комплекції, хотів зомліти, та мене прорвало сльозами... та ще якими?.. рясними, гіркими... Я ревів, кричав, лементував, та доміне Галушкинський лишався непохитний і з братами моїми потрощив усе запропоноване їм. Що менше зоставалося добра на столі, то дужче я ревів, утрачаючи всяку надію смачно поснідати.

Аж ось жорстокий Галушкинський збільшив скорботу мою, давши сльозам моїм криве, образливе мені тлумачення. Він, ідучи, сказав: «Втішно бачити у ващеці шляхетний гонор, що змушує вас так страждати від сорому; та кажу вам, доміне Трушку, коли й завтра не будете знати уроку, то й завтра не візьму вас у клас». З цими словами він вийшов з братами моїми.

– Отже (слід би сказати мені, як людині, що вчиться латинської премудрості, ergo; та що я страшенно сердився на все латинське, то й сказав це по-нашому)... отже, я і завтра без сніданку?.. – я хотів показати моєму мучителеві, що мене не позбавлення класу терзає, – я хотів би й навік його збутися, – а істотна причина... Проте він уже пішов, не чувши моїх слів, що й вийшло на краще.

Звольте. Коли вони пішли, я у великій тузі впав на постіль і зайшовся слізьми. Та й справді, якщо безсторонньо

подумати, то моє становище було жахливе! Позбутися в житті одного сніданку!.. Хай я сьогодні буду обідати, завтра також буде багатий сніданок; та де ж я візьму сьогоднішній? Леле, він перейшов у шлунки братів та наставника, отже, – а все ж таки не ergo, – попавши у вічність, загинув для мене без вороття... Гіркота вбивала мене!..

Проте геній-утішитель пильнував надо мною...

– Паниченьку, чи не хочете ви чого-небудь закусити? – почув я солодкий у ту мить голос бабусі, що смикала мене за руку, котрою я закрив заплакані очі мої.

– Чого там... у...уже... коли... все по...по...поїли! – відповідав я схлипуючи.

– Як так поїли? Я вам усього залишила, та ще й більше, і лученьке. – Ніяка гармонія так не усолоджувала людину, як усолодили мене ці, видимо, прості слова: а яка була в них сила, звучність, ситність!..

Я поспішив підвести голову... о, чудо! На столі – пироги, вареники, яєшня, одне слово, все те, позбавлення чого кидало мене в розпуку.

Я перескочив відстань від ліжка до столу і взявся. Ах, як я їв! Смачно, ситно, багато, мальовничо і, на додачу, повновладно, не зобов'язаний квапитись, боячись, що товариш захопить луччий шматок. Декому все оте видається дрібницею, не вартою уваги, а не то щоб про неї оповідати; та я пишу про той час, коли люди «жили», себто коли їм тільки й турботи, тільки й клопоту, тільки й думки, тільки й мови та роздуму було, що все про їжу: коли їсти, що їсти, як їсти, скільки їсти. І все їсти, їсти, і їсти.

І жили для того, щоб їсти.

Чарівна музика під час мого сніданку так би не усолодила мене, як такі бабусині слова: «їж, паниченьку, їж, не жалій матінчиного добра. Поїси, я ще подам. Як побачила я, що тебе хочуть скривдити, так я і приховала для тебе все лученьке. Так мені пані наказували, щоб ти не голодував. Не журись,

якщо тебе не будуть брати до школи; я буду тебе підготовувати ще лучче, ніж їх».

Годі! Бабусині слова ще більше посилили в мені огиду до навчання. І я дав собі й бабусі урочисту обіцянку – якомога рідше бути достойним іти в училище, маючи на увазі тішитися життям. Я дав і додержав своє благородне, шляхетське, як годилося нащадкові знаменитих Халявських, слово: вельми рідко вивчав задані уроки і вивченого не намагався пам'ятати. То, як навчила бабуса, прикидався хворим, лежучи в теплій кімнаті під двома кожухами, то начебто втрачав голос і хрипів так, що не можна було розібрати, що я кажу, – і робив се я майстерно! – і багато таких інших способів, які докладно передав уже моїм любим синочкам, віддаючи їх в училище, як корисне їм, щоб зберегти здоров'я їхнє... Та не на таких наскочив! Се жах, як різно від мене мислять діти мої, послушайте тільки їх. Кажу і запевняю: перевернули світ навиворіт.

Я сказав вище, що братів моїх визнано за риторів, а що вони не знали наук, котрі передували риторичі, то доміне Галушкинський викладав їх дома. До речі, скажу: що то за голова була в нашого інспектора! Він тільки того не знав, чого не було на світі або в природі. Чи візьметься він за граматику, – так і порасє її! Називних, родових, яких хочете відмінків купами наверхасє. Минулі, майбутні часи – сі як іскри сиплються в нього, і не запнеться на жодному слові. Коли доходили до осіб дієслова, то він показував се у особах: сам доміне був «я», Петрусь був «ти», Павлусь – «він», а я через недоумство завсіди був «воно», середня особа. І тут як візьметься, так на всяке слово всі вони й діють: і я, і ти, і він; так само і в множині. Куди там! Усього й переказати не можна, а він усе те з книжки так і батусє, не запиняючись. У

віршуванні знову ж таки – просто диво! Не тільки знав, що є хореї, ямби – чорт їх знає що там ще! Не тільки вчив, як по них складати, а й сам складав пречудові вірші, які хочете, – довгі, короткі, чоловічі, жіночі... Та як напише таких віршів аркушах на двох, стане читати, так се чудо! Ми всі так і засинаємо на першій сторінці.

Своїм обдарованням збудив він і в нас пристрасть до віршування. Брати хотіли спробувати себе в творчості й попросили в доміне інспектора *міри* на вірші. Він дав мірку не довгу, отак, вершків три, не більше, завдовжки (теперішнім віршотворцям ся міра видасться короткою, та запевняю вас, що в наші часи довгих віршів не писали, розуміється, *віршотворці*, а не *віршомази*; їм закон і за наших часів не був писаний); до того ж виклав правила, щоб чоловічий і жіночий вірш ішли постійно один за одним і щоб рими були багаті.

Взялися наші молодці за віршування і, написавши, подали доміне Галушкинському, що сів за стіл з міркою в руках. І що ж? Петрусь, як хлопець вищого за звичайний ума, полетів і полетів! Жоден віршик не вийшов у міру: то дуже довгий, то короткий; рими набрано було, *немов піднято їх із завалі на вулиці* – так пояснив наставник. А в Павлуся вірші вийшли на подив! По-перше, всі в одну мірку, вже хоч як її прикладав доміне, все точнісінько так, ні довше, ні коротше. Вірші чоловічі й жіночі з багатими римами йшли безнастанно. Наприклад, попереду *Агафон*, рима йому най-багатіша – мільйон. За Агафоном *Марина*, рима – *гривня*, звісно, не така багата, та доміне Галушкинський признався, що жіночих багатих рим мало. Звольте. За Мариною – *Омелян*, рима *імперіал*, тут слідом за правилами – *Агрипина*, рима – *полтина* і так далі і так далі все тим же порядком! У римах навіть *шаг* не був включений, а не тільки *копійка*. Я вам кажу, що всі рими були багаті. Се ж я сказав про кінцеві слова, а що в рядках було, то просто чудо! Рясний баштан на Парнасі... богиня на вечорницях... всі боги п'яні... та се диво,

що там тільки було у віршах! Доміне Галушкинський навіть облизувався, читаючи. В Петруся все не так: в нього все страшні, військові, з гарматною стріляниною; і як вистрілить гармата і стануть герої падати, так отаку силу-силенну їх поб'є, що й з мірки геть; а через те він і не дістав схвалення від наставника.

Віршування захоплює. Хоч як ненавидів я навчання взагалі, та вірші мене спокусили, і я захотів написати матінці поздоровлення з недалеким Новим роком. Задля того, прикинувшись хворим, не пішов, як звичайно, до школи, а, поснідавши, зробивши сам собі мірку, взявся та й до обіду написав:

*«Коли до школи я проходив,
Крокодил у річку входив,
Аж двигтіли небеса,
Бо в зубах у нього – ковбаса...»*

Все йшло добре. Чоловіче й жіноче, крокодил і ковбаса – правильно, що й казати... Та не вишукав багатства для рими, а найбільше бився я з міркою віршів. Ніяк не дам собі ради! В короткий вірш не знайду слів, щоб витягти його, а з довгого – не придумаю, яке слово викинути, щоб укоротити вірш... Морочився-морочився, вже я й пальця приставляв до лоба, як то робив доміне Галушкинський, – все нічого. І я серед отаких роздумів міцно заснув. Ні одному нашому братові-віршотворцю не коштували так дорого оди його, як мені сі два віршики; та, на жаль, для нащадків ся пишна повна квітка нашого письменства, не розвинувшись, зів'яла навіки!!!

На різдвяні свята ми повинні були повертатися додому. Батенько наказували нам привезти свідоцтва про навчання та поведінку нашу. Не знаю, які атестати одержали брати, гадаю, що непогані, бо Петруся боялися не тільки ритори, а й самі філософи; він лишав поза увагою ученість їхню, а в разі

непокори й противенства дубасив їх хоробро, і ніхто не смів з ним змагатися. Та й б'ючись навкулачки, коли ми ходили під проводом декотрих учителів, що під простою одежею ховали свою знаменитість, і там Петрусь був законодавцем; де стояв він, там була й перемога. Високий на зріст, широкоплечий, мужній, безстрашний, хоробрий, запальний, гарячий, за дрібницю, хоч кого, одразу по мордасу – і виходив навкулачки; все трепетало перед ним. Він од фортуни обдарований був геройськими прикметами! То як же такому не одержати, по всій справедливості, луччого атестата? Один з начальників в училищі казав, бувало, про нього: «Та й молодець же хлопець! Сильний родом, сильний багатством, сильний і силою своєю».

Брат Павлусь іншими якостями доскочив загальної любові й пошани. Природою покривджений у своїй «натуральності», як висловлювались про нього вчителі, він був багатий на хитрий, тонкий, винахідливий розум. Щоб мати більше коло для вчинків своїх, він пристав до бурсаків, і, щиро кажучи, через його способи вони розкошували в харчу та в іншому. З усіх подвигів його коротко скажу про такий: він виходив завсіди на базар, прихопивши з собою вудку з білим кінським волосом, зв'язаним завдовжки сажнів п'ять, а вудку закривши якоюсь принадою для птиці. На кожному базарі звичайно ходять свійські птахи: кури, гуси, індики – і живляться крихтами. В купу їх Павлусь кине вудочку і з волоском одійде далі, дожидаючи, поки удочку схопить індик. Тут Павлусь побіжить щодуху, а бідний індик, почувавши біль у горлі, не може опиратися вудочці, що тягне його, і біжить, як навіжений, витягши шию, очі витріщивши й розчепірівши крила. Народ, не помічаючи, що попереду біжить школяр, а також і волоска, яким тягнуть індіка, дивиться на незвичайне становище птиці, дивується й кричить: «Диви, диви! От чудасія! Сказився індик!» У брамі бурси зустрічають переможця тріумфом, а здобич, схопивши, негайно ріжуть і на

бігу скубують і, як тільки вбіжать на кухню, кидають у казан.

Постачивши отак чи ще якимось способом бурсакам харч, брат Павлусь потурбується забезпечити їх і питвом. Для цього він підшукає широку шинелю, вбереться в неї якимось хитромудро, сховавши під нею два штофи на особливих шнурках, і, наповнивши один водою, а другий лишивши порожнім, іде до шинку. Там він рішуче вимагає налити в порожній штоф горілки й питає сміливо, скільки слід за горілку грошей; а штоф з одержаною горілкою сховає за горб свій. Почувши, що треба за штоф горілки заплатити двадцять копійок, він розсердиться, вилає шинкаря і, немовби спересердя, витягне знову назад штоф, спритно підмінивши його на той, що з водою, і виливає її в діжку, кричучи, що йому такої дорогої горілки не треба. Шинкар, не маючи часу з ним торгуватися та сперечатися, гадаючи, що він свою горілку одержав назад, жене Павлуса від діжки. Павлусь урочисто поспішає до бурси, де й дістає належну подяку.

А що тільки він виробляв, ходячи по базару й збираючи секретно бублики, паляниці, яйця, мак тощо! І треба віддати честь його спритності робити се і незвичайній здатності викручуватися, коли Павлуса часом застукають і спіймають на слизькому; о, тут правда завсіди була на його боці... Ні, якби не каліцтво його, він пішов би далеко на честь фамілії Халявських.

І як отакому талантові не дати атестата? Слід було б списати всі його вчинки й тонкощі та надрукувати великою книжкою, додавши малюнки. Хай би теперішні молодики читали й, наслідуючи, гострили б свій ум. Та куди їм?

Доміне інспектор, заради користі своєї та вигоди, виклопотав і мені свідоцтво, в якому сказано, що я «був у синтаксичному класі й як за навчання, так і за поведінку ніколи не був покараний». Все те правда. Я бував у класі, та чи вивчав що або зовсім нічого, ніхто за тим не стежив, а що я дуже, дуже рідко приходив, то й про поведінку мою не було

нікому відомо. Коли інші мучилися, слухаючи всякі дурниці російською та латинською мовами, я спокійнісінько слухав мудровані казки, які мені по черзі розповідали бабуся та Юрко, або грав з ними в швайку, в карти тощо. Карати мене, окрім доміне Галушкинського, ніхто не міг; а я дуже добре знав, що він боявся матінчиної неласки й тому не чіпав мене.

Батенько, не добравши гаразд справжнього значення свідоцтва, були дуже вдоволені й нарівні з братами, коли ми приїхали додому, вшанували й мене гостинцем – свіжим зимовим яблуком.

А радість матінки, коли вона побачила дітей своїх – і, здається, найбільше від усіх мене, – що повернулися здоровими й не схудлими, була невимовна. Я навіть захворів: так мене загодували і печеним, і вареним.

Коли ж матінка дізналися, що доміне Галушкинський, за умовою з ними, потай від батенька зробленою, не виснажував мене навчанням, то подарували йому з батенькової шиї чорну хустку, а другу, нову, бавовняну, в кишеню, чим він був вельми задоволений і вдячний. Та, окрім того, ще ось що.

Приїхавши, я побачив у домі деякі зміни. В матінчиній спальні, на лежанці, стояла мідна посудина, а до чого вона – я ще не знав. Бувши від природи цікавий, я розпитував, що то за посудина й до чого вона придатна? Матінка сказали мені, що се «самовар», у ньому, мовляв, гріється вода, а з води готується напій, що зветься чай, котрий, «хоч і дорогий, каналія!» (так матінка висловились), та через те, що скрізь входить у вжиток, то й вони, заради честі роду нашого, завели його в себе, і Хіврю віддали в науку готувати чай, і вона його майстерно готує. Тут вони обіцяли почастувати нас завтра сим напоєм. «Воно, правда, і смачне (так казали матінка), та якось гидко, не ївши, не пивши, вживати його. Ти, Трушку, завтра зроби так, як я роблю в той ранок, *коли готують* чай: збігай у булочну, там будуть на сніданок готувати пиріжки, млинці та булочки; так ти нахапай там чого побільше, та й вживай тоді

сміливо чай; він тобі видасться приємним. От кофе так не можу пити, з душі верне, хоч його й після обіду слід заживати. Я його й не заводжу, і не посилаю Хіврю вчитися приправляти його. Раз тільки я його й пила у своєї куми Олени Василівни – так тьху!» – Тут матінка, повернувшись у той бік, де живе Олена Василівна, плюнули з обурення на її кофе.

Гляньте ж, що тут за комедія вийшла другого дня. Ото ми зібралися всі коло столу, на котрому вже шумів самовар, а Хівря клопоталася біля нього і тільки, знай, закидала своє довге волосся на потилицю, щоб не падало в чашки, і це нас дуже розважало. Матінка, як звичайно турбуючись про нас, розтлумачили нам, як виливати чай із чашки в блюдце, як дмухати, щоб остудити, і як потім накрити чашку. Все готове, і нам подали по чашці чаю. Я виконав за матінчиною попередньою радою і нахапався в булочній всякого печива до того, що мене спрага взяла, і через те чай видався мені дивним напоєм, так само, як і братам моїм. Правда, пах він і на смак був такий, що чисто тобі мило, бо матінка нам так казали: «Сієї проклятої трави не можна ні з чим держати, так і переймає чужий запах. Се розумна Хівря держить чай в одній скрині з милом». Рантом на сьому слові матінка дуже розгнівалися, почервоніли, як кров, і напустилися на Хіврю, чайну куховарку, навіщо вона так багато води налила в чайник; більше як чашка зосталося, а куди з нею подітись? Чи не забагато буде, як такий дорогий напій та виливати! «Хіба ось що зробити», – сказали матінка і повеселішали, що не пропаде марно чайна вода.

– Покличте лишень Галушку сюди! – Так матінка, як уже відомо, називали його, не гніваючись і не на докір. Доміне, як ми по-іноземному називали, вони не могли вимовити, бо не вчилися іноземних мов; паном, як його звали батенько, вони не хотіли з благородної амбіції і казали: «Як же вас (себто батенька) величати, коли школяр буде пан?» Усієї ж фамілії «Галушкинський» не могли вимовити, бо, не знавши

російської грамоти, не могли зрозуміти, чого вона чотирискладова, а щоб добрати, що «Галушкинський» є частина мови, іменник, і відрізнити: чи іменник воно, чи прикметник, чи іменник загальний, чи збірний – куди там! – їм би й за десять літ не втовкмачити, щоб тямили! Так ото через те й звали вони його просто, коротко і ясно: Галушка.

Звольте. От і прийшов доміне «Галушка». Матінка з своїх рук подали йому чашку чаю. Доміне став відмовлятися, що він нічого хмільного всю пилипівку і в рота не бере.

Матінка, боячись, щоб він овсі не відмовився – тоді куди б подіти сей чай, – навіть побожилися, запевняючи, що цей напій зовсім не п'янкий.

Реверендисиме взяв чашку, вклонився батенькові й матінці і цивільною мовою виголосив побажання здоров'я, в усьому успіху, достатку, веселоштів у почуттях, відкидання в тузі тощо і на останньому слові сьорбнув, не наливаючи, як годилося б, у блюдце, а просто з чашки... обпікся дуже, корчив усякі гримаси й признавався потім, що тільки заради сорому не жбурнув чашку об підлогу.

Ми, дивлячись на його дії і зніяковіння, зайшлися від сміху... Сяк-так випив доміне свою чашку і – знову замішання! – не накривши чашки, підніс її до матінки.

– А дзуськи не хочеш? – крикнули на нього матінка. NB. Вони поводитися з ним без політики. – Се що – другий холодець (див. вище)! А чи не багато буде по дві чашки пити. Дякуй і за одну.

Доміне інспектор був як у п'їтмі, не розуміючи причини гніву матінчиного; та батенько, пояснивши йому, в чому він не політично вчинив, тут же відкрили йому правила, потрібні, коли п'ють чай. Доміне в пристойно поштивих висловах просив вибачити йому, виправдуючись тим, що для нього се була первина, і все обійшлося добре; другої чашки йому не дали тепер, та й надалі більше так його не відзначали.

До речі, ще одне зауваження про сей чудовий напій – чай.

Ну треба ж було народитися такому розумові, який гніздився в незвичайно великій голові брата Павлуся! Всі ми пили чай: і батенько, і матінка, і ми, і сестри, і доміне Галушкинський; та нікому не спало на думку отак щасливо догадатися й дати добру пораду. Павлусь, випивши свою чашку й подумавши трохи, сказав: «Напій добрий, та сам собою прісний дуже, — чарку горілки сюди, і все б виправилося».

Ми всі і батенько засміялися; та, як виявилось, Павлусь правду казав. Брати добрали способу витягти у матінки потай усе потрібне для досліду і заходилися досліджувати і не нахвалилися своїм відкриттям доміне Галушкинський завсіди казав: «Се річ сіцева: лучча за олімпійський нектар».

І ото така вдячність нащадків до перших винахідників! Щоб далеко не йти, я вам нагадаю два разючі приклади. Хто відкрив четверту частину світу? Христофор Колумб. А чи назвали її на честь його? Тож-бо то й воно! Я гадаю, що в жодного американця нема й портрета його. Се перший приклад. Другий: хто перший винайшов прісність чаю присмачувати і робити напій смачним та корисним? Історично доводжу, що таємницю сію осягнув перший і не приховав від нащадків Українського Лубенського козацького полку підпрапоренко Павло Миронович Халявченко (він помер парубком і тому не міг зватися повним «Халявським», а, як юнак, — Халявченко), а чи ж подякують йому нащадки? Сумніваємося через перший приклад. Хоч скільки п'ють, по-іноземному називаючи, пунш (у відносному понятті «Америка»), та ніхто не згадає про першого винахідника. Хоч би з національної гордості вписали ім'я Павлуся в список людей, що своїми винаходами були корисні «людимству». NB. Пропоную нове слово, що заміняє і має інше значення та поняття, ніж «людство». І я захопився духом часу!

Лишаю наукові міркування і повертаюся до своєї матерії. Батенько не хотіли тішитися самою насолодою, що давала вченість синів його, і забажали поділити ону з щирими

приятелями своїми. Задля сього заходилися покликати гостей обідати на свято. Та й вилаяли ж матінка і званих гостей, і тих, що вчили нас, і того, хто вигадав ті дурні науки! Та все тихцем, щоб батенько не почули; всі оті прокльони йшли у вуха куховарці, коли та приходила по масло, сіль, оцет, родзинки тощо.

Ось і приїхали: Олексій Пантелеймонович Брикайловський, бунчуковий товариш. Вони замолоду вчилися в тому ж училищі, де й ми через тридцять літ після нього вчилися. Ой, та й розумна ж голова! Він не тільки слухав філософію, а на публічних диспутах був перший сперечальник і до нестями піддержував свою пропозицію. Хоч що йому кажи, а він, незважаючи ні на які силогізми, стоїть на своєму. Крім того, мав власні книжки латинським діалектом з власноручним підписом, кому книжка належить, тою ж мовою та з означенням ціни римськими цифрами. Божився доміне Галушкинський, що сам на власні очі все те бачив.

Другий був Потай Корнійович, не більше. Людина не то щоб розумна, а язиката; закидав інших промовою, і для себе, і для них безглуздою, правда; та зате ж до батька за словом не бігав і, не спиняючись, сипав словами, як з мішка горохом.

Третій – Кіндрат Дем'янович... ні, брешу: Данилович – і справді Данилович, пам'ятаю ось чому: матінка звали його Кіндрат Дем'янович; а батенько, хоч се і не до часу було, не стерпіли та й тут же при всіх гримнули на них: «Що ви, матінко, надумали людей перехрещувати? Скоро і мене з Йосиповичів переробите на щось інше. Так я вам не дозволю так глумитися над собою. Народився законно Йосиповичем, Йосиповичем і вмерти хочу. Отак і їх: не змінюйте і їм по батькові на кривду чи на глум. Данилович, здається, не важко вимовити!»

Та й почервоніли ж матінка після такого репраманту! Наче рака спекли, так почервоніли аж по самі вуха! Почервоніли й через сором вийшли мерщій.

Такі вже батенько були, що то біда, як на них щось найде. За дурницю часом так розлютуються, що тільки держись. Нікому спуску нема. А іншим разом – так і нічого. Се було в їхній комплекції; хоч і за діло, так тихше мокрої курки: сидять собі та тільки очима лупають. Отоді матінка могли їм усю правду висловити, а вони на відповідь тільки рукою махають.

Отож я, заговорившись про шановних моїх батьків, забув, на чому спинився... Еге ж бо, про Кіндрата Даниловича, що разом з опрочими був покликаний на обід та послухати нашу вченість.

Кіндрат Данилович мав щасливий темперамент: у кого обідав, то все господарське хвалив. Коли подавали йому печеного гусака, то він казав, що гусяче лучче від усіх інших м'яс на світі: і ситіше, і смачніше, і наїдку більше. А дайте йому завтра індичку, то вже й гусак, і все інше нікуди не годиться – одна тільки індичка цяця. Я вважаю, що він щодо сього то щасливо був наділений мудрою фортуною. Батенько вчинили хитро, запросивши його на обід. Коли б ми не відзначилися своїм знанням, то якщо два перші гості не похвалять, так третій буде хвалити – от і поділились би думки. О! Часом батенько були тонкою і проникливою людиною!

Настав час обіду. Гості з'їхалися. Нас покликали, і ми в святних киреях, віддавши належний, поштивий респект, стали біля дверей статечно. Гості оглянули нас уважно і, вдавалося, задоволені були нашою «зовнішністю» (слово випозичене) та манерами. Особливо Олексій Пантелеймонович: він таки навіть усміхнувся і взявся іспитувати Петруся. Подумавши, поморщившись, потерши чоло, кінець кінцем, спитав: «Скільки російська граматики має частин мови?»

Се запитання для такого розуму, як у Петруся, було тьху! Він (себто Петрусь) трошки образився на таке легке, до того ж ще й з граматики запитання. А чувши, що Олексій Пантелеймонович і вчений, і багато сам знає, зважився

повернути його в інший бік і тому зненацька йому одрубав: «Перше, ніж я відповім на ваше речення, дозволю собі звернутися до вас з коротким питанням, що має зв'язок з попереднім: знання від науки чи наука від знання?»

– Розумію, доміне, ваше речення... та щось не зовсім ясно розумію його, – сказав, зніяковівши, екзаменатор, вдавшись до хитрощів, бо хотів під час повторення запитання приготувати відповідь. Ми одразу зметикували, що стара штука!

– Пояснюю, – рубав далі Петрусь. – Чи знання предмету утворило науку, чи наука відкрила в людині знання? Поясню таким реченням: людина осягла граматику й склала її: ergo, до того не було її. Як же вона осягла ту науку, котрої ще не було? Повертаюсь до першого речення: чи знання від науки чи наука від знання?

Я кажу, що Петрусь був незвичайного розуму. Він мав талант завсіди забігати наперед. Чи то за обідом, коли ще борщ не з'їли, а він уже встигне печеню покуштувати; чи то в боротьбі, ще не зчепившись добряче, а вже ногою підбиває супротивника. Отак і в науках: йому пропонують початок, а він уже за кінець хапається. От і тепер, ступивши так швидко, він спантеличив зовсім Олексія Пантелеймоновича до того, що той, пригладжуючи свого чуба, одійшов набік та й каже: «Як у тому училищі, де і я вчився, науки через тридцять літ удосконалилися! За мене – а я слухав філософію – неодмінно слід було на задане запитання відповідати логічно; а тепер бачу, що, замість відповіді, слід запропонувати нову, сторонню відповідь, що затьмарює тему. Умудряється народ, і – будь я шельма! – якщо діти ваших синків, з свого боку, не вигадують ще чогось до удосконалення наук!» Тут він раптом ударив себе в лоба і сказав самовдоволено: «Щаслива думка! Я вам запропоную письмове запитання; прошу відповідати на папері».

Тут він, схопивши аркушик паперу, написав: «У чому

полягає гожість красномовства в промовах і вченні Цицерона, Платона та Сократа?» – і урочисто сказав:

– Ви ритор: вам легко вирішити. – І подав Петрусеві перо.

Та не на такого наскочив. Брат Петрусь тільки оком глянув на писане, як одразу ж і сказав:

– Не можу відповідати, бачачи неправильність запитання. Дозвольте виправити. – І тут же, не дожидаючи згоди супротивника, закреслив імена філософів і написав по вищому вченню:

Platon'a, Ciceron'a, Socrat'a.

Нене моя! Якого сорому набрався Олексій Пантелеймонович, побачивши премудрість, якої за його часів нікому й уві сні не снилося! Почервонів отакечки саме, як добре зварений рак! NB. Та й правду кажучи, було чого! І, схопивши свій папір, він зім'яв його при всіх і, втираючи піт з лица, сказав глухим голосом: «Після такої глибини премудрості всі наші знання ніщо. Щасливі нащадки, прещасливі нащадки! Ну й голова ж!» – зробив висновок Олексій Пантелеймонович, звертаючись до батенька й на слові голова підморгуючи на Петруся.

Батенько просили його взятися за Павлуся; і Олексій Пантелеймонович спитав:

– Що є російська граMATика?

На Павлусевому обличчі непомітно було ніякого замішання. Відомо нам було, що він нічого не вивчив; та я, знаючи його винахідливий розум, не боявся нічого. Він самовпевнено виступив на два кроки вперед, підніс голову, очі втокмив на стелю, як у книжку, руки навкося опустив уперед і почав, не переводячи духу.

– Російська граMATика. Твір Михайла Ломоносова. Санкт-Петербург, коштом Імператорської Академії наук. Тисяча сімсот шістдесят п'ятого року. Повчання друге. Про читання різнорідних чисел. Російська граMATика є філософське поняття, до сього нас веде саме ество: бо коли я

думаю, що, помноживши дільника на сім разів по сім – тридцять сім; п'ять на вісім – двадцять вісім; тоді називний відмінок кому, давальний кого, кличний про кого, сьоме прийменник, восьме займенник, дев'яте не украді... – І так далі, та як пішов, як пішов! Наче з гори, не спиняючись і не моргаючи очима, а голосом рішучим і з цілковитою певністю, що каже слушно.

Олексій Пантелеймонович з подиву спершу роззявив рота, потім підніс угору руки, кінець кінцем, кинувся до Павлуса та й ну його обіймати й кричати: «Годі, годі! Я здивований!.. Спинись!.. Відпочинь!..» Та куди там! Наш молодець, немовби осідлавши вченість, жене її, небогу, на всю руку і мчить щодуху, ламаючи й трощачи все, що трапляється назустріч. Тріщить граматика, репається арифметика, свистить піїтика, на друзки розсипається логіка... Аж ось якось утихомирили його, і він спинився, захекавшись. Дивний розум, швидкість думок, меткість язика, спритність незвичайна!.. Так, ото була людина!

Потап Корнійович і від Петруся був у нестямі і вихваляв його добірними словами, а коли закінчив промовляти Павлусь, то він не своїм голосом скрикнув: «Та се ж геній, йому в академії нема чого вчитися. Поздоровляю, Мироне Йосиповичу, поздоровляю! І слід безсторонньо сказати, що старший син ваш має багато ума, а другий багато розуму. Як на мене, то се різні темпераменти. Різниця уміти і різниця розуміти: а все те велике діло. Справді-бо, ви щасливий батько, Мироне Йосиповичу, щасливий! Давайте нам побільше таких фаворитів... Ні, не так: патер... патрі... патріотів. Послухаймо, що скаже третій?»

У мене душа так і завмерла! Я не мав ні Петрусевого ума, ні Павлусевого розуму; тож таки просто не знав нічогосінько і не міг придумати, як викрутитись. На щастя, заспокоїли мене, запропонувавши в міру знання мого запитання.

– Із зовнішності вашої фізіогноміки, – так, звертаючись до

мене, звисока почав Олексій Пантелеймонович, – я через мою прононціацію бачу, що з вас буде чудовий математист, а тому питаю: вісім та сім, скільки буде?

Спочатку я прибрав розумного вигляду Павлуся: очі втокмив на стелю і руки опустив, та, почувши запитання, повинен був мерщій руки заховати в кишені, бо я, наслідуючи метод доміне Галушкинського всю арифметичну лічбу робив по пальцях і суглобах. Знаючи твердо, що в мене на кожній руці по п'яти пальців і на них чотирнадцять суглобів, я швидко полічив вісім та сім і, не зводячи очей з стелі, відповідав задовільно.

– А п'ятнадцять і вісімнадцять?

Запитання важкувате, бо не ставало у мене суглобів, і я був замислився й гадав, що мушу звернутись до пальців на ногах; проте, перевіряючи в думці, я виявив, що сього способу не треба; і хоч я відповідав більше ніж за чверть години, та відповідав правильно.

Отак я відповідав на всі задачі добре, дарма що мене лякав один суглоб на вказівці, перев'язаний, бо я порізався; та я впорався з ним спритно й ніде не помилився.

На моє щастя, екзаменатор, як сам казав, не міг більше питати, забувши приклади, надруковані в книжці арифметики, в котру він не заглядав, відколи вийшов із школи.

Похвали сипалися й на мене. На думку Олексія Пантелеймоновича, хоч у мене й не видно такого ума та розуму, як у старших братів, проте помітно незвичайну глибокодумність. «Гляньте, – казав він далі, – як він не одразу відповідав, а обмірковував дану йому пропозицію, роздумуючи її, метикував – і аж потім уже казав розв'язання».

А я – та будь я гунстват – якщо обмірковував щось чи обдумував; я не знав, як то люди обмірковують і обдумують; я просто лічив по пальцях і, кінчивши лічбу, оголошував відповідь.

Вичерпавши всі похвали, Олексій Пантелеймонович

звернувся з запитанням до Кіндрата Даниловича, кого з нас він має за найученішого?

Той, давно нудьгуючи через повільність науки й нетерпляче дожидаючи обіду, відповідав як гоже було його думкам: «Звольте бачити: від людини до скотини; а я сих паничів уподібнюю до птахів. Приміром сказати: візьміть гусака, індика і селезня. їх три, і паничів, виходить, троє. Потім: птиця вигодована, паничі виховані; птиця засмажена, паничі вивчені; от і виходить, що все воно одне. Тепер поставте перед мене всіх їх засмажених, розуміється, птиць, а не паничів. Крий боже, я нікому не бажаю смерті безпричинної; за що ж їх смажити? Так ось, як подасте мені їх, я припускаю, що всіх їх з'їм, проте не беруся вирішити, котра птиця смачніша за іншу. Різні смаки, різна й насолода. Так і з паничами. Різні уми, різні знання, а все нарізно добре, як смачність у гусаку, індику та селезні».

Олексій Пантелеймонович отетерів від такого розумного уподібнення і, дивлячись на нього довго й роздумуючи глибоко, спитав поважно: «Якої школи ви досягли?»

– Записаний був у інфімі, – меланхолійно відповідав Кіндрат Данилович, – та як уперше входив до класу, то дуже завинив, і тут же був одведений під дзвінок, де, одержавши належне, одразу ж прожогом утік і далі не тільки до школи не входив, а далеко обминав і весь будинок її.

– Дивно! – промовив Олексій Пантелеймонович, здвигаючи плечима. – А ви свою дисертацію виголосили логічно і конклюдентно зробили за всіма правилами риторики.

У відповідь на се Кіндрат Данилович шанобливо вклонився Олексієві Пантелеймоновичу.

Батенько, слухаючи наш іспит, спітніли дуже, звісно, від внутрішнього хвилювання. Та й не дивно: хай усякий батько поставить себе на їхнє місце. Приймаючи поздоровлення з щастям, що мають таких незвичайних дітей, вони погладили нас – навіть і мене – по голові й наказали йти в паничівську

кімнату.

Під час нашого іспиту доміне Галушкинський відлучився: їздив до знайомих. І без нього брати мої були в захваті від своїх пасажів, що так вдалися їм. «От як ми сих учених обдурили (пошили в дурні. Се слово найкорінніше бурсацьке, та, як чую, воно вийшло з свого кола й пішло далі), – майже кричав з радості брат Петрусь. – Прекрасне правило доміне Галушкинського: коли люди, розумніші за тебе, вже близькі до того, щоб викрити твоє незнання, так напусти їм туману, і ти найпростішою пропозицією спиниш їх, одвернеш від предмету й змусиш припускати в тебе більше знань, ніж оних буде в тебе наявно. Дякую Platon'ові, Ciceron'ові, Socrat'ові. Вони прикрили моє невігластво, і – будь я гунстват, якщо згодом не будуть мене в таких випадках наслідувати, щоб за недоумством сховати своє невігластво».

Що ж робили матінка під час нашого іспиту? О! Вони, через свою материнську гарячність, не втерпіли, щоб не підслухати за дверима; і, будвши найбільше від усіх задоволені мною за те, що я один відповідав до ладу і так, що вони могли мене розуміти, а не так – казали вони – як ті лобурі (себто брати мої), котрі чорти його батька знають, що вони мололи з сих дурних наук; і дали мені великий медяник та наказали пограти на гуслах, приспівуючи.

Я пропустив сказати про важливий пасаж у житті моєму, котрим особливо потішав матінку, коли повернувся з училища додому.

У місті в меланхолійні години доміне Галушкинський часом грав на гуслах, котрі він якось придбав і на котрих він майстерно вигравав вісімнадцять п'єсок. Випробовуючи мене щодо вчення в тому чи тому, він надумав: а чи не візьмусь я хоч на гуслах грати? І заходився випробовувати моє обдаровання. І що ж? Я взявся, зрозумів і вигравав аж п'ять п'єсок і половину шостої й усе дуже справно, не запинаючись, а особливо чудово гуділи в мене баси, хвилин п'ять не

замовкаючи.

З цим новим талантом, що відкрився в мене, я прибув додому, привізши з собою і гусли, котрі стали моєю власністю через міньбу на одну річ з одежі. Добре. Ось я, не кажучи нічого, та й вніс їх до матінчиної опочивальні. Вони подумали, що се скринька, так просто – і нічого собі... Та треба ж було бачити їх подив і, кінець кінцем, радість, захоплення, нестяму, коли я, відкривши гусли, став перебирати по струнах, щоб показати, що я дещо на гуслах граю.

Витерши радісні сльози та розцілувавши мене, вони загадали мені грати. Я вразив їх! Я заграв і заспівав. Голос мій проти колишнього ще вдосконалився і, перейшовши з дишканта в тенор, став дзвінкіший і різкіший. Я грав і співав відомий кантик: «Вже ж я муку лютую терплю заради того, кого вірно люблю». Матінка плакали ридма й потім пояснили мені, що, мовляв, ся пісня як навмисне складена на їхню комплекцію, «що вже я терплю від твого батька, так і не приведи господи нікому! І все те заради того, – кінчили вони за віршотворцем, – що вірно його люблю! Повтори, душко, ще цей солодкий кантик». І я співав, а вони ридали.

Потім я заспівав другий кантик: «Міркував я багатенько, хто на світі щасливенький?» Він їм подобався музикою, а не словами: «Цур їй, душко! Се мужська, не грай при жінках. Я, та гадаю, що й уся жіноча стать не тільки самі не люблять міркувати, а й тих, хто міркує, не люблять. Чи не знаєш іншої якої!..»

Я заграв: «Ой де ж, ой де сховатися? О лютий день! О лиха година!» Слухали вони, слухали і раптом мене спинили: «Не грай і сієї, – сказали вони, – се, бачиш, складено на страшний суд. Тут розуміють і лютий день, і лиху годину, і де сховатися!.. Ох, боже мій! Я і подумати боюся про страшний суд! Я, дякувати богові, християнка: так я сю жахливу думку усуваю від себе. Чи нема іншого кантика?»

Я вмів жваво вигравати «Камарицьку», під яку, як мені казали, і мертвий би не влежав, а затанцював; проте не грав при матінці, боячись, щоб часом не розібрала їх музика й щоб вони не пішли танцювати, що вельми непристойно було б у тодішньому їхньому меланхолійному захопленні. Отож я заграв і заспівав «Владичице душі моєї, спізнай, якою пристрастю палає дух нещасний». Коли се бачу, встали від мене, почали ходити по кімнаті, щось шепотіти з великим почуттям і, б'ючи себе в груди, втирали сльози. Що вони були неписьменні, то й не розібрали, що се любовні слова, а розуміли їх у противному понятті. Особливо ж, коли наприкінці сього кантика я повинен був, майже скрикуючи, співати: «О, не зцілити пристрасть ту мою», матінка, ще дужче вдаривши себе в груди, виголошували: «Ох, справді, не зцілити страсть мою... Ось уже мало не шістдесят літ мені, а страсть палає».

Заради користі своєї, я мовчав і не розтлумачував їм прямого поняття пісні. Навіщо? Мене, за мою солодку музику, завсіди одгодовували всякими ласощами, і завсіди, як тільки батенько прогніваються на матінку і їм добре-таки перепаде, вони шлють по мене і накажуть проспівати: «*Вже ж я муку лютую терплю* », а самі так плачуть, що нема й краю тому плачу! Ввечері, на сон грядущий, накажуть співати: «Владичице душі моєї», а самі все шепочуть і плачуть.

Не тільки матінці подобалася моя гра та співи, а й найстарша сестра Софійка, що вже два роки тому, себто коли їй вийшло чотирнадцять літ, наділа корсеточку та спідничку, а до того бігала в самій льолі, тільки пояском підперезана, так і Софійка дуже полюбила сі вправи й щиросердно мені казала: «Добре брат Павлусь дзвонить, дуже добре, – я завсіди заслухаюся; та ти, Трушку, на гуслах лучче граєш». З вдячності я взявся її вчити; та чи я не міг навчити, чи вона не могла перейняти, а тільки їй не повелося на гуслах і вона лише співала зо мною і, разом зо мною утішаючи жалі

матінчині, тішилась і ласощами. Ах, як ми голосно і виразно співали «Владичицю»! Та що й казати? Тепер таких нот і такого віршування не почуєш... Усе минулося!

Після вчиненого нам іспиту слава про нашу вченість пронеслася далеко, і сусіди, приїжджаючи до батенька, поздоровляли їх з таким щастям, за що батенько були до нас дуже ласкаві. Вони дали нам у всьому повну волю і, покладаючись на статечність доміне Галушкинського, анітрохи не турбувалися, де ми й у чому вправляємося. Молодцям-козакам Петрусеві й Павлусеві те як ковінька на руку. Свята – веселощі, гулі. Брат Петрусь дав волі геройському своєму духу; завів битися навкулачки, задля приміру сам брав участь, показував правила, що перейняв їх, б'ючись навкулачки в місті під час навчання в школі, хвалив хоробріших. Противною стороною командував наш реверендисиме наставник, відпущений, щоб повторювати з нами уроки. Та він не виконував сього обов'язку через інші заняття: вдень через кулачки, а ночами через подвиги на вечорницях, на котрі він і брати навідувалися з новим запалом; до того ж запровадили вони нові правила, так само городські й так само тільки на їхню користь.

Такі нові звичаї на вечорницях та право дужчого, поміщицького синка, панича, законодавство на кулачках Петруся, до того ж притакування та заохочування до дальших дій доміне Галушкинського, а так само й усе заподіяне штукарськими способами Павлуся, вельми не подобалося більшості парубків. Ремство збільшилося, і вони заходилися мститись, у чому й мали успіх.

Одного вечора – злочасний вечір! – реверендисиме Галушкинський запросив юнаків Петруся й Павлуся, котрих він наставляв (я не брав у тому участі через особливу, приємну серцеві моєму причину, про яку не замовчу в свій час), піти на вечорницю, а що вони не сподівалися ніякого лиха й навіть не передчували, то й не прихопили ніякого іншого

знаряддя, окрім ломак проти собачні.

Нічого не підозрюючи, підходили вони до хати, де звичайно бувало зборище, коли се зненацька з закутків і тинів почулося: «Сюди, наші, бий, вали будь-кого!» – і разом з криком вибігло парубків двадцять з великими дрючками й, розпалившись, кинулися до Петруся та реверендисима, а інші схопили брата-горбаня, котрий через свій запопадливий дух пішов уперед, стали по Павлусевому горбу барабанити двома палицями, з глузуванням і лайкою вигукуючи: «Добре бубнило, Онисько! Бий на ньому зорю!»

Петрусь, як тільки пролунав крик парубків, додержуючись намов геройського духу свого, хотів був бігти, та, як ніжний брат, бачачи в біді Павлуса, кинувся одчайдушно на купу лиходіїв, вирвав його з їхніх рук, приймаючи й на себе багато ударів, і, набравшись духу хоробрості та безстрашності, кинувся щодуж навтьоки. Шановний наставник, розпалюваний тим же духом мужності, біг разом з ним. Павлусь теж кинувся був по слідах хоробрих, та через те що був кволий, а до того ж ще й одтарабанений добряче, ніяк не міг бігти за героями. Та що значить розум, талант, винахідливість, творчість! Сії дари й у найнебезпечнішому розпучливому становищі врятовують з біди людину, обдаровану ними. З такими талантами Павлусь у критичну хвилину добрав розуму й учинив на свій порятунок таку хитрість, чи не найславетнішу за всі попередні його, та... леле!.. і останню!.. Зібравши останок сил, він догнав реверендисима, що біг попереду, підскочив і ухопився йому за шию, а ногами обплів його і таким способом розташувався на хребті наставника свого, як на коні або верблюді, дуже спокійно. Доміне Галушкинський хоч як силкувався звільнитися від вершника, та ніяк не міг, перебуваючи в стані потреби тікати від розлютованих парубків, котрі не переставали переслідувати втікачів і щедро частували стусанами Петруся й самого реверендисима з ношею його.

Побиті, налякані, змерзлі герої мої ледве могли доплентатися додому; а бідного Павлуся, люто побитого по чуйному місцю, ледве могли зняти з хребта наставника й тут же поклали в постіль.

Батенько, дізнавшись про нічну прояву, вчинили вельми розсудливо. По-перше, потерпілим дали по великій чарці горілки з перцем, щоб зігрілося тіло й виправився шлунок, зіпсутий через усе те, що довелося зазнати, наказали лягти в постіль і вкutatися, щоб спітніти. Спосіб цей дуже допоміг: герої мої до півдня почували себе зовсім дужими й могли знову перетерпіти отаку халепу. По-друге, заходилися вишукувати зухвальців, котрі насмілилися піднести руку на кров їхню в особі Петруся й Павлуся. А що, перебираючи, не знаходили винного, то й наказали всіх парубків до одного, – чи був хто з них, чи не був у експедиції, брав участь у чому чи ні, – зібрати у двір і під наглядом Петруся та під керівництвом шановного, наставника нашого упоратися з ними на свій огляд. Ой, будуть же вони пам'ятати помсту тих, кого образили!..

Батенько мали таку вдачу, а може, й комплекцію, що, зробивши діло, потім уже міркують, чи добре се вони вчинили. Отак і тут. Вони взялися думати – і, не знаю чого, спало їм раптом на думку, що не парубки, вже покарані, а брати та інспектор завинили, чому не вчилися, для чого, будиши відпущені з училища, пішли на вечорниці, чого ніхто їм не доручав. А того батенько й не подумали, що се були свята, празники – яка тут наука? Чи можна робити діло? Треба гуляти, слід веселитися; свята раз на рік бувають; не мучитися ж у такі дні над книжками! Чудні оті старі! Їм як спаде щось на думку, так вони й держаться його, – отак і батенько вчинили тепер: укріпившись на сій думці, стали дратуватися гнівом дедалі більше й більше і придумували, як покарати дітей?

Ото як вони те обмірковували, матінка тим часом, через

властиву почуттям і серцю їхньому ніжність, хоч і за нелюбого через його каліцтво сина, та бачачи його, потерпілого дуже, плакали однаково так, як і за мною, пестунчиком своїм, коли б се сталося зо мною. Серце матері – незбагненна річ!..

Оплакавши страдника Павлуся й бачачи, що слізьми нічого не зарадиш, вони заходилися лікувати його і для того покликали сільську знахарку. Жінка в своїй майстерності дуже вправна була! Могла б стати в ряд з луччим німцем-лікарем. Вона коли, бувало, скаже, що хворий не видужає, а помре, то якраз так і станеться. А втім, і сама казала, що вона до видужання не мала дару лікувати, хіба що хворий сам собі догадається та й видужає. Звольте ж, що воно вийшло. Ся розумна й досвідчена жінка заходилася зміцняти занепалого вкрай Павлуся. І, признаюся, спосіб її був найближчий до натури. Вона, викупавши його в різних травах, розпареного, наказувала негайно виносити на мороз, поки добряче перемерзне. Знаючи своє діло, вона доводила, що й залізо отаким способом загартовується і від того стає міцніше; та то ж залізо бездушне, а се людина, витвір іншого роду, добріший, ото ж йому скоріше допоможе. Та, незважаючи на сей та інші отакі способи, Павлусь не дістав полегшення, а знемагав дедалі більше й більше. Така вже, видати, була квола його натура!

Після першого досвіду з Павлусем матінка взялись обмірковувати, від чого то їхні синочки, майже діти ще, – ну що там: Петрусеві 18, Павлусеві 17, а мені 16 літ, – набралися такої охоти ходити на вечорниці, й вирішили: «Се ніхто інший, як Галушка! То він їх усього навчив, чого дітям на їхній не половинний розум ніколи б не спало». З отакими скаргами на інспектора вони хотіли йти до батенька і, як завсіди робили, перше подивилися в дверну шпаринку, що вони роблять і в якій пасії перебувають. А батенько, як я сказав вище, дедалі більше сердячись, кінець кінцем,

осатаніли вкрай, а чого – матінка не знали. Відома ж бо їм дуже добре була батенькова комплекція, що в таку годину не підходить до них ніхто: ні правдивий, ні провинний – усім буде одна шана: кулак і лящі. Так ото тому вони й не пішли, а розмірковували, що краще залучити до себе батенька, і для того вдалися до звичайних своїх хитрощів. Голосного плачу батенько терпіти не могли й ще дужче сердилися; та коли матінка плакали тишком і жалісно, тоді батенько, аби тільки побачили, одразу ж розчулювалися й ходили самі вже коло матінки. Видати, в такий час у батенька пробуджувалося кохання, а від того й жаль. Звісно, проживши близько двадцяти літ у безпорочному подружньому житті, вони обоє вже налюбилися й вилюбилися; та все ж, бачачи скорботу близької особи, пробуджується якесь особливе почуття, наче любовний спогад, і породжує вже самий тільки жаль. Я се тепер зазнаю на собі.

Так ото матінка, за звичаєм, і стали в сусідній від батенькової кімнати хлипати, немовби здержуючи себе від плачу. Коли батенько те помітили, то й отямилась, як я се описав. Де подівся гнів той! Вони, за своїм звичаєм, стали ходити навшпиньки коло матінчиної опочивальні й усе заглядали в непричинені навмисно двері, покашлювали, щоб звернути їхню увагу.

Та матінка в думці на своє горнулі: не одразу піддавалися батенькові, а разів десять, помітивши батеньків ніс, що висовувався з-за дверей – у батенька був дуже довгий ніс, – вони, бувало, тільки тоді й питають: «А чого ви, Мироне Йосиповичу? Чи не бажаєте чого?»

Тут батенько ввійдуть сміливо й пояснюють, що їм треба.

Так сталося й тепер, та батенько не виявили бажання ні на що, а стали казати так:

– Я прийшов з вами, Текле Зіновіївно, порадитися. Хоч би там що, а ви мені жінка» друг, сожителька й порадиця, законом мені дана, а до того, ж мати своїх і моїх дітей. Що

мені з ними робити? Порадьте, будь ласка. Закон нас з'єднав; так коли мені ріжуть, то й вас повинно боліти. Дайте мені раду, а то в мене голова обертом іде, наче після приятельської гульні.

– Коли б я знала, Мироне Йосиповичу, – сказали матінка хитренько, – що ви на мене не розсердитесь за мій дурний жіночий розум, то я дала б вам найрозумнішу раду.

– А нуте, нуте, що ви там скажете?

– Знаєте що? Сини наші вже дорослі, дійшли повних літ, борода голять; оженіть їх, Мироне Йосиповичу!

– Чортзна-що таки ви, матінко, кажете! Кого женити?

– Петруся й Павлуся; та й Трушка б я оженила, щоб одвернути від розбещеності.

– З чого такі дуροщі лізуть вам у голову, душечко?

– Це не дурощі й зовсім не дурна думка. Ожениться чоловік – і всі свої пустощі, навіть дурість свою кидає. Недалеко ходити: живий вам приклад ви самі. Згадайте, що тільки витівали ви в тутешніх краях? Вуха горять, згадавши про те. Вас скрізь мали за розпусника, і жодна панночка не йшла за вас. Давня річ, та й я б не пішла, якби мене, мабуть, що зв'язану не обвінчали. Отож сяка-така, ликом зшита жінка, а, женившись, ви помалу змінили своє скаредне поведження і під старість стали порядні. Те ж саме буде й з нашими синками. Коли ми їх оженимо, та візьмемо їм жінок далеко старіших за них, та ще зубатих, щоб їм волю врзали, так, по-перше, скоріше діждемося синів од синів своїх і побачимо чада чад своїх; а, по-друге, не бійтеся, не підуть тоді більше по вечорницях і нас потішать щастям своїм.

– Дивуюся вам, Текле Зіновіївно, як ви навіть у сі літа підпадаєте мехлюдії й у вас усе любовне на думці (тут матінка плюнули й так скривилися, неначе міцного оцту покуштували). Як ви гадаєте женити дітей? Що з них буде?

– Тепер поки що діти, а потім будуть люди. Батенько спинилися проти матінки й дивилися на них довго-довго;

потім похитали головою, присвистуючи: «фю-фі-фі!.. фю-фі-фі!», і стали казати, дедалі більше запалюючись: «Як я бачу, так ваша рада жіноча, баб'яча, не розсудлива, дурна!» – і на останньому слові, виходячи з кімнати, грюкнули дверима кріпко і, йдучи, кричали далі: «Не послухаю вас, ніколи не послухаю!.. Женити! їм того й хочеться».

А матінка, лишившись самі, стали міркувати критично, та все стиха, все ще боячись батенька, щоб не повернулись: «Як собі хочете, так і робіть, а я вам іншої ради не дам. Хоч вони і моя утроба, і вигодовані моїм серцем, а не вашим, та ви мені голова, і я – о-ох! – повинна скорятися. Хоч, на пашу думку, я і по-дурному кажу, та почуваю, що краще мати одну невістку, котра б і нам допомогла держати їх у руках, ніж сотню чортзна-яких – тьху!» – Вигукнувши се, матінка плюнули, повернувшись у той бік, де було село.

Сю розмову батенька з матінкою, що описано, я чув сам, – і, признаюся, матінчина думка, думка дотепна й розумна, захопила мене. Женити нас! Що могло бути краще за те? А матінка так справедливо, жваво, майстерно доводили потребу того... Мене взяла журба, коли я почув, що батенько не погоджуються й рішуче відмовили. А я вже почував таке бурхливе, непереможне бажання женитися, бо... бо зі мною сталася зміна, котру поясню словами нашого реверендисиме наставника, доміне Галушкинського.

Боженятко, мале тілом, та велике ділами, найшло спосіб обплутати мене своїми тенетами. Для того воно дістало з сагайдака свого найгострішу стрілу, намазало її отрутою, котру само ж і зробило, – отрутою солодкою, гіркою, що захоплює, вбиває, підносить і знищує; так ото таку стрілу сей лукавець поклав на свій лук і, помістившись у незрівнянні, сіренькі, хитренькі оченята, пустив з них свою стрілу, котра, полетівши, влучила мені просто в серце й пронизала його наскрізь. А тоненькі, довгенькі, біленькі пальчики, що належали тій, кому й ті оченята, теплотою своєю розпалили

всі мої нутрощі... Леле! Я пізнав любовну пристрасть на моє захоплення й разом з тим на мою люту муку!.. Про початок або народження її, зростання й дію я розповім далі. А тепер кінчу період юного життя мого тим, що сталося.

Батенько вирішили вирядити нас поки що в училище. Доміне Галушкинський. за вчинене розбещення (так думали батенько) вдачі нашої повинен був наглядати за нами увесь рік без платні, на самих харчах наших, а що йому обіцяно не повідомляти начальство його про те, що сталося, то він був радий і обіцявся пильнувати нас, як ока свого.

Нас споряджали в дорогу. Бідолашний Павлусь не то що їхати з нами, а якби йому сказали й женитися, то не міг, бо знемагав дедалі більше й більше. Кінець кінцем, знахарка сказала, що він не такий хворий, щоб одужати, а через те й перестала лікувати його. Я повинен був вирушати до міста, щоб далі вчитися, як удало почав був. Та любовна пристрасть, що мучила мене, і зглядь на сльози й страждання об'єкту душі моєї змусили мене вдатися до хитрощів, за котрі можна вибачити мені в моєму становищі. Заздалегідь я прикинувся хворим; матінка піддержали обман мій. Я лежав у теплій кімнаті під кожухами, нічого не їв прилюдно, а всякими-превсякими наїдками, за таємною допомогою бабусі, матінка мене загодовували. Батенько дуже сердилися на мою хворобу, проте не припускали обману, і ми добре-таки його *обдурили*, до того, що коли прийшов час, то брат Петрусь з доміне наставником поїхав. А я, zostавшись, нездужавши для годиться декілька днів, видужав і встав для любовних, приємно невинних насолод.

Брат Павлусь, після того як Петрусь поїхав, недовго страждав. Він помер, завдавши тим смутку батенькові й матінці. Хоч би там що, а все ж їхнє породження. Батенько рішуче покладали провину за його смерть на доміне Галушкинського, котрий рано й передчасно повів на вечорниці; а матінка, як і завсіди, справедливіші за батенька,

зробили висновок, що доміне Галушка тільки тим завинив, що часто водив хлопців на це веселе зборище; а я гадаю, що в смерті його ніхто не завинив: вона сталася сама собою. Така, видати, Павлусева була натура!..

З наказу батьків я, розліївши папір, написав до Петруся сам: «А чи знаєш, брате, ось що? Брат Павлусь наказав тобі довго жити». Матінка, прослухавши й сказавши, що дуже жалісливо написано, ревне заплакали. На відповідь мені Петрусь докладно описував – і все високим штилем – усі чудові якості покійного і наостанку, потішаючи себе й мене, додав: «Тепер нам, коли батенько й матінка помруть, не між шістьома, а тільки між п'ятьма братами – якщо не вмере котрий ще – треба буде ділитися майном».

Я кажу, що се був незвичайного розуму чоловік! Він скрізь і в усьому хапав наперед.

Поховавши Павлуся, батенько й матінка заходилися радитись, як улаштувати нас. І, видати, батенько в той час були схильні до жалощів, бо незабаром погодилися з матінкою, щоб уже припинити моє навчання. Вони слушно розважили, навіщо зазнавати збитків, платити доміне Галушкинському зайві п'ять карбованців щороку, а користі, мовляв, не буде ніякої: видно було вже, що, хоч би я всякі вчилища пройшов і які є на світі науки прослухав, толку не було б ніякого. Одверто скажу, не припали науки до моєї комплекції. Батенько наприкінці наради сказали: «Хай не вчиться, а як буде дурнем, нехай на себе ремствує; побачить, яке лихо йому дасть його незнання».

Добре. Яке ж лихо дало мені небажання моє вчитися? Аж ніякісінького. Я так само виріс, як і бувши б ученим; апетит у мене такий, як і в усякого вченого. Закохувався в дівчат, і вони мене кохали так, що вченому далеко до того; і дівчата не питали мене про науку, а всякі давальні, родові та інші відмінки ми робили, не знаючи граматики. На службі військовій незнання наук пішло мені на користь: мене, не

задержуючи, пустили у відставку, а то б я лежав досі мертвий на полі честі. Зате тепер живий, здоровий і завжди веселий. Не треба було наук і коли я став до шлюбу з дружиною Онисією Іванівною, котра ніжно любить мене і з котрою – також без наук – прижито в нас п'ять синів і чотири дочки живих та троє померлих. І маєток від брата відстояно, і новий придбано – все без наук, просто.

Подивіться ж ви, що робиться з ученими, хоч би й з синами моїми? Знають, каналії, все; не токмо сотні, а й тисячі – куди там! – я думаю, і сотні тисяч карбованців розкинуть на гривні, копійки, і скажуть, скільки шагів навіть у мільйоні карбованців. Дивне знання! Волосся стало б дибом, якби я ще раніш не вилисів! Та ще до того ж: як вони знають усе минуле! Які є в світі держави, який король де царював, як звали його жінку й дітей; а самі ж ані ногою в тій державі не були і знають. Усе, все знають від сотворіння світу аж по сей день. Неймовірно! А вони ж не більше, як мої діти, і в тому ж місті вчилися; тільки й різниці, що не в тому училищі, де я. От і поглинули, здається, всю премудрість; а зате які ж вони засмоктані, голуб'ята мої! Ані найменшого черевця, ні тобі в жодного апетитику путнього, і до того ж ніколи не вечеряють. Наче не мої діти! Дослужилися в полках до чинів, і орденів тих набралися, правда; та й перепало ж їм ран і каліцтва. Побралися все з бідними; тільки й дивилися, щоб були навчені... Тьху ти, лихо! Вимагають, щоб і жінки мали розум! Отакий час! Матінко, матінко! Що, якби ви досі не вмерли, що б ви сказали про письменних жінок!..

Та се ж бо сини мої єдиноутробні; а що з онуками діється, так і розуму не стає, щоб збагнути їх! Таж вони всі гони небесні знають, усі до одної зірки перелічили й куди яка йде; не заглядаючи в календар, скаже просто, коли яка квадра місяця настає. Не тільки чоловіча стать поглинає премудрість, а й самі жінки. Ну, що вони таке? Нічого більшого, як жінки, ану ж поговори з ними! Що вже вони проти своїх матінок!

Просто в пишномовність вдаються. Вже не тільки на гуслах, а й на клавірах утнуть – та ще як! – навіть на варіації підіймаються, співають кантики, зовсім одмінно від колишніх складені – і я вам скажу, спокусливо складені. Моя Онисія Іванівна загадала якось нашій Пазіньці проспівати що-небудь гарненьке і слухала її, розкладаючи гарпасію; слухала, слухала – і що ж-? – не видержала і, підійшовши до мене, пристрасно поцілувала; а бабі вже 52 роки! Ну, а що ж молоді повинні почувати від їхніх кантиків? А слова й мова їхня? Адже кажуть і пишуть усе університетським штилем; розумій їх! А та ж сама Пазінька і Настенька, навчені – з примхи дружини моєї – іноземних діалектів, при нас цілісінькі дві години розмовляли з офіцерами проклятою французькою мовою. Хоч як я пильно прислухався, а не збагнув жодного слова; нема нічого й схожого з тим, як нас учив доміне Галушкинський, царство йому небесне! Який же з тої їхньої розмови вийшов «результат», як каже названий вище гувернер, що прислужується невістці моїй? Пазінька тої ж ночі, з тим же офіцером, без відома нашого пішла і, через те, що нема прощення нашого батьківського, їздить десь тепер із ним по полках. Настенька на своєму листуванні з усякими молодиками попадається, її, буває, лають, а вона своєї. А якби то воно було за старовини?.. Та що казати? – малолітки, онучки мої, знай, біля вікна стоять: той, мовляв, гарний; ось пройшов гожий; у того он вусики чудові тощо, а самі ж курчата ще, їм по 11 та 12 літ. «Тьху, ото лихо!» – скажу я, як матінка, бувало, казали, і плюнув би на сьому слові, та не знаю, куди слід плюнути особливо: скрізь одне й те ж саме.

Ото ті навчання, ті науки змінили весь світ і всі звичаї. Просвіта, смак, освіченість, політика, поводження – все не таке, як, бувало, за наших часів. Усе не те, все не те!.. Здихнеш – і замовкнеш. Замовкну і я про них і далі порівнюватиму наші часи з теперішніми.

Кінець першої частини

ЧАСТИНА ДРУГА

Добре. Отже, поки там що до чого, візьмуся порівнювати, як закохувалися в наші часи та як тепер.

Доміне Галушкинський, рідкісний наставник наш, казав, бувало, що кохання се незбагненне почуття; далеко приємніше, корисніше й чудовіше за всякі гарячі напої; від нього паморочиться найрозумніша голова, щоправда, через нього часто шиються в дурні, та сей дур такий приємний, такий чудовий, такий... Тут у нашого реверендисиме кров бухала в лице, очі блищали, як метеори, він дрижав усім тілом, задихався... і падав на постіль, наче сп'янілий.

Сини мої – се вже друге покоління – звісно, теж наслухавшись від своїх наставників, казали, що кохання є душа життя, життя природи, гарність раювань, повне світло щастя, есенція з усіх радощів;»якщо й завдасть неймовірного жалю, то одним подувом ласки знищить усе і зачарує на цілу вічність. Се троянда з квітів, амбра з пахощів, ранок природи... Та інше все таке.

Нинішнє, – або теперішнє, не знаю, як правильніше сказати, – покоління, вже онуки мої, маючи своїх Галушкинських у іншому форматі, себто костюмі, з іншими висловами про ті ж самі поняття, з іншими вчинками за колишніми правилами, від них, отих нових реверендисимів, наслухавшись, кажуть уже, що кохання є приємна розвага, що для нього можна пожертвувати вільною півгодиною; часто се потреба під час турбот, важких для голови, стакан лимонаду спраглому, а не тому, що в спокої перебуває; потреба, не варта найменшого роздуму, а не тільки дозволу володіти душею, не варта й неспроможна завдати людині хоч трохи досади, а ще менше гіркоти. «Батьки й прадіди наші, як у всьому, так і в коханні, були дурні і захоплювалися ним, як чимось серйозним, здихали, навіть плакали і – найбільша дурість! – умирали волею і проти волі, коли слід би на кохання дивитися

як на ніщо». Так кажуть онуки мої.

Не знаю, на чиєму боці з отих, що так по-різному мудрують, правда і що про кохання скажуть ще попереду; та я, що жив за часів доміне Галушкинського й під його керівництвом, я кохав згідно з правилами й почуттям сього великого педагога.

Приятелька моєї матінки, вдова, мала одну дочку, спадкоємицю ста душ батьківських з іншим приналежним добром. Ся вдова, вмираючи, не мала кому доручити дочку свою Тетясю, тож просила матінку взяти сироту під свою опіку. Матінка, що були вже дуже жалісливі до всіх нещасних, погодилися на прохання приятельки своєї і, поховавши її, привезли Тетясю до себе додому. Це сталося перед тим, як ми приїхали з училища.

Приїхавши на свята додому, я побачив Тетясю і звернув на неї увагу менше, ніж на матінчин самовар. Не знаю, чи то зовнішність Тетясіна була така звичайна, чи доля моя не прийшла, тільки я дивився на неї й не бачив, бачив і не дивився. Вона була з моїми сестрами, з котрими я, через різні справи, рідко бачився, окрім Софійки, котру я вчив грати на гуслах і співати кантики.

Справді, що могло привернути мою увагу? Тетяся була літ 15 дівчинка, ростом її вигнало, худа, та згодом я помітив, що вона вигулюється... Обличчям ні чорна ні біла, ні те ні се, щічки повні, рум'яні та зрідка рябуваті, очі сірі, попервах наче й нічого, а потім... шельмуваті оченята!.. ручка повна, з довгими пальчиками... і, далєбі, нічого більше, що б отак упадало в очі! Онуки мої, описуючи красу жінки (про дівиць, через непристойність, вони й не думають і не звертають на них уваги; заміжніх тільки удостоюють тим, що помітять і шукають їхньої ласки), завсіди починають з ніжок, ними зачаровуються, ними захоплюються, а все інше – то як додаток. У нас, бувало, так, що перше розглядаємо голову, а тоді вже дивимося на всю.

Отож ся Тетяся й була для мене ніщо, як так само і я для неї. Ми бували й разом з нею, та як нічого, то так нічого и не було.

Минули свята, треба було братися за роботу. У матінки ніхто не куняй. Баби, й дівки, й челядь самі собою, а діти самі собою. Панночкам, що вже стали зватися «барішнями», загадано було «вибирати пшеницю». Ся пшениця потрібна була, щоб зробити з неї борошно «на паску» до майбутнього великодня. Для такого борошна треба було, щоб пшениця була зерно до зерна, і для того барішні сідали за стіл і, розсипавши по ньому пшеницю, все нечисте з неї геть до останку вибирали й викидали, а потім чисту, вже вибрану пшеницю відкладали осібно. Робота корисна, приємна і схиляє до меланхолії.

Мене, як свого пестунчика, котрого матінка місяців три не бачили, тепер не пускали до братів у паничівську, і я здебільшого сидів у їхній опочивальні на лежанці та неодмінно чимось ласував; не пустили вони мене й після свят до братів, а посадили разом з сестрами вибирати пшеницю. Матінка мене тим переконали, що треба, мовляв, мені привчатися до господарства, а ся справа є найбільш господарська й вельми корисна. Я не нудьгував за такою роботою, знаючи, що матінка не перестануть усолоджувати мене всякими наїдками. З нами разом робила се господарське й дуже корисне діло Тетяся, а сестра Вірка розважала нас усякими веселими казками та приказками.

Отож ми вибираємо пшеницю день, два – і нічого. На третій день нас розсадили по різних столах: по дві сестри сіли на осібних столах, а Тетяся сіла осібно, і коли я прийшов до них, то дуже натурально було, що я повинен був сісти за один столик з Тетясею. Матінка, як уже відомо, були такі – де треба – хитренькі. Давня річ, а в сьому случаї мало вони не схитрували, як виявиться згодом. А тут іще до їхніх хитрощів утрутився всесвітній шалапут, пустун, що тішиться муками

смертних, крилате боження, сліпе, що все бачить, одне слово – Амур, пещений синок Венерин.

Отож, коли я сів за один стіл з Тетясею, наміряючись вибрати пшеницю, я, сідаючи, торкнувся своїм коліном її коліна... Здається б, нічого: хіба мало трапляється стукнутися коліном або ще якимось будь з ким, і нічого ж; а гляньте, що сталося зо мною!.. Під час сього зіткнення мене раптом наче снігом обсипало: я задрижав, та сей дроз був не від холоду чи остуди, а від сильного жару, котрий зненацька спалахнув у мені... Я нічого не бачив: ні пшениці, розсипаної передо мною, ні Тетясі, що сиділа насупроти мене... В голові зашуміло, а серце так і закалатало. Доміне Галушкинський потім уже пояснив мені, що сталося те зо мною від першого ураження Амуровою стрілою, котру він – бестія! – вмокає для сього у води річки Стікса.

Добре. Отож як я все те переніс, то й почуваю, що туман минає, пшениця передо мною так і стрибає направо й наліво; я хочу схопити якусь зернину, так рука моя дрижить дуже й не може взяти зернини ні пшеничної, ні ячмінної, ні якої іншої, що лежить у ній. Ослін підо мною дрижить, грубка хоч і велика, а дрижить, стіл, вікна, сестри, стіни, Тетяся, – все, куди не гляну, ходором ходить. Однак не подумайте, щоб усе те справді дрижало, о ні! – все стоїть спокійно й перебуває в безпеці; се я один тільки дрижу всім тілом і духом, або, як доміне Галушкинський казав, трепеще в мені вся фізика, або природність, так само як мораль, або звичайність. Ото, як передрижала вся моя звичайність і я помалу став очунювати, то й узявся вибрати далі пшеницю.

Та, вибираючи собі далі, я зажурився і залюбки згадав про солодкотягучий стан, у якому я був. Як би то його відродити в собі ще? Відомо, як і чому виникло перше хвилювання; отож, я, затаївши дух, немовби вибираю пшеницю, а сам тільки пересипаю її та спідлоба дивлюся на Тетясю... і, будь-що-будь!.. штурх її тихенько коліном... вона

зашарілась... о, щастя!.. почервоніла, губками заворушила, наче готуючись з кимось цілуватися, задрижала... а на мене не дивиться.

Звісно, боження і її поранило своєю стрілою, як і мене, бо вона після мого штурханця щохвилини то червоніла, то блідла, то важко дихала... а я дуже вагався, як то далі виявляти палке кохання моє? Я був недосвідчений і неуважний до всього, що оповідав нам про се реверендисиме Галушкинський. Аж ось сама природа допомогла моєму непорозумінню і вступила в права свої: вона показала мені на чарівні, білесенькі, тонесенькі, довгенькі пальчики об'єкта моєї пристрасті, котрими вона перед очима моїми не вибирала, а перебирала, як і я, пшеницю... Чарівність їхня мене вразила, я милувався довго... Потім, сам не тямлячи, посунув до неї свою руку... посунув... і своїм пальцем зачепив за її пальчик... зачепив і держу... Ох! Як же вона зашарілася! Я гадав, що кров пирсне з щік її... та я нічого, все держу, і дужче... аж ось заволодіваю другим пальчиком... далі третім... четвертим... і вся ручка її – тремтяча – в моїй переможній руці... я стискаю її... вона ще дужче червоніє... я стискаю міцніше... вона дивиться на мене... як? І що то за оченята!.. Тисне мою руку і ледве зрозуміло лепече: «Серденько моє!..» Я, ледве тямлячи себе, здержався, щоб не скрикнути, а пошепки сказав їй, пристрасно дивлячись у її сіренькі оченята: «Душечко!»

Ось уже п'ятдесят дев'ять років, як ся чудова проява лучилася зо мною, та я все добре пам'ятаю: пам'ятаю кожне биття серця мого і силу вдару, кожний рух душі, себто моральності моєї, кожний помисел розуму мого... Згадати та й то солодко, а як же воно було в дійсності! Сімнадцять разів я признавався в коханні дівчатам, розуміється, різним, та жодного разу, коли признавався, не почував такої насолоди! Б'юсь об заклад, що нинішні молоді люди і сотої частини того не відчувають, признаючись у коханні – якщо вони ще

признаються в ньому? – що я та інші в наші часи почували. То було справжнє кохання, а тепер – тьху!

Сестри мої не могли чути наших любовних свідчень або помітити захоплення наше; вони, переслухавши Вірчині казки, за щось посварилися між собою, потім полаялися, далі побилися, кінець кінцем, помирилися і з гамором поспішили кінчати своє завдання; кожному з нас дано було по великій мисці пшениці, щоб перебрати її.

Ми забули не тільки про пшеницю, а не пам'ятали, чи існувала вселенна: так нам було добре, зціпивши наші пальці, стискати їх одне одному й пристрасно позирати одне на одного... Ми були поза світом, що нас оточував!

– Ходімо в сніжки грати! – закричала сестра Любка.

– А чи ви кінчили своє завдання? – спитали нас сестри.

Куди там! Ми почали були старанно, та чарівний Амур завадив нам своїми солодкими витівками. Тетяся сказала, що вже небагато зостається, що ми» незабаром доберемо й вийдемо до них грати, а вони щоб, нас не дожидаючи, йшли собі грати. Сестри шарахнули з кімнати.

Тут нам, що zostалися вдвох віч-на-віч, була своя воля. Як тільки зачинилися за сестрами двері, я, сповнений любовного полум'я, забувши всякий порядок і не додержуючи послідовності, замість того, щоб перше поцілувати ручку моєї богині, я притягнув її через стіл до себе... став діяти просто начисто... витягнув до неї свою гарячу голову... і вуста наші злилися на добрих чверть години!.. Невимовне раювання!.. Одпочинемо, передихнемо; я скажу: «Серденько!», вона промовить: «Душечко!» – і зіллються наші щасливі вуста!.. Потім вона скаже: «Серденько!», а я вже відповідаю: «Душечко!» – і знову цілуємося... Отут я побачив, що моя Тетяся незрівнянна красуня й що їй подібної на світі бути не може. Все в ній здавалося мені чарівним, і я поставив би її в той час над усіма красунями на світі.

Гляньте ж, що з того вийде. Ото, як ми собі так потопаємо в раюванні від взаємних поцілунків і забуваємо про всю вселенну, я хоч у якому був піднесенні, а помітив, що двері проти мене все потроху одчиняються, і видати, що хтось підглядає за нами; я став обережніший і вже не притягаю до себе Тетясю, а мимоволі нахиляюся до неї, коли вона мене до себе тягне. Вона помітила, що я ухиляюся, стала оглядатися і також побачила, що хтось підглядає за нами. Зніяковіла трохи, висмикнула в мене свою руку, ми втерлися і заходилися старанно коло пшениці.

Бачачи наш спокій, особа, що підглядала, не сподіваючись більше щось помітити, одчинила двері й увійшла... Міркуйте самі про наше замішання! Се ввійшли матінка! Се вони й підглядали за тим, що ми діяли. Мало сказати, що ми почервоніли, як варені раки! Ні, ми стали куди червоніші; і

світу не бачили, а не то що пшениці!

Ну те. Вони ввійшли – і нічого. Походили по кімнаті і раптом підійшли до нас і спитали, чого се ми досі не перебрали пшениці. Ми мовчали, бо що нам було відповідати? Як найдобріша з усіх матерів, матінка, помовчавши, сказали надзвичайно пестливо: «Мабуть, вам ніколи було, цікавилися чимось іншим? Га?» Ми, ніяковіючи, мовчали далі. Матінка підійшли до нас, поцілували Тетясю й мене в голову і сказали так само пестливо: «Годі вже вам перебирати: у вас не пшениця на думці. Киньте все і йдіть до мене».

Ми радісно кинули пшеницю й пішли за матінкою в їхню опочивальню. Вони нас посадили на лежанці, поставили всяких ласощів і сказали: «їжте ж, діточки; поки ще до чого дійде». Ми їли, а матінка мотали нитки. Потім спитали мене: «А що, Трушку, як бачу, так тобі хочеться женитися?»

– Хочеться, матінко, нестерпно! – відповідав я, обсмоктуючи пальці, забруднені медовим варенням.

– І моє бажання таке є, і мені луччої невісточки не треба, як моя Тетяся, – сказали матінка й поцілували її в голову. – Та от що будеш робити з Мироном Йосиповичем? Забрав собі в голову, щоб зробити з тебе розумного; тільки й думки йому, що про те; а до здоров'я твого і мого щастя – йому байдуже. Нічого робити, Трушку, їдь з Галушкою до міста, та не вчись там, а так тільки побудь: я Галушці подарую ще полотна, так він буде тебе ніжити; а я тут прикинуся хворою, пошлю по вас, і я вже доти не встану, доки не вимучу в Мирона Йосиповича, щоб тебе женив. Чого там дожидати? Хіба щоб розбестився, як Петрусь, і щоб тебе отак покалічили, як Павлуся? Та скоріш я сама в домовину ляжу. Нема чого плакати, Трушку (при матінчиних словах я плакав ридма, не від захоплення, що незабаром женюся на Тетясі, об'єкті мого серця, а що повинен ще їхати до міста і далі товкти ту прокляту науку); потерпи трошки, – зате потім назавсіді вільний будеш. Жонатого вже не можна вчити.

– А якби се, матінко, мене тепер швидше женити, щоб не їхати! – промовив я, пхикаючи далі.

– Про мене, – сказали матінка, – я б тебе і сьогодні оженила; страх як хочеться бачити синів сина мого, – так що ж будеш робити з упертим батеньком твоїм?

– Так лучче я прикинуся хворим, – сказав я, втираючи сльози. – Я вмю так прикидатися, що й самі батенько повірять.

Матінці дуже сподобалася моя вигадка, і вони, зрадівши, поцілували мене, обіцяли піддержати хитрість мою і дали слово, коли я зостануся й коли поховають Павлуся, – вже не сподівалися, щоб він видужав, – то й приступити одразу до батенька і поставити на своє. Наостанці вони наказали мені з Тетясею при них же поцілуватися, як молодому з молодою.

Захопленню нашому не було краю.

Тепер я тільки зрозумів матінчині хитрощі, що їм дуже хотілося, щоб я одружився саме з Тетясею, бо вона наречена досить багата; і для сього, щоб дати нам нагоду покохатися, посадили нас за один стіл вибирати пшеницю, а самі підглядали, як ми станемо закохуватись. І як же то їм було не любити мене паче всіх дітей, коли я не тільки виконував усе на їхню волю, а вгадував наперед бажання їхні! Кінчивши з Тетясею любовне наше захоплення, я взявся прикидатися хворим. Батенько сліпо далися обманути себе. При них я, лежучи під кожухами, стогнав і охкав; а тільки вони підуть, так я і скочу, і їм, і п'ю, що мені заманеться. З Тетясею амурюся, матінка з радості регоче, сестри – вони вже знали про план наш – приспівують нам весільних пісень. Одні тільки батенько не бачили нічого й, приходячи провідати мене, тільки сопли від гніву, бачачи, що їм не вдається притиснути мене.

Блаженний був час, як згадаю! А згадую часто, особливо доживши до старості. «Перше кохання, – оповідав мені Миросик, один із синів моїх, – це справжнє кохання і

лишається в чоловіка на все життя його». Щира правда! Нас доля не з'єднала з Тетясею, та я завсіди, і одружившись, згадував про неї. Може, ще й тому, що жодна з тих, кого кохав я, навіть і Онисія Іванівна, моя законна дружина, так не кохали мене, як незабутня Тетяся, і з усіх, кого я кохав, котрих можу налічити до тридцяти, я з жодною так приємно не амурився, як з Тетясею, через те і незабутньою.

Добре. Отож, як я так пречудово хворію, а батенько й вирядили Петруся, а тут і Павлуся поховали, я приступив до матінки, щоб женили мене.

Одного дня матінка, набравшись духу, пішли до батенька, щоб поговорити про моє щастя-долю. Куди там! Я гадаю, що й десяти слів не встигли вони сказати, як біжать стрімголов назад та ще й простоволосі!.. Батенько через свою гарячність, турнули їх і збили хустку з голови... Матінка, прибігши без пам'яті, чим попадя накрили мерщій голову й стали ревно плакати. Потім наказали мені грати на гуслах і співати кантик: «Вже ж я муку лютюю терплю», а самі все плакали. Тут я догадався, що батенько затялися і не погоджуються мене женити, а через те й сам плакав.

Матінка, – з усіх матінок найдобріша, – забувши, що вони самі витерпіли, заходилися потішати мене й умовляли такими словами: «Не журись, Трушку. Та будь я канальська дочка, коли не переламаю його. А то поїду в Корнаухівку (друге наше село) та там вас і обвінчаю. Нехай потім розведе вас». Та план матінчин не здійснився через такі причини.

Батенько як розлютилися на матінку, то дуже скипіла в них кров і сталася спрага. Коли се назустріч їм несуть глек тернового квасу, рідкого, холодного. Вони, не думаючи довго, схопили глека й тут же, не сходячи з місця, видудлили його майже наполовину. Випивши і заохкали... ох та ох! Не довго ходивши, лягли в постіль.

Лікували батенька і знахарки, і навіть лікар з міста – все нічого. Послали по Петруся і взяли його з доміне

Галушкинський з училища. Батенько, вмираючи, наказували мені і не думати женитися до тридцятьох літ, а перше служити. Петрусь хай вступить, скінчивши науку, в російські полки, що коло нас квартирували, – і туди ж узяти й мене. А менших братів зовсім недавно одвезено до кадетського корпусу, навіть у самий Петербург, то про них батенько нічого й не казали. Матінці доручали пильнувати господарство і потім поділити нас, а дочок видати заміж, нагородивши речами й одежею, котрих, NB, у матінки було безліч, що від їхніх ще бабусь zostалися. Потім дуже-предуже наказували матінці, упорядкувавши все те, постригтися в черниці, щоб зберегти вірність їм, і в труні лежачому.

Розпорядившись усім, батенько прекрасно, тихо й спокійно померли. Матінка, наказавши все, що треба, влаштувати до похорону й пославши оповістити сусідів про такий случай у нашому домі, пішли в комору щось видавати, а тут приїхали сусідки декотрі навідати матінку в горі. Матінка пішли до них і, як підійшли до тіла батенькового, – тут були і гості, – охнули голосно, зомліли й покотилися на підлогу. Отак ніжно любили вони батенька! Ми не знали, що робити з ними; хотіли полоскотати в носі, як то робили, бувало, батенько в такому випадку, та одна з сусідок, бачачи біду, кинулась і закричала: «Води, води!» Жінка наша, що тут же стояла, як бризне на матінку... А матінка як скочать та як дадуть їй туза, та такого, що та й сама вже хотіла зомліти. «Яка ж дурна! – так закричали на неї матінка, – бризнула наче з відра, та ще холодною водою! Отак ти мене на смерть застудиш». Після того виправили сей непорядок: приготували ми літепло, і як тільки матінка зомліють, – а вони мліли кожного разу, як тільки приїжджали нові гості, – то на них сею водою трошечки бризнуть, а вони лупнуть очима і очуняють. Страх як вони побивалися по батенькові!

І як ото жалісно матінка примовляли, плачучи над батеньком, так це чудо! Хоч зараз на папері списуй. Я гадаю,

що жодний описувач не напише так жалібно, як матінка примовляли; а вони ж були неписьменні. Якби вони жили і наші часи, коли нема сорому жінкам знати письма, то, я гадаю, з них вийшов би такий описувач, що гай-гай! Окрім жалісних слів на всякий манір, вони ще при всіх урочисто казали, що «хоч би яке було моє життя з ним і хоч би скільки я від нього, мого сокола, натерпілась, а не ламала моєї подружньої вірності ані разу. В думках, мовляв, людина не владна, та ділом не завинила». Всі навколо плакали, слухаючи її жалібні стогони та примовляння.

І відкіля в них такі слова бралися!

Коли було все готове, щоб виносити, доміне Галушкинський, стараючись заради честі нашого дому, просив дозволу виголосити надгробне слово, що він сам скомпонував. Усі присутні зраділи нагоді почути щось розумненьке, просили його виголосити, і реверендисиме, злізши на стільця, став читати із зошита:

– На світі існує багато дій; а кожній дії є своя причина. Сила-силенна вельможних, шляхетних і посполитих осіб, що зібралися тут, є дія, а причина сій дії не що інше, як простертій перед нами – їхня вельможність Лубенського козацького полку підпрапорний Мирон Йосипович, знаменитий пан Халявський! Те, що їхня вельможність лежать простерті, очі їхні склеплені, вуста стулені, руки залякли – сіє є дія; та дії сій яка причина? їхня вельможність померли, їхня вельможність пані підпрапорна з чади й домочадці плаче та ридає, і сіє є дія, а дії сій причина та, що знаменитий пан підпрапорний, їхня вельможність, померли. Якщо ж пані підпрапорна так плачуть і побиваються, то невже так діють даром? Ні, слухачі! Тут є причина: їхня вельможність пан підпрапорний були людина доброї душі й добродійних почувань. Коли ж пані підпрапорна плачуть, то чи ж нам мовчати, як камінню безголосому? Аж ніяк! Отож, плачте, високовельможні, плачте, вельможні, плачте, шляхетні,

плачте, посполиті, плачте, старшини, плачте козаки, плач, гетьманщино, плач, Росіє, плач, вселенна! Їхня вельможність знаменитий пан підпрапорний Мирон Йосипович Халявський домовині віддається! Плачу і я – і замовкаю!

І справді, всі, що слухали се красномовне надгробне слово, всі плакали ридма. І каміння б заплакало, якби могло слухати. Матінка раз у раз дзвякалися додолу, та, будши збризнуті водою, паки підводилися на нові сльози.

Щоб не розжалювати читачів, скажу коротко, що батенька поховали чудово, як годилося. А які були поминки, так то чудо! Всього багато-пребагато. До того ж гості, щоб не давати матінці горювати, жили не виїжджаючи у нас з сімействами. Сусідки, що мали дочок, радили матінці скоріше женити Петруся, щоб господар був у домі, та матінка думкою прями своє: вони погоджувалися женити, та не Петруся, а мене, і дожидали тільки, щоб поминки минулися, чого і я дожидав нетерпляче. Петрусь вимагав, щоб його перше оженити, як старшого, та матінка покликалися на останню батенькову волю, що Петрусеві належить служити. Тут і Петрусь нагадував, що батенько наказували мені не женитися до тридцяти літ; проте добра матінка запевняли й божилися, що батенько казали се в гарячці й не при пам'яті будши. Невідомо, чим би все те кінчилося, як нове лихо спіткало наше сімейство.

У батенька був великий приятель армійський – не пан, а господин полковник, що по сусідству з нами квартирував з полком. Ой! Та й метка ж то голова була! Він так заволодів батеньком, що навіть змусив запровадити в нас скляні стакани й чарки, а також ножі й виделки. Умовив вирядити менших братів до кадетського корпусу і сам листа писав, щоб прийняли їх. І що тільки не накоїв би він ще, якби батенько не померли так скоро. Однак ця лиха людина не втихомирилась, а взялася горем добити матінку. Ось послухайте, що сталося.

Одного дня пише він до матінки, що буде в нас завтра й

привезе до Софійки жениха, якогось поручика. Матінка нічого собі: ще й зраділи, що, мовляв, невістку беремо, себто Тетясю за мене, так треба з харчів одну дочку геть. Дожидають господина полковника з женихом... Ба, до речі сказати, сей господин полковник не те, що пан полковник: нема тої поважності, нема абміції, гонору; їздить сам собі удвокінь, без конвою, без сурм і бубнів; не тільки сиди, а хоч і лягай при ньому, то він і слова не скаже і навіть терпляче зносить, коли перечать йому. Матінка справедливо про нього казали: «Він такий полковник проти нашого ясновельможного пана полковника, як дворовий індик проти вигодованого». Добре. Отож дожидають, коли вони приїдуть. Софійка, як побачила, що вже їдуть, сховалася просто на горище. Справді, її становище жахливе! Як їй показатися, коли приїхали на оглядини? Та, ховаючись, вона доручила сестрам і дівкам видивитись, який собою її жених.

Аж ось приїхали полковник і жених; матінка посадили їх проти дверей, що йдуть в їхню спальню. Двері сі одчинялися із спальні сюди і були з двох половинок та замикалися на гачок. Угорі сих дверей була шпаринка. Описати се треба.

Отож посідали й розмовляють про врожай, про батенькову смерть, про упадок на скот, і тут полковник став закидати з приводу Софійки та жениха й заходився оповідати, які прикмети має жених... Коли се раптом двері, що я описав, з гуркотом розірвавши гачок, який їх здержував, тріщать і відчиняються до гостей, а з них, як з мішка огірки, купою випадають сестри мої, дівки, баби, дівчиська та всі захльопанки, котрі тільки могли бути в дворі. Се вони цікавилися розглянути жениха у дверну шпаринку. А що шпаринка була вгорі у дверях, то вони понаставляли столів, ослонів і на них вмостилися, налягаючи одна на одну. Тягару їхнього двері не могли видержати, зламалися, розчинилися... і всі глядачки полетіли, перекидаючись одна через одну... Вельми природно, що дехто, падаючи потім і спираючись на

тих, котрі лежали вже, мусив перекидатися догори ногами й ними зачепити гостей... Цікава сцена була! Не тільки такої, а й подібної до неї я в Петербурзі не бачив у театрі – хоч там і багато смішного, та все не те: куди там!

Надивились і нареготалися полковник з женихом! А матінка ледве здержувалися, щоб не реготати, та їм непристойно було сміятися, а слід сердитися за таке безладдя; вони так і вчинили: ану ж бити де попадуть усіх, що лежали й ішли від неї. А полковник регоче і, помітивши, що між жертвами було долі декілька осіб охайніше вбраних (то були мої сестри та моя богиня Тетяся), подумав, що між ними повинна бути й Софійка, хотів задержати Надійку, та вона повідбивала йому руки й таки вихопилась і пішла геть. Матінка пояснили йому, що се ще не старша, й промовили: «Та зовсім заховалася, і куди ж би ви думали? На горище. Отож дитячий розум: тепер ховається від жениха, а після, в заміжжі, сама буде за ним бігати».

Однак послали по Софійку.

Куди там! Вона всіх посланців перебила, і якби її не обманули, то й не звели б відтіля весь день. А то як зманили з горища й ввели в осібну кімнату, то туди й жениха впустили. Софійка (так її матінка навчили) від нього і руками, й ногами та, знай, кричить: «Не хочу, не піду!» Проте жених, роздивившись її уважно, сказав матінці: «Моя, беру! Благословіть тільки». Та як воно й не подобатися комусь отакій дівці? Велика, повна, рум'яна, чорнява і наче вусики висіялися коло великих, товстих, червоних губ її.

Матінка дуже зраділи, що дочка їхня подобалася такому достойному чоловікові, і потім з полковником міркували, коли вчинити весілля тощо, і тут уже, до речі, стали розпитувати: хто такий жених, як звати, відкіля, що він має, чи не водиться за ним чогось поганого, себто чи не п'яниця він, чи не картяр, чи не забіяка і всяке таке. За наших часів просто про все таке намагалися дізнатися завсіди до весілля,

щоб опісля не журитися.

Се ще не були змовини і не те, щоб, по-теперішньому, слово дано: зовсім ні. Часто траплялося, що отак запевнений жених, повертаючись захоплено додому, знаходив у себе в колясці гарбуза; після цього, діставши отаку ясну відмову, він не смів уже більше в домі заявлятися. А тому й матінка, хоч і ласкаво поводитися з женихом і начебто теє-то як його, проте в думках прями своєї: вони хотіли перше про все докладно довідатися щодо жениха та достатку його, а тоді вже вирішити як воно покаже. За наших часів се були хитрощі: мати жениха наготові. Часто бувало, що є три, п'ять женихів воднораз, усім дано слово, про всіх збирають відомості, а потім одному віддають дочку, а іншим підносять гарбуза. Само собою розуміється, що наречена нічого не знає й не має права вибирати, а одержує і кохає того, кого їй дадуть. І добре було! Ніхто не брався розглядати, чи схожі їхні вдачі, дошукуватися співчуття, пильнувати симпатії душ – нічого того не бувало! Живуть собі та й живуть. Хіба що тільки на похороні когось із них почувеш, що друга особа або вихваляється щасливим життям, з ним проведеним, або перелічує всяке поневіряння, що від нього зазнала. За життя ж їхнього ніхто нічого за ними не примічав: мали їх за добрих людей. Тепер же – ' нене моя! – другого дня після весілля знаєш, чи щасливе подружжя одне з одним, чи як кіт з собакою.

Та повернімося до своєї матері. Тільки як же ото схибили матінка, розмовляючи з полковником, так я й не надивуюся, а особливо, знаючи їхній тонкий розум і природну хитрість, котрою вони іноді навіть і батеньком управляли. Говорячи про сватання сестри, вони сказали, що бажали б поспішити видати Софійку скоріше тому, що їм треба сина оженити...

– Якого сина? – спитав здивовано полковник. – Невже Петра?

– Та ні, – відповідали матінка, – сей бовдур, мабуть, тільки

про те й думає, та ось йому (тут матінка в той бік, де був Петрусь, показали здоровенну дулю)! Я свого синка-пестунчика, Трушка, хочу оженити.

– Даруйте, пані-добродійко! (Полковник з матінкою був політичний і завсіди величав їх панею-добродійкою, наче якусь особу). Даруйте, як то його женити? Він ще хлопчик, дитина.

– Ого! – заперечили матінка. – Та в нього вже не дитяче на думці. Раніше оженити, так він і поняття не буде мати про гуляще життя і хоч-не-хоч буде вірним чоловіком. До того ж він уже закохався в ту баришню, на котрій я гадала женити його.

– Ви погубите його й ту нещасну дівчину, на котрій жените його, – сказав полковник запально. – Лучче віддайте його в училище, хай він далі вчиться.

– Ох, мій батеньку! (Так матінка висловлювались про особу, яку вони шанували. Було за що шанувати ворога вашого сімейства! Ось послухайте далі). Як йому вчитися далі, коли він і не починав ще вчитися? – Тут вони розповіли полковникові про всі свої штучки: як підкупали доміне Галушкинського, щоб мене не обтяжував навчанням, і як я спритно прикидався хворим, щоб не ходити в училище. – І до чого, мій батеньку, та наука? – промовляли матінка. – Голова не шлунок. То шлунок чим хочеш обтяжуй, усе минеться, можна зчистити; а як голову обтяжити граматиками та арихметиками (матінка через неписьменність не могли правильно назвати наук) і вони там заколобродять, то вже й александрійський лист не допоможе. – NB. І навіщо було матінці заходити в такі роздуми. Вони себе тим убили. Ось послухайте.

Полковник замислився і, як людина, що бувала в Петербурзі, отже, навчилася там усяких хитрощів, замовк, начебто й погодився. Потім, від'їжджаючи, став просити, щоб матінка пустили завтра любих синків своїх до нього обідати.

Бідні матінка, нічого не. підозрюючи й не передчуваючи лиха, погодилися й дали слово.

Другого дня Петруся й мене вбрали пречудово! Батенькові кращі пояси, ножі з золотими ланцюжками за поясами, шаблі турецькі, в багатих оправах... хе! такі молодці ми були, що хоч з-під руки на нас глянь! Матінка й Тетяся дуже мною милувалися. А повезли нас у берліні, що його за матінкою дано в придане, запряженому шестернею коней, у шорах; один машталір управляв ними й щохвилини ляскав батогом. Ми виїхали з дому дуже спокійно, і я з матінкою, і навіть з Тетясею попрощався абияк.

Дорогою ми говорили з братом про те, який у господина полковника повинен бути значний банкет і як при багатьох у нього гостях будуть нам віддавати відмінну шану, як годиться і як то слід знаменитим Халявським. Петрусь мріяв, як він після обіду буде з панночками грати в короля, в піжмурки, які загадки буде загадувати: а я думав, як добре наїмся на тому бенкеті й буду примічати, чи так добре вигодовують птицю в господина полковника, як у матінки? В цих приємних мріях під'їхали ми до квартири полковника. Один-однісінький вартовий ходив коло якоїсь зеленої тарадайки – і більше нічого.

Ми ввійшли в дім. Москаль, сказав, щоб ми в першій кімнаті, порожній, дожидали його високоблагородія. Що вдієш? Ми, Халявські, повинні були дождити; вже ж не без обіду їхати, коли він нас кликав: ще образився б. Ото ми ходимо собі або стоїмо, а все самі. Коли се в другій кімнаті чуємо полковника, що розмовляє з гостями, і часом чуємо, як згадують нашу фамілію і дуже регочуть.

Дожидаємо ми годину, дві, ніхто й не думає нам подати щось закусити. Поглядаючи одне на одного, уявляємо, що матінка в сей час давно вже попоїли й одпочивають, а ми ще й не сідали, і ніхто про нас не турбується.

Далеко за полудне вийшов полковник до нас і – уявіть – у

білому халаті й ковпаку. Запевняю вас! Ба навіть не зняв перед нами ковпака і навіть головою не кивнув, коли брат і я, саме я, одважував йому, відтобурчивши руки, такий саме уклін, як, за повчанням незабутнього доміне Галушкинського, слід було віддати головному начальникові. До того ж, наче щоб більше показати непошану, полковник курих ще й люльку і, не виймаючи її з рота, спитав: «Чи вмієте ви писати?» Се чемність? Се гречність? Хоч би принаймні спитав про здоров'я матінки, коли не потурбувався спитати про наше! Та се ще квітоньки, стривайте, що далі буде!

На таке дивне запитання ми, звісно, відповідали ствердно, бо Петрусь писав швидко й чисто – він був геній у всьому, – я теж хоч як там писав, а все ж писав і міг читати, що сам

написав.

– Ну, коли вмієте, так підпишіть ці папери, – сказав полковник і гукнув: – Тумаков! Скажи їм, де і як підписати.

Підійшов до нас – я думав, що він доміне Тумаков і повинен нас учити якихось наук, однак се був просто Тумаков, – і, показавши перше Петрусеві, що писати, потім приступив до мене. «Пишіть, – сказав він, – до сієї супліки...» Я написав те вбивче, трекляте, що погубило мене тоді й на все життя моє завдало мені лиха, я написав і кінчив усе за методом Тумакова. Він зібрав наші папери, і коли господин полковник сказав йому: «Заготуй же наказ, та швидше», – ти пішов од нас.

«Усе те добре, що ми трохи написали, – подумав я, – та що з того буде? Де ж обід, на котрий ми були запрошені й приїхали так урочисто?» Аж ось господин полковник, походивши по кімнаті й покуривши люльку, крикнув: «Давайте ж обідати, вже друга година».

– О, злочасна фортуна! Що ти робиш з нами, смертними! – вигукнув я сам собі (улюблений вигук нашого реверендисиме, коли він натрапляв на якісь невдачі). – Друга година, у нас дома вже полуднують, а ми ще й не обідали!

Та, завдяки спритності слуг господина полковника, я не встиг ще довго пожуритися, як стіл уже було накрито – та який то стіл?! Усе не по-колишньому! Кожному осібне наряддя з усім теперішнім причандаллям: чарки, стакани, карафки... з чим би ви гадали?.. З водою, їй-богу, з водою!.. Як хочете, а се правда.

Дивлюся, стіл накрыли на дванадцять осіб, а гостей нас усього п'ятеро з господарем. Та ось таки поставили давно сподіваний обід. Я мало не зареготав, побачивши, що на столі поставили тільки й того, що чашу, соусник і смажену курку на тарелі. Правду кажучи, смішно мені було, згадавши про наш звичайний обід, навіть глянути на цей мізерний обідик. «Та, – подумав, – се, може, перша страва? Побачимо».

Полковник вийшов уже в сюртуці, і гості з ним теж – повірите, в сюртуках... Та яке нам діло, ми наче й не примічаємо. Аж ось, послушайте... Господин полковник сказав: «Кличте ж господ офіцерів»... і тут увійшло з другої кімнати чоловік сім офіцерів і, не вклонившись нікому, навіть і нам, приїжджим, сіли просто за стіл. Можна сказати, чемно з нами поводитися! Може, вони з господином полковником бачилися раніше, та ми ж прохані... ну та добре – посідали.

Стали подавати: по-перше, суп, такий ріденький, що якби матінці отакий подати, то вони б сказали, що в ньому небо ясно відсвічується, а потім, ще поговоривши, вилили б його на голову куховарці. Та хоч би який там був суп, а я його швидко впорав і, почувваючи, що він у мене не дійшов до шлунку, попросив другу тарілку. Полковник і луччі гості зареготали, а гірші подивилися на мене здивовано, а мені таки супу вдруге не дали. Після супу подавали яловичину з хрінном; я взяв досить і тим утішився. Потім подали по два яєчка, зварені ріденько, якийсь соус, которого стало мені тільки полізати, а не більше; та наостанок – смажена курка. Честю моєю запевняю вас, що більше нічого не було на кликаному, для нас, обіді.

За обідом, перед ким стояло в плящі вино, той вільно наливав собі й пив; а перед ким його не було, той пив саму воду. Петрусь, як незвичайного розуму людина, що швидко простував уперед, бачачи, що перед ним нема вина, простягнув руку через стіл, щоб узяти до себе пляшку... Ану ж як скрикне тут полковник, щоб він не смів так самоволити і що йому про вино соромно й думати!.. «Подивились би ви, господине полковнику, – подумав я сам собі, – як ми і горілочку дудлимо, та й скільки вже літ!»

Я, не мігши пити води й не бачачи на столі нічого з питва, попросив у чоловіка, щоб подав мені хоч пива... Полковник знову зареготав, і гості за ним. З тим і встали з-за столу.

Так ось такий вам бенкет! От вам і кликаний обід! Ми

думали зараз їхати додому, щоб угамувати голод, котрий мордував нас. Чи ж могли ми, що, можна сказати, купалися досі в маслі, молоці й сметані, бути ситі від таких флерових страв? Ось з того часу став псуватися світ. Усі почали наслідувати господина полковника в частуванні, і пішло скрізь усе гірше та гірше...

Звольте ж, се ще не все! Коли ми збиралися їхати, полковник підписав якогось папірця й, віддавши його Тумакову, сказав нам: «Ну, молодці! Поздоровляю вас, ви царські солдати! Я знав, що ваша мати ні за що не погодиться пустити вас на службу, так я обманом вас залучив до себе. Ваш батько... (Батько! Що б ви сказали, батеньку? Та він і матінку нашу називав просто – матір'ю). Ваш батько був мені друг, і я, коли він умирав, дав слово врятувати вас од гулящого й розбещеного життя, в котре ви вже вдалися й від котрого загинули б. Ідіть тепер служити. Ти, Петруша, якщо постараєшся, то будеш людиною, – так мені здається. Вчись скоріше на службі й будь у ній справний. А ти, череваню (сказав він мені: правда, що в мене, через матінчину опіку, черевце було добряче і воно завсіди їх утішало), матінчин синок, з тобою мені багато буде клопоту. Та я тебе записав до такого капітана в роту, що тебе вишколить. Ось наказ. Тумаков, виряди їх сьогодні ж в роти, обмундирувавши, як належить».

Не знаю, що якби то замість мене та були матінка і якби то їх віддали на службу, вони б неодмінно зомліли б. Я сам, бувши чоловічої статі, коли почув таке страшне призначення, мало-мало не впав з ніг. В першу мить я не подумав, що мені слід робити: чи відпрошуватися в полковника, щоб він перестав гніватися на мене й не віддавав би на службу, або затятися й одбиватися руками й ногами та кричати щодуху, що не хочу. Перше, ніж я вдався до цих способів, перше, ніж зважився на що-небудь, перше, ніж опам'ятався, а вже Тумаков схопив мене за плече, та так боляче! раптом

повернув до воріт і майже потяг мене за собою, бо ноги мої, через розлад голови, зовсім не могли рухатися...

Коли я вийшов з квартири, повітря мене трохи освіжило, я оговтався й задумався, що його слід робити в отакій скруті. Я став плакати, ревити, закликати на допомогу матінку, бабусю... і всіх, кого тільки міг із наших згадати... Як жорстокий мій справді «руководитель» (Тумаков дошкульно вів мене за руку, сміючись над моїм стражданням), він до того забувся і такий зробився зухвалий, – проти кого ж? – проти уродженого, шляхетної крові Халявського, – що став мене штовхати під боки, щоб я йшов швидше. Як мені було все те терпіти, вже, напевно, не від шляхетного, а від простого, низького роду Тумакова і вбраного по-московському! Леле! – скажу і я, як казав, бувало, англійський мілорд Георг у прекрасно написаній його історії...

Що я пережив і як жорстоко перестраждав, поки сажнів через двадцять перетягли мене і ввели в якусь хату, де все були москалі. Я гадав напевно, що тут мене заріжуть, застрелять, бо бачив, що тут у кутку стоять рушниці, шпаги або шаблі – і не знаю, що саме, а тільки все страшне.

Та замість того, коли Тумаков промовив щось по-своєму, по-московському, раптом мене схопили, посадили й, коли я ще не набрався духу, як одпрошуватися, мене остригли, скуйовдили лавержет – та й боляче було мені, якщо по правді сказати!.. Потім – той за руку, той за ногу, й отак всунули мене в повний московський мундир. Тумаков дав двом москалям якийсь папір і сказав: «З богом, цю ж хвилину!» Ці страшні прудиуси схопили мене під руки й таким побитом повели мене з собою.

Куди ж вони повели мене! Просто в похід за п'ятнадцять верст від того села, де квартирував господин полковник! Мене, пана підпрапоренка Халявського, записаного в москалі, одягнутого, як справжній москаль, що вельми скудно пообідав, не полуднував... і повели пішки за п'ятнадцять

верст!!!

Привели в роту, під команду якогось капітана, і стали мене вчити служити... Буду ж я пам'ятати сю службу!.. Скажу коротко: щоб бути справним москалем, треба стояти, ходити, повертатися, дивитися не так як хочеш, а як звелять! Ох, боже мій, про минуле й згадати страшно! А як то було терпіти?

Як служив і чого зазнав брат Петрусь, я овсі не знаю: мене з ним розлучили з самого дому його високоблагородія, себто господина полковника; інакше назвати і тепер боюся, немовби господин капрал підслуховує. А сі господа капрала, сержанти, фельдфебелі, єфрейтори... Ото біда мені була з ними! Я хотів до них додержати всю чемність і пам'ятав золоті повчання нашого реверендисиме, що казав, б'ючи вка-зівцем правої руки по долоні лівої: «Якщо забажаєте явити кому поштивий

решпект, ніколи не називайте нікого просто, на прізвище або ранг, а завсіди вживайте шанувального прикметника «доміне». От я і випхнувся до свого найближчого начальства бути чемним і, внаслідок того, при першій же нагоді, втяв: «Доміне капрал!» Буду ж я пам'ятати сього доміне!.. Засміяли мене, лиходії, на весь полк! Та що там! У десяти грубих томах не спишеш того, що я перетерпів від сієї служби... А сі господа капрала з товаришами коли зійдуться, то раз у раз скаржаться, що я їх замучив. Не знаю, хто кого?..

Звольте ж. Отут і сталася зо мною найбільша проява. Коли повернувся наш берлин додому, порожній, без паничів, то матінка опинилися в безрадісному становищі! Як то було їхньому материнському серцю побачити, як доміне Галушкинський називав, посудину порожню і не найти синів, що там сиділи. їм подали листа від господина полковника, а що нікому було прочитати, то послали по дяка-дідуся, котрий став на місце померлого пана Книшевського... Той прийшов, та без окулярів, побіг по них, а матінчине серце все страждає від невідомості. Аж ось прийшов пан дяк і, прочитавши листа, сказав матінці, що нас, їх любих синків, узято в москалі... Не знаю, як при сьому матінка не зомліли навіки?! Та перше їхнє діло було послати осавулу до господина полковника ублагати, упросити його, щоб не губив завчасу розніжених, зовсім не для служби народжених її дітей, дав би їм на світі пожити й не прирікав би їх службою на видиму смерть.

Господин полковник – а ще звався другом батеньковим! – слухати нічого не схотів, а ще й засміявся, і з тим пустив посланця.

Тут матінка, побачивши, що се вже не жарт, скоріше спорядили бабусю з великим запасом усякої провізії й послали до мене, щоб годувала мене, пильнувала, як ока, і скрізь у поході не відставала від мене. Так куди там! Командирство і слухати не захотіло. Його благородіє, господин капітан, наказав бабусю з усім добром з села

вигнати; а про те й не подумав, що я навіть схуд без звичної домашньої їжі! Та се ще не те велике лихо, про котре хочу розповісти.

Добре! Бабуся повернулася і розповіла все, не затаївши, що бачила мене й що я все плачу від служби та висох, як тріска... Матінка скрикнули, звеліли якомога швидше запрягти тарадаєчку легку. NB. У берлин вони не могли влізти з тої причини, що дверцята там вузькі. Сіли на неї та й помчали, як стріла, все примовляючи: «Подивлюсь, як сей дворовий індик мене не пустить до моєї утроби!» (NB. Се індіком вони на критику звали його високоблагородіє господина полковника. їм се можна було: вони ж бо не на службі). Ото як матінка їдуть і поспішають, не встигли вони проїхати й п'яти верст, як їх на кольки взяло, та ще як! Кричать не своїм голосом! Усе те тому, що не звикли їздити. Насилу довели їх додому, і тут ох та ох!.. Уже ж і вибатькували вони його високоблагородіє господина полковника! А серед сього клопоту на десятий день преспокійно й померли... Ох, боже мій!..

Я зовсім не знав про се. Усе журюся своєю службою, а того й не знаю, що мені треба ще гірше тужити, бо я зостався кругом сирота, без батенька й матінки, та ще й на службі! Нема кому мене ні обмилувати, ні обплакати... Опісля вже дізнався я, що коли матінка померли, то сестер забрала до себе одна наша тітка, і Тетясю теж, а там і віддала сестру Софійку заміж, і Тетясю теж... А вона, зрадниця, охоче пішла через мене за другого. Правда, що я не мав часу добре подумати про неї: то рушницю вчився чистити, то ремені білити, то марширувати, і все – ото мука була! – починати з лівої ноги...

Тільки тепер признаюся, що я багато в чому лукавив, буцім не можу навчитися. Його високоблагородіє скільки разів обіцяв надати мені звання повного капрала, якщо я буду справний і засвою все. Та хто б же звелів мені вчинити таку дурницю, щоб допоминатися вищого чину? Якщо москалеві так важко, то капралові – і не приведи господи! Сам знай усе

та ще вчи іншого. Ні, не на такого наскочили! Одного разу – сміявся ж я дуже з своєї витівки! – щоб заохотити, мені дали чин капрала. Добре. Що ж робити? Я взяв та й почав, наче нічого не розумію, все робити навпаки; коли, бачу, дають наказ що «капрала Халявського за лінощі, нетямучість, недбальство до служби і взагалі за нерозсудність розжалувати в рядові». Отак їх треба вчити, як я вчив!

Кінець кінцем, надійшов указ про вольності дворянства, за яким можна було мені, як природному дворянинові, кинути службу. Я не знав, з якого кінця підійти, щоб вирватися швидше на волю; отож мені й порадили добрі люди звернутися до ротного писаря. От голова була! Я не знав, у яких училищах він учився, тільки в десять разів був розумніший від доміне Галушкинського, котрий, бувало, п'яти слів не напише, не вимазавши піваркуша паперу. А писар, навпаки, воднораз компонував і переписував начисто, так що – повірите? – двічі не понюхав табаки, як уже готовий напір, і подає мені підписати.

– Що писати? – питаю я. – Розтлумачте мені, пане писарю!

– Пишіть ось на тому місці: «До сієї супліки».

– Матінко-голубонько! – скрикнув я, впустивши перо з рук, – нізащо в світі не напишу сього жахливого слова! За сим словом мене взято на службу...

– А тепер за сим словом вас пустять, – так умовляв мене господин писар і сказав: – Воно хоч і однакове слово, та тільки зумій наш братчик, писака, до речі його вписати, то воно й поверне в другий бік. Не в слові сила, а в тому, щоб уміти до місця притулити його; а то вже наше діло, ми тим держимося. Не бійся ж, брате, нічого і підписуй сміливо. – Такими розумними й ученими доказами переконав він мене кінець кінцем, і я, не довго думаючи, підмахнув і підписав.

На моє особливе щастя, його високоблагородія господина полковника на той час, через від'їзд до Києва, в полку не було, а попав мій папір через якийсь випадок до господина

прем'єр-майора. Він покликав мене до себе й довго умовляв, щоб я служив, старався в службі, й якщо б тільки зробив успіхи, то мене вивели б у «фендрики» (тепер прапорщики), а там би, мовляв, і далі пішов.

«Дякую за добру раду! – подумав я. – Добрий кожух, та не на мене шитий, дома мені буде лучче». Отож, не слухаючи ніяк його ради, бо мені те все не подобалося, я наполегливо просив повної одставки, котру я одержав з нагородою чином за службу понад два роки – одставного капрала.

Ніякими словами не можу висловити радості моєї, коли я дізнався, що мені тепер вільно повсякчас правою ногою виступати, ходити згорбившись, перевальцем і як мені заманеться і що можу виїхати з своєї роти! Тої ж години я поспішив найняти конячку і, не оглядаючись, подався додому. На втіху мою, се недалеко було.

А що я застав дома, так се жах! Усю челядь нашу, колись за батенька й матінки велелюдну, геть усю розпущено; хліви й повітки, де вигодовували птицю та інші тварини, все зруйновано, занедбано! Я зібрав усіх людей, помістив і визначив, що кому робити, птицю та інші тварини наказав замкнути на годівлю, як то було за матінки. Люблячи звичаї предків, я встановив сніданки, обіди, полуденки й увесь розпорядок, як було за незабутніх батьків моїх. Я не дуже пильнував новин, що їх запозичили сусіди в колишнього мого його високоблагородія господина полковника, і, не наслідуючи його, жив, як мені хотілося. Та й відпочивав же я, і від'їдався після служби престаранно, й місяців за два мав приємність помітити, що я від'ївся й у будові тіла, та взагалі в комплекції моїй стало все гаразд.

Згадуючи собі все, що сталося зо мною в житті, мимоволі почуваю, як народжується в мені – не знаю яке саме, філософічне чи піїтичне – міркування, – хай панове вчені розберуть: порівняти теперішніх молодиків з нами, минулого століття паничами. Яка різниця! Ми думали про життя,

шукали нагоди натішитись ним, не впускали для того нічого і раювали, як нам хотілося. Хоч сильні й гнітять нас, як мене господин полковник, віддають на службу, змушують зазнавати весь тягар її, замордують муштрою, виснажать походами, як мене кожні два місяці в похід з роти до штабу й назад, а се ж, як я сказав, п'ятнадцять верст в один кінець; та все ж знайдуться співчутливі серця, в кого матінка, в кого тітонька, а де й господин писар, як то мені, допоможуть, та й вирвуть із служби – гуляй собі на всю губу! А тепер... Ох, боже мій!.. Тільки на ноги звівся, як уже думає, як би се вступити на службу? Ну, попав кінець кінцем; і що ж? Із стайні не виходить, усе клопочеться, якби його лучче вичистити коней; з москалями не розлучається, рушниці з рук не випускає, все, щоб удосконалитися йому у військовому ремеслі. Відмовляється від одпочинку, не з'їсть, не вип'є чого з смаком. До того ж одне в нього бажання – щоб скоріше була війна, йти в похід, рубати, колоти ворога... Дивись – і самого вбили! А ми, що подібно до мене думають, живемо собі та й живемо, гладшаємо й багатіємо та діточками множимося... Хто більше виграє?.. От вам і новий порядок на світі! Отак воно й у всьому...

Упорядкувавши себе та домашнє господарство, я став жити спокійно. Вставши, ходив по кімнаті, а потім одпочивав; іноді виходив у садок, щоб поїсти садовини, а потім одпочивав; розуміється, що час на їду в мене не пропадав дарма. А покінчивши з усім тим клопотом, я лягав у постіль і, придумуючи, які страви наказати готувати завтра, солодко засинав.

Отак приємно проводячи час, я, якось прогулюючись по кімнаті, став проти дзеркала себе розглядати й побачив, ЩО я проти колишнього дуже покращав: зробився лицем білий, рум'янець на всю щоку, комплекцією дебелий, одне слово... я собі дуже сподобався. «Навіщо ж пропадати отак моїй молодості? Мені дев'ятнадцять літ, гарний собою, на службі

одслужив два роки з лишком, більше не повинен мучитися. Служив недаром, – під час одставки мене нагороджено чином «Од регулярної армії одставним капралом». Інші, по сусідству мені відомі, довше від мене служили, а коли їхні матеньки випрошували їх в одставку, так вони вийшли просто солдатами, не нагороджені чином. Як же се так сидіти склавши руки? Ану подамся по сусідах, буду закохуватися в панночок, виглядати собі наречену, а там і оженюся».

Сказав і зробив. Спорядившись, я рушив у дорогу. Перш за все на моїй тарадайці-біді, на котрій матінка їздили, бувало, й на котрій їх розтрясло на смерть, коли вони їхали до мене в полк, вирушив я до тітки, де жили мої сестри. Тітка, окрім Софійки, встигла видати заміж і сестру Віру, обох за ближніх сусідів, людей найдостойніших: у кожного були свої хутори й багато худоби. Вони, а потім і інші дві сестри, що вийшли за людей з такими ж прикметами, жили собі пре-щасливо, оточені діточками чималої кількості, як на їхнє коротке заміжжя. Тут же я дізнався, що Тетяся, моя Тетяся, яку я колись пристрасно кохав, вільно, без усякої принуки, а з цілковитою охотою, вийшла заміж за якогось піхотної армії офіцера і також має чи не більше двох дітей... О, невірна!.. Уся кров схвилювалася в мені, як се почув... Теперішні молоді люди! Якщо випаде вам десь у товаристві або наодинці з молодією дівчиною вибирати пшеницю і ваші пальці через якийсь випадок зчепляться разом, то хоч би яка чарівна була та дівчина, а не підпускайте шалапуту Амура вразити ваше серце й не піддавайтеся його владі; знехтуйте зіткнення ваших суглобів і не допустіть розпалитися любовному полум'ю, бо спіткає і вас доля, подібна до моєї: вона вийде за іншого, а вам зостанеться тільки спогад... Щоправда, спогад приємний, любий серцю, про блаженні часи, та... як доміне Галушкинський казав, бувало: «Найдорожчий спогад з минулого – мізерніший за маленьке здійснення в теперішньому». Більше ні слова про невірну: всі почуття до

неї я затаїв у моєму серці.

Злегка тільки спитав я в тітки поради, на кому мені женитися? І вона назвала мені десятків кілька дівчат на відданні з різними прикметами. Були одиначки, себто єдині спадкоємиці чималого маєтку, були треті в сім'ї, сьомі, одна була одинадцята: вибирай, котру хочеш, а придане за всіма в однаковій мірі. Коли я кажу: відданниця з прикметами, то не думайте, що я кажу, пристосовуючись до теперішніх понять, себто, що дівця вихована предобре, «образована», як повелося казати тепер, – прегарно, навчена всіх мов, танців, музики всякої тощо, ні, ми розуміємо справи в справжньому понятті й речі називали як належить; вихована – означало в нас: викохана, вигодована, не шкодуючи кошту, і через те дівка повна, велика, здорова така, що кров мало не порскає з щік, «образована» – означало, що вона мала у що вбратися і показати собою образ, чи вигляд чудовий, а під іншими прикметами розуміли ми нерухоме й рухоме майно, пуди срібла (тоді срібло не лічили на гроші, а на вагу), скрині з сукнями, та сукнями все з глазурової парчі, грезету, – все те не втрачало ніколи ціни... Так ось ті прикмети, що прикрашають дівчину! А чи розумна вона, чи добра і яку душу та серце має, – про се ніхто не турбувався. Розуму в подружньому житті жінці не треба: се аксіома. Якщо й випало б жінці мати трошки його, то вона повинна його гасити й ніде не показувати; бо для чого ж їй чоловік, коли вона може думати? Добра вона чи скажена – однаково: чоловік на те і є чоловіком, щоб у всьому вів її по своїй волі. І заради того всього, скажіть, будь ласка, чи треба ж жінці освіти? Для чого ж їм тоді чоловіки?.. За наших часів справедливіше на такі речі дивилися, і добре все йшло. Тільки й турботи було, щоб огрядної комплекції наречена була, і якщо всього бувало сповна, то женихи й крутилися коло таких.

Задля того вчинив і я за тими розумними правилами й тому склав реєстр відомих відданниць за кількістю та якістю їхніх

прикмет. Спочатку поставив я, правду кажучи, одиначок, бо, признаюся, моя вдача має таке дошкульне місце – не люблю ділитися: хоч і не багато перепаде по смерті її батьків, та все те моє, невід'ємне. Честю запевняю вас, що свого правила мене ні матінка, ні батенько, ні доміне Галушкинський, ні в училищах, ні ті господа капрала, що вчили мене виступати з лівої ноги, жодне їхнє благородіє і навіть високоблагородіє – ніхто мене не навчав: а, видати, добродійна натура втелющила мені сі правила, котрі, далєбі, непогані, та й втрат від них не буде.

Ось я і заявився в перший за реєстром дїм. Батько був бунчуковий товариш, Гаврило Омелянович Перекрута; мав «значні маєтності та домашнього добра безліч», – так значилося в реєстрі й додано: «...та одночадна дочка Гликера Гаврилівна, літ дорослих, собою на вигляд охайненька, хоч дивиться суворо, та се вона тільки удає, щоб усі боялися її та скорялися». Заходившись свататись, я сам видумав собі рекомендацію і витвердив її напам'ять. Приїхавши до пана бунчукового товариша, я став говорити перед ним свій «діалог». Пан Перекрута терпляче слухав, і, де я переводив дух, він вигукував навперемінки: «Чи бачите!», «Чи видите!» Коли ж я кінчив усе й підбив словами: «Такі мої прикмети дожидають винагороди згодою вашою на те, щоб стати до шлюбу, як закон велить, з єдиноутробною донечкою вашою», – так він, сказавши: «Та й тільки?», вийшов і залишив мене захоплено дождатися побачити перед собою наречену. Коли раптом... хлопець одчиняє двері й подає мені великого гарбуза, кажучи: «Се вам, паничу, прислала панночка!»

Осміяний, я вибіг з дому, розуміється, не прийнявши гарбуза, і поспішив виїхати з такого негостинного дому. Обставини вимагали поспішати в інший дїм, де ще не могли почути про вчинену мені відмову, і я наказав, не оглядаючись, гнати до другого батька, в котрого за реєстром значилася

єдинородна дочка Євфімія.

Приїжджаю; мене приймають ласкаво, я поспішаю пояснити причину мого приїзду, кажу свій діалог. Господар витріщив на мене очі свої й сказав: «Бог з вами, паничу! Чи ви не здуріли трохи! У менедільки й є, що єдиноутробний син Юхим, а дочкою бог не благословив, і по сей день аж ніяк не маю. Як же так за чоловічу стать видати таку ж чоловічу стать? Одумайтеся!»

Я вже й не дослухав останніх слів, а від сорому вибіг, чіпляючись за двері та пороги, стрімголов, на ганок та в тарадайку – й помчав у третій дім за реєстром.

Та що довго розповідати! Таким побитом я об'їздив усі доми в окрузі верст на п'ятдесят; де тільки чував, що є панночки, або баришні, скрізь заявлявся, скрізь промовляв свій діалог... і якби з усіх гарбузів, що я одержав, вибрукувати дорогу, то стало б од нашого міста Хорола до самого Києва. Звісно, се риторична фігура, та все ж я одержав силу гарбузів, до того, що мене в околиці прозвали «гарбузяний панич».

З таким дурним сватанням я проїздив місяців зо три. Іноді, ось забожуся вам, був без обіду. Виїдеш раніше, щоб скоріше досягнути мети, а одержавши відмову, поспішаєш на другу... Отак ото, од відмови до відмови, і проїздиш увесь день, ніхто й обідати не покличе. Звісно, іноді, коли візьме горе, кинеш усе, приїдеш додому та й лежиш з досади тижнів два; отож не всі три місяці я сватався, а були й одпочинки, та все ж змучився дуже. Потім, як розпече бажання, знову пускався і все з такою ж удачею.

Що мені було робити? Кинути думку женитися не можу: не засплю, не заїм, а ніхто не йде за мене. Справді, критичне було моє становище. Дивом дивувався я й кинувся до тої ж тітки по раду. «Не знаю, душко, що й робити тобі. Сватаєшся ти, як заведено: так і всі наші паничі сватаються. Так їм є удача, а тобі, може, заморожено, то тут можна пособити.

Зроби ще так: їдь на всі іменини, весілля, похорон, де завсіди багато буває панночок, та й закохай у себе котру з них... От вона як одбіжить за тобою розуму, так і скаже батькам: «Утоплюся або повішуся, коли не віддасте за Халявського!» – то хоч і не хотіли б, а віддадуть. У нас так не одна вискочила за того, кого кохала, хоч він і зовсім нікчемний, та кохання не думає. Отак і ти можеш напасти на долю свою. Іди ж, душко, та не гай часу по-дурному». Тут вона покликала свою жінку, котра вправна була усяке лихо від людини одвертати: та пошептала надо мною, вмила мене, «злизала з лиця остуду», напоїла намовленою водою, обійшла тричі мою тарадайку – і я поїхав.

Перший мій виїзд був на похорон одного багатого сусіди. З'їхалося там сила-силенна люду. Кому належало, ті плакали й тужили, а ми, паничі й панночки, як не наше горе було, то й узялися за своє. Нас, обох статей молоді, було до п'ятдесяти, і повинні ми були прожити в сумному домі днів п'ять, поки родичі трохи розважать заплаканих; потім приїдуть інші сімейства, і отак змінюються до шеститижневих поминок. А що я був сам собі одинак, то й міг прожити весь час, не виїжджаючи. І яка сприятлива нагода була мені, щоб закохатися і в себе закохати когось. Звичайно всі статечні люди були невідлучно коло тих, що тужили, а молодим, котрих привезли батьки, бо не було на кого їх дома zostавити, приділять подалі осібну кімнату й просять розважатися чим завгодно, аби тільки не нудилися. Отут ми й розважаємося. Тут у нас піжмурки, сиджу-посиджу, королі – і все, що тільки придумати можна. Ох, як весело було на похороні та на поминках!

Не думавши довго, я пустився відзначатися... Ну що се за народ панночки, або баришні, – не збагнеш!.. Ось примітиш одну й під час гри вдариш її болючіше, ніж інших, або вщипнеш непомітно від усіх, а вона й нічого: відіб'є або відщипне ще болючіше. Думаєш: діло йде на лад. Де-небудь у

закутку станеш її цілувати, – а вона й нічого: сама цілує й заманює в інший куток, де ще менше є таких, що бачать, і там цілуємося. Ну, думаєш собі, ся вже моя. Підшукаєш зручну місцину, підсядеш та шепонеш на вушко: «Я вас хочу взяти за себе. Чи підете?» – «Цур вам! – майже скрикне. – Не бачила я такого негарного? Я піду сама знаю за кого». Сказала – і нічого; і знов цілуй її, скільки душа забажає, а йти – не йде. Поговори з ними!

Вірте чи не вірте, як хочете; та я і тут, і на інших похоронах, на весіллях, хрестинах та всяких з'їздах (а, признатися, на похороні завсіди було веселіше й зручніше закохуватися) скільки закохувався, скільки сватався – а ні одна не погодилася йти за мене. Біда, та й тільки!

Уже років, мабуть, з півтора я отак закохував у себе баришень і все надаремно, коли се одна, не така вже й показна, до котрої я причепився тільки через крайню скруту, щоб ішла за мене, так вона мені очі відкрила, на мою пропозицію спитавши: «А що ж у вас, паничу, є?» (розуміючи під сим достаток).

«Е, голубонько! – подумав я, зрадивши випадковому відкриттю, – як розповім усе, так прикусиш ти язичок». І став перелічувати всі наші маєтки на селах, хуторах, число душ, землі, худоби, овець, срібла й усього. Вона слухала без усякої уваги, а потім байдуже сказала:

– А скільки ж у вас братів? Сьому-тому відділити, а що ж вам зостанеться?

– І на мене зостанеться багато, – сказав я тоді своїй любій.

– Мабуть, багато, та невідомо скільки. Відділіться від братів, так і буде видно, що ваше. Без того жодна, хоч і дурна, не піде за вас.

«Ось де справжня розважливість! – подумав я, вдаривши себе в лоба. – А мені се й на думку не спадало. Я все думав: ми то багаті, та що саме я маю, – ось що треба для щастя».

Звертаюсь до теперішніх молодиків і питаю їх: чи не

вдаліше в них відбувається сватання, коли вони можуть сказати, що саме вони мають? Коли ми шукаємо в нареченій потрібних нам якостей і беремо до уваги кількість, то чому ж і вони не можуть мати права на тому ж будувати своє щастя? З цього боку, здається, світ не змінився ові і добре зробить, якщо не кине такого хвального звичаю. Звісно, можуть бути винятки, та їх не можна взяти за основу. Добре їсти печеного гусака з капустою, та часом і за деяких обставин їси того ж гусака й без капусти.

Одержавши таку науку, дарма що дала мені її непоказна дівчина, я надумав скористуватися нею: може, таки усміхнеться доля. Та... відкіля знаєш, чого не знаєш! – мудрий вислів нашого часу.

Брат Петрусь наважився до військової служби й усе служив. Уже він був підпоручиком і ходив у походах з краю в край по всій Росії. А з менших братів одні були в полках, інші довчалися в шляхетському кадетському корпусі. Я писав до них усіх, щоб, заради мого добробуту, поспішили приїхати додому й поділитися майном. Довго відшукував я Петруся, все поневіряючись у парубоцтві! Баришні раз у раз вискакували заміж. Як тільки яку намічу, навіть переговорю, упрохаю, щоб дожидала мене, коли глядь! Вона вже полетіла за другого. Скільки я перекохав отаких невірних!

Кінець кінцем приїхав Петрусь у відпустку. І що то воно як людина має розум незвичайний! Я, живши дома, коли мав потребу в грошах, посилав по прикажчика й брав, скільки мені треба було, наприклад, п'ятдесят карбованців, задовольняючи з них свої потреби, а решту повертав прикажчикові. А Петрусь вчинив зовсім інакше: він зажадав від прикажчика всі гроші, які тільки в нього за всі ті роки зібралися, полічив їх (арифметику він знав чудово), налічив багато, обібрав, прогнав його і став управляти всім маєтком сам. Коли ж, через далекоглядність свою, розміркував, що від маєтку може більше дістати користі, ніж од військової служби, то й подав у

відставку.

Дожидаючи її, він одного дня запропонував мені поділитися сріблом та іншими батьківськими речами. Повинен вам сказати, що матінка коли ще живі були, а я вже думав женитися, то вони, бувало, заведуть мене у велику комору, одімкнуть скрині з срібними речами та й накажуть мені вибирати все луччеє, що мені подобається й скільки забажаю взяти. Я вибирав, хоч і не фігурне, та що було важче, – так вабила моя натура. Матінка, бувало, все те одібравши, скажуть: «Через те що ти, Трушку, на розум плохий, то тебе брати покривдять. Так ось тобі осібно від них». І тут же одібране все своїми руками вкладуть, зав'яжуть, і що були неписьменні, то накажуть мені написати: «Пиши, Трушку, як я кажу: се тобі без поділу». Я з слів матінчиних надписував на сих купках чітко і ясно, з усією точністю, як наказували матінка: «Се тобі без поділу». Сі купки лежали там же, в коморі, і коли матінка померла, то всі там же зоставалися. Повернувшись з походів, я, не маючи в них потреби, зоставив їх лежати на місці.

Увійшли ми з братом у комору. Вже поділилися деякими речами, зоставляючи по декілька ч на братів, розуміється, їм, як відсутнім, усього менше на лічбу й легше на вагу. Раптом брат Петрусь побачив мої клунки, покрутив їх і спитав: «А що се за срібло?» Я сказав про матінчину волю.

– А що то на них написано? Прочитай лишень мені, – просив Петрусь.

Я читаю голосно і ясно: «Се тобі без поділу».

– А, уклінно дякую, коли се мені! – вигукнув Петрусь і відклав до себе всі пакунки. – Поділімося ж рештою.

«Ось що значить незвичайний розум! – подумав я. – Хто б міг так обкрутити? Речі мої, а він їх так спритно поцупив, наче й правильно». Та хоч як я признавав справедливість за Петрусевим розумом, а все ж жаль мені було срібла дуже! Принаймні пудів зо два перепало йому від мене через мою

необачність. Навіщо було мені читати? Він би й сам міг прочитати.

Рештою – мідним та олов'яним посудом, а так само й іншим дріб'язком – поділилися ми без сварки. Щоб швидше досягти палкого бажання вже поєднатися шлюбно з якою-небудь баришнею, я просив брата Петруся скоріше поділитись маєтностями, та він завсіди мені відповідав, що буде ще час.

Матінко моя, як він жив! Дослужившись навіть до «від армії поручика», а сей чин одержав під час одставки, він нікого не мав собі за рівню. Навіть коляску віденську замовив собі зробити в Москві. І пішло: коні – не коні, упряж – не упряж, завів собак, музик, лакеїв, виписаних кухарів; а які обіди давав! Уже не те, що наші колишні бенкети! Звісно, страв небагато бувало, тепер усе пішли супи та соуси; навіть і я, напівгосподар, що мав волю й дозвілля їсти більше проти інших, так і я голодний уставав з-за столу. Зате вино лилося рікою, і, крім судацьких, волоських, з'явилися ще заморські. Після обіду розливалось пунш... І ніхто не згадав, що се брата Павлуся винаходу напій. *Sic transit gloria mundi!*⁷ Подавали й напій кофе, що матінка не любили. Правду кажучи, не було там коло чого й мазюкатися! Тьху! – отут до речі сказати матінчин вислів. І не опишеш усього, як у нас усе змінилося! Та вже не видно було колишньої поважності й меланхолії в суспільстві. Ніхто нікому не давав переваги. Петрусь, хоч би який мізерний гість був у нього, а він і його садовив і турбувався, щоб теж стільки їв і пив, як і найшановніший гість. У нього з усіма поводження було ординарне. Отак ото за короткий час світ і звичаї його змінилися!

Що ж далі? Надивився він усього по походах у Росії: йому не подобався будинок, де батенько жили й померли. Ану будувати новий, та ще який? На два поверхи, з страшенно

⁷ Так минає слава світу цього! (лат.).

великими вікнами, з здоровенними дверима. І де ж? Зовсім не на тому місці, де був наш двір, а вийшов із села та й каже: «Тут краєвид луччий». Тьху тобі, ото лихо! Та хіба ж ми для краєвидів повинні жити? Аби було тепло та затишно, а на краєвиди я можу милуватися на малюнках. На всі ті вигадки я мовчав, – не моє діло, – та бачив, що і великі розуми можуть сплохувати!

Добре ж йому: він отак собі живе, веселиться; менші брати приїдуть, навідаються – він їм дасть грошей і вирядить, а мені моєї частини з маєтку ні за що не виділяє. Вже мені й надокучило; вже я і не нагадую, а він усе не виділяє. Літа минають, а я не одружуюсь.

Кінець кінцем під веселу годину я закинув йому про виділ маєтка. Ох, як фокне ж він на мене та як гримне: «Живи, коли живеш, а я тобі не дам нічого!»

От тобі й маєш! Як то воно не дати мені нічого з батьківщини? Се мене збентежило, і я став радитися з добрими людьми. Один каже, що мені належить маєток, що треба клопотатися; другий каже, що поки виклопочу, так і маєтку не треба буде. Не знав я, на що зважитися? Аж ось заявився до мене чиновник, якоїсь губернії секретар (він не пояснив якої, а просто писався губернський секретар); а звали його – Іван Опанасович Горб-Маявецький. Він був з наших, та страх яка метка голова! Вірите: як почне говорити й доводити моє право, так роки в нього сиплються, наче горіхи з мішка. Нічого не збагнеш, а тільки й чуєш: тисяча такий ось, тисяча такий ось, і чисто доведе, що право моє незаперечне.

Переконав він мене, і я зважився на позов. Для сього потрібні були гроші, а в мене їх не було; та – ось що значить розумна людина! – він узяв у мене всі мої срібні та інші речі й домовився своїм коштом вести справу. Я повинен був виїхати від брата й жити в Горба-Маявецького. Будиночок у нього хоч невеличкий, та нам не було тісно: він з жінкою та маленька дочка в них, літ семи, Онисенька. Глядіть же, що опісля з того

вийде?

Я переселився до них – і нащадок знаменитих Халявських, спадкоємець принаймні двохсот п'ятдесяти дворів – що дорівнює тисячі душ – повинен був жити на утриманні секретаря Горба-Маявецького. До чого тільки нужда не призведе!

Обміркувавши все, ми стали позиватися. Господи боже мій! Треба було починати ненависним мені словом: «До сієї супліки». Я від нього руками й ногами, так ніяк не можна без нього обійтися. Прошу замінити іншим – каже: не можна. Я згадую найученішого нашого наставника, доміне Галушкинського: в нього не переводилися пряники в кишені; пряники та подібного значення слова – коли не спитай, у нього завсіди були. Він би, звісно, допоміг мені в біді, та Горб-Маявецький побожився, що з іншим словом папір не матиме сили.

Нічого робити. Знов я підписав се жахливе трекляте, розтрекляте слово! Та з того часу, як став його писати, так вірите? Вісім літ з половиною писав його без угаву, не покладаючи рук, усе писав. Іноді в день разів п'ять підмахнеш: то в нижній, то у верхній, то в повітовий, то в губернський суд. Усі суди закидали ми паперами й скрізь чули самі тільки приємні обіцянки. Та тільки я помітив, що коли Горб-Маявецький знайде, де позичити мені грошей за страшні відсотки в рахунок майбутніх благ, то наше діло дуже швидко починає йти все вище й вище і вже дійде до найвищого в губернії. А тут, де треба тільки вирішити, на чию з нас користь, – кинуться, а в нас грошей нема; і вже, з якихось причин, діло – шубовсть! Паки в нижні суди. Беруся знову писати: «До сієї супліки» (навіщо вмів я міно писати! О матінко! Ви правду казали, що науки доведуть мене до бід). Горб-Маявецький заходиться добувати грошей, і все піде за попереднім взірцем. І так було і йшло вісім літ з половиною.

В той час я, не маючи нічого, терпів скруту, а

Горб-Маявецький добряче розживався. Купив новий будинок, ще й луччий за попередній; жінка його стала ошатніша, і навіть коляска завелася; помножилось і дітей; Онисиньку віддали в дівоче училище. (О матінко! Що, якби ви встали з домовини й дізналися, що баришень учать в училищах – як би ви голосно вимовили: тьху! і, побачивши, що таке зло діється в усіх чотирьох кінцях вселенної, отже, не знавши, куди б слід переважно плюнути, ви б знову померли!)

Та ось. наприкінці дев'ятого року мого позивання Горб-Маявецький сказав мені, що моя справа пішла в Санкт-Петербург (будь ласка ж, пам'ятайте, що він саме так сказав: у Санкт-Петербург) і що мені з ним треба їхати туди. Він буде клопотатися в справі, а я – для того, щоб підписувати: «До сієї супліки». Признаюся, каторжна робота – писати се жахливе слово.

Добре. Їхати в Санкт-Петербург. Що ж се за Санкт-Петербург? Я не знав, що він так довго вимовляється. Чув, що є Петербург, не більше; та далі не розшукував. Тепер уперше почув, що є ще й Санкт-Петербург. З цікавості подивився в календар; там стоїть: Санкт-Петербург, столиця. Нема ніякого «або», виходить, Санкт-Петербург сам по собі, а Петербург сам по собі.

«Ну що ж? – подумав я, – як їхати, то й їхати! Побачу світа, побуваю в столиці. У нас, узяти на сто верстов навколо, навряд чи хто був у столиці? А я буду, поживу, та що, мабуть, і там не без баришень, а влада Амура так само панує, як і по наших містах, то ще, дивись, котра й закохається в мене, і, не будши така освічена, як наші сільські, не заглядаючись удалину, вийде за мене, дарма що я не одержав ще маєтку». – Втішений такими відрадними думками, я, без дальнього страху, зібрався їхати між чужі люди. Пошив собі різного вбрання побільше; полагодив матінчин приданий берлин, зміцнив його в усіх його частинах та об-екіпірував свого вірного Кузьму, парубка, котрого матінка взяли з села до мене

прислужувати. Він був років сорока п'яти, розумний, досвідчений, розсудливий, часто під скруту давав мені корисну раду. Я без нього, як кажуть, не міг з'їсти шматка хліба.

– Кузьмо мій любий! – сказав я йому. – Мені треба їхати до Санкт-Петербурга. Як собі хочеш, а я без тебе не поїду.

– А що ж, паничу, поїдьмо, – сказав він, не думаючи довго. Звикнувши з дитинства звати мене паничем, він і в теперішньому моєму віці так само називав мене. – їздять же люди, поїдемо й ми.

– То далеко, Кузьмо.

– Тепер далеко, а як ми станемо там, так буде близько. А от що ви мені, паничу, скажете: як ми там, поміж німотою, будемо пробувати? Ви ж таки знаєте щось по-латинському, а я тільки й того, що перебрав від одного солдата, «мушти молдаванешти», та не знаю, що воно значить. А чи в чужій стороні добудемо ми без язика хліба?

– Та там же сторона російська.

– Ну, коли так, то нічого. Аби тільки не морем їхати. Сим зауваженням він збентежив і мене. Я дуже боявся моря, і ми тут на раді ухвалили: якщо трапиться море дорогою, то об'їхати його. Хоч і далі воно буде, та зате безпечніше.

Отож, Кузьма, стараючись заради мене, кинув жінку й п'ятьох дітей та й пустився, як ми вважали, на край світу. На втіху собі просив замовити йому одяг, який він сам знає, щоб не соромно було показатися серед чужих людей. Я дав йому повну волю.

Мій Горб-Маявецький, окрім моєї справи, мав ще декілька й інших, про які взявся клопотатися в Санкт-Петербурзі, і тому він, маючи потребу заїжджати в інші міста, поїхав осібно, а для мене підшукав візника і згодив його довести мене до Санкт-Петербурга за умовлену плату. Я припас на дорогу багато хліба, м'яса та всякої провізії, навіть води набрав побільше. Край далекий, мені невідомий, – так щоб не

бідувати в дорозі, Горб-Маявецький дав мені на весь той час, поки приїде до мене, досить грошей та радив жити обачно і обіцявся не пізніше як за два тижні після мого приїзду відшукати мене й дав записку, в кого я повинен стати на квартирі: то був приятель його.

Виїхав я кінець кінцем у дорогу з Кузьмою і почав вояж щасливо. Незабаром я побачив, що не треба було обтяжувати себе такою силою харчів. Скрізь по дорозі були села й міста, отож усього можна було купити; та Кузьма заспокоїв мене приказкою: «Запас біди не чинить, – не в дорозі, так на місці пригодиться». Проте через літню пору хліб пересох, а все інше зіпсувалося, і ми повинні були все кинути. Та все, що треба в дорозі, ми знаходили, і Кузьма завсіди примовляв: «Аби гроші – то все буде».

Багато важливих і великих міст я проїхав, не бачивши їх. Добродійний берлін набагато скорочував мені дорогу. Він висів на пасах – ресор тоді не було – і гойдався, наче колиска. Як тільки влізу я в нього, рушили ми з місця, я й засинаю до ночівлі. Ми втинали за день верст по п'ятдесят.

Не знаю напевне, в котрій саме губернії – я багато їх проїжджав, – а пам'ятаю, що в місті Тулі, коли візник поспішив довести нас до свого знайомого заїзду, саме як ми проїжджали через одну вулицю, з двору вибігає чоловік і починає просити нас заїхати до них у двір. Я замислився був і думав, чому він мене знає і нащо я йому? Та чоловік просив уклінно зробити ласку, не відмовити, – будете, мовляв, опісля дякувати.

– Кузьмо! Заїдьмо? – в усьому я завсіди радився з тим вірним слугою.

– А що ж? Заїдьмо то й заїдьмо, – відповідав Кузьма. Заїхали. Нас увели у великий кам'яний будинок і пропели в осібні три покої. Та ще які! З дзеркалами, з стільцями й ліжками.

– Кузьмо! Дивись: як воно? – сказав я, моргаючи йому на

обладнання кімнат.

– Чи ти ба! – відповідав Кузьма, здивовано розглядаючи себе в дзеркалі.

Прийшов сам хазяїн, слід гадати, крамар. Засипав мене ласками й пропозиціями всього, чого тільки душа забажає. Попервах дав мені чаю. Я з спраги випив чашок шість, та ласкавий хазяїн переконував випити ще; на десятій я мусив був забастувати.

І що ж? Після мене він до Кузьми, та й ну припрошувати його, щоб також випив чайку.

Мені стало соромно; я просив ласкавого хазяїна не турбуватися, не витрачатися для слуги, казав, що він і холодної води вип'є; так куди там? Припрошував, переконував і подав йому чашку чаю. Кузьма після першої хотів був маніритися, відмовлявся; так хазяїн став його переконувати, понаносив калачів та й ну заливати Кузьму щедрою рукою! Не випив, а справді з'їв Кузьма дванадцять чашок чаю з калачами і кінець кінцем став відпрошуватися.

Гостинний хазяїн, облишивши його, взявся знову за мене. Запропонував мені розкішний обід; чого тільки там не було! І все це присмачене такими ласками, таким переконанням! Щохвилини питає, чи не накажу я подати те або друге? Я тільки те й роблю, що погоджуюся; соромився, щоб відмовою не засмутити його запобігливості.

Не тільки мене та Кузьму пригощав нарозхрист хазяїн, він і про візника потурбувався. Коней поставив у стайню, заклав їм сіна та вівса, а сам щохвилини до мене: візник, мовляв, просить того й того, чи накажете дати? Я все дякую та погоджуюся.

Попросивши хазяїна вибачити, я спитав його: чим я можу бути корисний? «Нічим, батеньку! – відповідав він. – Тільки й того, що зробіть ласку, вертаючись назад, заїхати до мене і дозвольте вас так само пригостити».

Я дякував йому й просив, щоб він ішов до інших гостей

своїх, котрих галас чути було через стіну. «Пусте! – відповідав він. – Що мені ті гості? З ними обійдеться й так; от коло вас мені треба клопотатися...» – і зненацька спитав, чи не хочу я до лазні піти?

Я б не пішов, та Кузьма мій розпустив губи, як капиці, й став умовляти мене, а хазяїн сам кинувся клопотатися про лазню.

Коли він пішов, Кузьма з подиву знизав плечима й промовив: «Та чи москаль же він? Ой, навряд! Тільки наш буде такий добрий».

– Мабуть, він чув, що я їду, – сказав я, – так і перейняв нас на дорозі, щоб пригостити. Добрий, дуже добрий чоловік!

– Він наче думає, що ми якісь персони, – сказав пихато Кузьма. – А нам що? Може, москалі й справді добрі моди! Отак нам і скрізь буде. Не пропадемо на чужій стороні! – промовив Кузьма, сміючись від щирого серця.

Були ми і в лазні, парилися з усіма примхами, а особливо Кузьма; чого він тільки не витівав! Після лазні – і кільки-то чаю ми випили! Потім здоровенна вечеря. Ми не знали, як упоратися з усім тим.

Я хотів виїжджати раніш, так куди там! Хазяїн запропонував, чи не краще вже нам і пообідати в нього? Соромно було засмутити відмовою, і я зостався. Сніданок і обід кінчилися; я наказав запрягати. Хазяїн прийшов попрощатися; и дякував йому добірними висловами, кінець кінцем, обійняв його, розцілував і знову дякував. Та тільки я хотів вийти з кімнати, як хазяїн, спинивши мене, сказав: «Що ж ви, батечку! А за рахунком?» – і з цими словами подав мені предовжелезний папір, геть увесь списаний.

Не розуміючи, в чому річ, я взяв і думав, що він подав якісь похвальні вірші на честь мою, бо папір списаний був віршувальною манерою, себто неповними рядками, коли ж, придивляючись, читаю: за квартиру... за самовар... за калачі... й пішло – все за... за... за... Я думаю, сотні півтори

було отих «за»...

– Що ж се таке, мій любий хазяїне? – спитав я, згортаючи папір, усе ще вважаючи його за нісенітницю.

– Нічого, батечку! – відповідав він, струшуючи головою, щоб зрівняти свої кучері, які спадали йому на лоба. – Нічого. Се манесенький рахуночок, за котрим слід одержати з вашої милості...

– Що одержати? – спитав я, все ще меланхолійно.

– Сімдесят шість карбованців і шістдесят дві копійки, – сказав так само меланхолійно гостинний хазяїн, погладжуючи вже бороду свою.

– Як? За що? – вже скрикнув я.

– А ось, що забрали ваша милість і що в рахунку в акурат записано.

Тремтячими руками я розгорнув рахунок і – о, канальство! – побачив, що все те, чим частував мене й Кузьму гостинний й хазяїн, усе те поставлено в рахунок, і не тільки те, що на нас ужито, а й що для візника та коней: не забуто жодного буханця хліба, ні найменшого віхтя сіна, жодної чашки чаю, жодного прутика з віника, котрим мене з Кузьмою парили в лазні. Се жах!

Признаюсь, від такого пасажу вся моя меланхолія – чи, як батенько покійні називали сю душевну пристрасть, мехліодія, – минулася і замість неї вступив у мене азарт, та такий гарячий, що я взявся кричати на нього, дорікаючи, що я і думки не мав заїхати до нього, не хотів би й знати його, а він мене дуже просив; я, коли б знаття, не з'їв би в нього жодного сухаря, якщо в нього все так дорого продається; що не я, а він сам мені пропонував усе і лазню, котра мені й на думку не спадала, а в рахунку за неї поставлено двадцять п'ять карбованців з копійками. Багато, багато казав я йому, і казав сильно, несподівано розумно й переконливо...

А він мені на відповідь, знай, тільки гладить свою руду бороду і, коли я переводжу дух, торочить: «Станеться...

справдиться... Воно, звісно, так... а грошенята, будьте ласкаві... слід заплатити».

– Не дам, не дам і не дам! – кричав я, тупаючи ногами. – Чи так, Кузьмо?

Кузьма стояв, здерев'янівши з подиву, і в роззявленому роті держав кусок пряника, не встигнувши його проковтнути. Треба знати, що сього пряника хазяїн дав йому, а в рахунку таки поставив. Насилу Кузьма розчув, у чому річ і що треба його думки. Проковтнувши мерщій кусок пряника, він також став запевняти, що платити не треба й що ми були в нього як гості.

– А чого мені було б вас частувати? – промовив тим же голосом лукавий хазяїн. – Нащо ви мені потрібні? А коли грошей не заплатите, так я воріт не одімкну й пошлю до господина городничого...

Почувши від нього таке, я опустив руки й замовк, а Кузьма зблід і, перевівши дух, сказав: «Заплатіть уже йому, паничу; цур йому! Ну й почаствував нас москаль! Будемо пам'ятати!»

Нічого не вдієш, полічив я всі гроші сповна й ткнув хазяїнові. Він наче переродився: кинувся помагати виносити чемодани, пропонував чогось поїсти, випити на дорогу... Та я все ще сердився, мовчав і квапився виїхати з такого шахрайського кубла. А Кузьма славно втнув йому таку штуку. Сівши на своє місце, він сказав йому: «Слухай ти, москалю, руда борода! У нас так не роблять. Ви хоч і кажете, що ми хохли та ще й пустомозкі, та тільки ми подорожнього не кривдимо й не грабуємо, як ти, заманивши нас облудою. Ми ще раді подорожнього пригостити, чим бог послав, а хліба святого не продаємо. Зоставайся собі! Слава богу, що я не твоєї, москальської, віри!»

А хазяїн і нічого, все кланяється та прохає: «І наперед просимо таких дорогих гостей!..»

Тьху! Справді, що ми дорогі гості для нього.

Гойдання берлина незабаром заспокоїло кров мою, і я

скоро відсердився, хоч і жаль мені було такої сили грошей, на які не тільки до Санкт-Петербурга доїхати, а й півсвіта об'їздити міг би; та не було чого робити, і я не тільки що відсердився, а, глядячи на Кузьму, сміявся, бачачи, що він усе ще сердиться й бурчить щось про себе; звісно, лаяв він нашого старанного хазяїна. А коли я помічав, що він заспокоювався, то я дратував його, кричачи йому у віконце берлина:

– А що, Кузьмо! Почастували нас? – або: – Ну як тобі туляк отой? Га? Кузьмо?

І Кузьма починає його перебатьковувати знову, а я регочу.

Коли проїжджаємо, бувало, через якесь місто, то я й почну кепкувати з Кузьми та й кричу йому: «Дивись, Кузьмо, чи не кличуть нас куди в гості, а то завертай...»

– А щоб вони не діждали! – відповідав завжди сердито Кузьма. – Тут, видати скрізь москаль такий, як він є. З ним знайся, а камінь за пазухою держи. Стережіться ви їх, а мене вже не підведуть.

Таким побитом ми докотилися до Москви. Ото місто, так місто! Три наші міста Хороли зліпити разом, так ще й не зрівняється. А скільки там цікавого, прикметного! Уявіть собі, що в кількох місцях лежать на лавах, столах тощо хліби, калачі, пироги і всякого-превсякого харчу, і все те за один день розкуплять, з'їдять – ото навдивовижу!

Захоплений такими думками, я проїхав через Москву, не помітивши більше нічого. А втім, місто безладне! Вулиць безліч, а куди котора веде, нічого не розумієш! Бог з нею! Я б занудився в такому місті.

Щодалі ми з Кузьмою від'їжджали від Москви і, виходить, ближче під'їжджали до Санкт-Петербурга, тим частіше питали подорожні про мене в Кузьми: хто я, відкіля їду, чи не везу свою карету на продаж і все отаке. Так Кузьма відбивався від них спритно, на свій манір: «А киш, москалі! Знаємо ми вже вас. Гетьте собі далі!»

Якщо ж траплялося, що мандрівники розпитували про мене в самого мене, тоді я казав їм усе про себе, і багато хто з них цікавився дізнатися про все, до найменших дрібниць, що до мене стосувалося; берлин мій також привертав увагу їхню, і вони радили мені в Санкт-Петербурзі, вивізни його на майдан, запропонувати охочим купити. І я був не від того, аби ціна була путня за сей міцний, спокійний і затишний берлин.

Одного разу, відпочиваючи разом з іншими мандрівниками, я в розмові дізнався, що ми в Петербурзькій губернії. «Виходить, ми недалеко вже й від Санкт-Петербурга», – подумав я, зрадівши, що незабаром не муситиму сидіти цілий день на одному місці, що вже дуже давалося мені взнаки. Я сів собі в берлин і заснув, скоро ми зрушили з місця.

Чи довго ми їхали, не знаю, коли се Кузьма будить мене й кричить: «Приїхали – місто!» – «Що місто, то я бачу, – сказав я, позіхаючи й випростовуючись, – а чи приїхали ми, про се дізнаюся, розпитавши перше, що се за місто».

Слід було гадати, що Горб-Маявецький, вірник мій, упередив, написавши сюди, що я їду, бо всіх, котрі в'їжджали, розпитували, хто й відкіля їде, і коли дійшла черга до мене, то помітно було, що чиновник, котрий спинив усіх під час в'їзду до міста, зрадів, почувши моє ім'я. Посміхнувшись, коли я пояснив що я підпрапоренко, регулярної армії одставний господин капрал, Трохим Миронів син Халявський – він записував, а я тим часом, щоб показати йому, що я бував між людьми й знаю політику, став йому рекомендуватися і просив його прийняти мене в свою атенцію та по-дружньому сказати щиро й одверто, в яке місто мене привезли?

– Здається, і питати нема чого, – сказав чиновник, витріщивши на мене очі, – вас привезли в Петербург.

– От бачите! – скрикнув я, дивуючись і тужно дивлячись на Кузьму. – А мені треба бути в Санкт-Петербурзі.

– Та годі вам, се однаково, – сказав чиновник сквапно,

поспішаючи до інших.

– А побожіться, що се однаково: Петербург і Санкт-Петербург?

– Де ви спинитеся? – спитав чиновник з досадою й зовсім не думаючи розвіяти мої сумніви.

– У Івана Йвановича, – відповідав я спокійно, щоб він помітив, що і я на грубощі можу відповідати грубощами.

– В якій частині, в чиєму будинку? – вже grimнув чиновник.

– В його ж будинку і спинимося. Він знайомий моєму Іванові Опанасовичу.

– Де будинок його? Мені се треба знати.

– Так би ви й сказали, – відповідав я. – Ось записка... ось. Де вона?.. Кузьмо! А де записка про будинок?.. Чи не її тебе вона?..

– А ви, мабуть, загубили? – відповідав суворо Кузьма.

– Не загубив, а розірвав разом з рахунком туляка... пам'ятаєш?

– Еге! Шукайте вітра в полі!

– Набридли ви мені тут з своїм... хто се, слуга ваш, чи що? – спитав чиновник.

– Ні, се мій лакей, Кузьма, – сказав я.

– Ну, рушайте ж собі швидше до міста. Про таких молодців-диваків незабаром усі дізнаються.

– Авжеж дізнаються, – сказав я, сів у берлин і в'їхав до міста...

Отже, се таки місто Санкт-Петербург, що в календарі позначене під назвою «столиця». Я в'їжджаю в нього, а мої однолітки, товариші, приятелі й сусіди не знають навіть, де і є се місто, а я не тільки знаю, а й бачу його, й в'їжджаю до нього. «А яке ж місто?» – будуть у мене розпитувати, коли я повернуся з вояжу. І я взявся оглядати місто, щоб зробити свої зауваження.

Не бачивши нікого поважнішого й ученішого, як доміне

Галушкинський, я вважав, що він від усіх поважніший і вченіший; та, побачивши реверендисима начальника училища, я побачив, що він цяця, а доміне Галушкинський проти нього – тьху! Так і Петербург проти інших міст. Щиро скажу, я такого міста від самого Хорола не бачив. Ось моя думка про Петербург, так і я тепер уже називав його, коли дізнався, що се однаково.

– А де ж ви спинитеся, барин? – спитав візник, спинившись серед вулиці.

– У Івана Йвановича, – сказав я спокійно, розглядаючи у вікно берлина чудові будинки на вулиці.

– Та в якого саме? Тут їх не одна тисяча.

– Ну, коли не знаєш, спитай: де будинок Івана Йвановича, приятеля мого Івана Опанасовича?

– Ні, барин! – сказав візник. – Вже я розпитувати не піду від коней, а нехай ваш хохол ходить по дворах та дізнається. Мені не хочеться, щоб мене за дурня брали, та ще де? В Пітері.

Пішов Кузьма, питав усіх стрічних, навідувався по дворах – нема Івана Йвановича. Вся біда від того сталася, що я набув те місце, де його будинок, і як його фамілія, а записку спересердя розірвав. Обійшов Кузьма декілька вулиць; є будинки, і ні одного Івана Йвановича, а все такі Івани Йвановичі, що не знають жодного Івана Опанасовича. Що тут діяти? А вже ніч надворі. Візник, побачивши, що не відшукаємо скоро, кого нам треба, сказав, що він нас повезе, куди сам знає.

– А куди ж се? – спитав Кузьма. – Може, до якогось туляка? – В понятті Кузьми туляк і шахрай було однакове: так вразив його случай у Тулі.

– Ні, – сказав візник, – повезу вас у «Лондон».

– Куди нам в отаку далечінь? – скрикнув я, бачачи, що вже смеркалося, бо знав, по складаних ножичках, що написаний на них Лондон – місто чуже й не в нашій державі: так чи можна

ж пускатися до нього проти ночі?

– Та ні, барине. Там трактир прехороший, туди всі господа в'їжджають, – сказав візник і, не слухаючи моїх розпитувань, поїхав, куди хотів.

Увесь час, поки ми їхали, я міркував: «Сих людей не збагнеш: у них Санкт-Петербург і Петербург – одне й те ж; трактир і місто Лондон – теж однаково. Чи не там, може, й ножички роблять?..»

А Кузьма, йдучи пішки поряд берлину, заглядаючи у вікно, все торочив мені: «Бережіться, паничу, найбільше від усього, щоб у сьому місті не попасти в руки туляка».

– Не бійся, Кузьмо! Не на таких наскочили. Кінець кінцем дотарабанилися ми й до «Лондона». Ну що ж? Будинок як і всякий інший будинок. Дали нам кімнату; сказали, скільки за неї на добу, почім обід, вечеря, вино та все, все, навіть воду поставлено було в ціні. «Хитре місто! Любить гроші!» – сказав я Кузьмі; і він мені відповідав: «Чи ти ба!»

– Наперед кажуть, що нічого дурно не дають, а все за гроші, – сказав я. – Хитре, хитре місто: любить гроші!

Зате ж і обід нам дали – такий смачний, що язика з ним проковтнути можна! Досить вам сказати, що я й Кузьма не могли всього з'їсти. Хоч-не-хоч, а зайве платиш, бо багато всього.

Одпочивши добряче, я, вбравшись пристойніше, наказав найняти коні в мій берлин і поїхав оглядати місто. Я зміркував, що треба надивитися на все, а потім уже, відшукавши мого Горба-Маявецького, взятися за справи. Я наказав знайти такого візника, котрий би знав усі вулиці й повозив би мене по них. Кузьма став позад берлина в новій куртці з синього фабричного сукна з великими білими гудзиками; шаровари білі, з фландського полотна, широкі, й сам Кузьма червоним поясом підперезався. На голові шапка-бирка, висока, сіра, з червоним верхом; вуса довгі, грубі; на голові волосся підстрижене кружальцем. Кузьма

бачив отак убраних лакеїв у одного поміщика поблизу Переяслава, і йому дуже подобалося, а тому й собі замовив усе таке ж саме. Тепер він у сьому вбранні трясся за берлином, де сидів я, так само вичепурений. Я забув вам сказати, що в той час у наших місцях усе вже з козацького перебралося в німецьке, а тому й на мені був німецький, цегляного кольору, каптан, з двадцятьма чотирма гудзиками; на кожному з них була намальована красуня, кожна осібно чарівна й кожна – чудо краси. О! Я таки зміркував, що їду до столиці. Вбравшись отак чепурно, я поїхав, розвалившись у моєму берлині. Берлин же мій був чудовий і зроблено його, з нагоди матінчиного одруження, в Батурині за фасоном старовинного берлина його ясновельможності пана гетьмана; і оздоблення було чудове, з золоченими скрізь шишечками, коронками тощо, правда, вже позатираними; та видати, що се була річ. Так ось, без сорома казка: під час мого перебування в Петербурзі я і подібного чогось до мого берлину нічого не бачив. Не знаю, після мого від'їзду, може, й з'явилися, сперечатись не хочу. Не дивина, коли хто й наслідуватиме мене!

Не можу промовчати, як миттю все місто дізналося про мій приїзд. Або чиновник, що записав приїзд мій, оповістив жителів, або ті, що бачили, коли я в'їздив, дізналися про моє перебування – тільки все місто посунуло до мене. Прийшли перукмахери стригти, розчісувати мене; пропонували модні перуки з пуклями, вержетами, приплетеними косами; цирульники пропонували свою вправність голити, кравці – шити одяг; шевці принесли чоботи; понаносили продуктів на продаж: вакси, різного мила, пахощів усяких, шуб, дощовиків, годинників, книжок, олівців, нот і... ото сміху було!.. вставних зубів, запевняючи мене, що сі зуби дуже легко вставити і ніхто не відрізнить їх від справжніх; що тут, у Санкт-Петербурзі, рідко в кого є власні зуби, а все фальшиві, подібно до того, як і волосся на головах... «Чудне місто! –

подумав я. – Як його уважніше роздивитись, так, може, й багато фальшивого знайдеш...» Ніде правди діти: всі майстри, які були в місті, всі прийшли прислужитися мені, прочувши, – так казали вони всі, приходячи, – про мій смак, що я знаюся на прекрасному й люблю вишукано вбиратися. Відкіля вони про се дізналися?

Навіть таємні домашні – справи мої були в Санкт-Петербурзі більше відомі, ніж у нашому Хоролі. Дома ще мені траплялося іноді подати бідному яку-небудь дрібничку. Ну що ж? І се було відомо в Санкт-Петербурзі. Не встиг я, приїхавши, розташуватися, як прийшла вдова преубога з п'ятьма діточками, одне одного менше. В листі, що вона подала, вдова пише: «Високородний господин! (Он воно як слід нас величати!) Дізнавшись про славлену скрізь добродійність вашу (дивно, як скрізь мене знають!), я поспішила вдатися до вашого співчутливого серця й пояснити свою біду...» Тут і пояснила «всякі нещастя», що спіткали її, бідну, з сирітками... Та я, не дочитавши, полегшив її злигодні: плакав сам, утер сльози їй. І малятка пішли задоволені мною...

За нею прийшла дівчина. В листі своєму до мене (звісно, вона давно дожидала мене, бо лист був геть потертий і замусолений) вона описувала, що в неї тече кров високоблагородна; що один лиходій позбавив її всього; що вона має тепер людину, котра, незважаючи ні на що, хоче взяти її, та дівчина не має нічого й просидь мене, як особу, відому своєю добродійністю в усіх кінцях світу (бач як! Вселенна знає про мене!), допомогти їй, забезпечивши приданим... І вона не каялася, що вдалася до мене...

Зробивши декілька отаких добродійств тим, що вдавалися до мене, я не хотів засмутити й старанних коло мене майстрів та інших, котрі принесли свої продукти; я, хоч і зовсім не потрібних мені речей, а купив декілька, окрім перуки та зубів, яких, маючи свої власні, не потребував.

Вони всі пропонували мені ще свої меблі, та я не міг їх задовольнити, бо в мене зоставалося грошей дуже небагато! Треба було відшукати Івана Йвановича та будинок його: місто я вже оглянув; тепер піду пішки й, питаючи від будинку до будинку, звісно, його знайду. Отож я взяв та й пішов у супроводі Кузьми свого.

Я помітив, що жителі Петербурга дуже цікавий народ. У перший день, коли я об'їжджав у своєму берліні місто, помітно було виразно, що їх цікавив мій екіпаж. Усі спинялися, дивилися, показуючи пальцем на берлін та Кузьму, й щось запально говорили. Я тішився з їхнього здивовання й залюбки спостерігав, як я вразив їх своєю посудиною, кажучи словами доміне Галушкинського. А тепер хоч і пішки пішов, а стрічні дивувалися не менше, як учора. Всі спинялися проти мене, оглядали мене з ніг до голови, намагалися познайомитись зо мною, питали: який кравець шиє мені?.. Інші бажали знати: чи не в кунсткамеру я йду й слугу веду на показ? Я всім їм скромно відповідав усе, що знав, і всіх поставляв задоволеними... Отак ідучи, раптом побачив річку, та ще яку! Чудову! З подиву я спинився й захоплено дивився на неї.

Постоявши півгодини й трохи оговтавшись, я мав з Кузьмою, що також був вражений і з подиву роззявив рота, таку розмову:

– Кузьмо! – сказав я. – Бачиш?

– Атож, – відповідав він, не дивлячись на мене н не і пускаючи очей з річки.

– Ото річка, так річка!

– Ще б пак!

– Яка вона буде проти нашої Ворскли? – сказав я алегоричним тоном.

– Куди їй!

– От би її загатити та млина поставити. Ото б дала хліба!

– Мабуть! А яка се річка? Як її звуть?

– А хто його знає!.. Не знаю, голубе! Піді розпитай. І Кузьма пішов; а я навіть сів, розглядаючи далі чудову річку.

Кузьма незабаром повернувся й сказав, що річку звать Нева. «Ну, так воно й є, – подумав я, – і як се я не догадався, що її так звать. Ось Невський монастир, а тут Невський проспект (так зветься одна вулиця); виходить, що річка, котра біля них тече, від них повинна зватися Нева».

– Піди, Кузьмо, – сказав я йому за годину, – піди, шукай будинок Івана Йвановича; а я сьогодні нікуди не піду, буду розглядати Неву: в нас такої річки нема.

Кузьма пішов і години через чотири – і чого тільки я за сей час не передумав! – повернувся й оповідає, що не знайшов будинку. Я глянь на нього – і зареготав мимоволі!.. Уявіть собі: замість прекрасної козацької шапки, що була в нього на голові, бачу препаскудний, безверхий, обшарпаний капелюшок!.. Нареготавшись, став я його оглядати, бачу – в нього на спині написано крейдою: «Се Кузьма! Хохол!»

– Хто се тебе так прикрасив? – спитав я в нього, наредготавшись.

– Не хто інший, як приятелі, – так оповідав він, – тільки-но вийшов я он на ту вулицю, як декілька чоловік і причепилися до мене: «Здоров, земляче, здоров, Іване!» – каже один. «Може, Кузьма, а не Іван», – сказав я спересердя, що він мене не так кличе. «Так і є, так і є! – закричав той же. – Я, давно не бачившись з тобою, вже й забув». А чорт його знає, коли я з ним і бачився. А другий сказав: «Та який пихатий став, навіть не вклоняється». Та отут і підняв мою шапку... Еге! фіть! фіть! – посвистав Кузьма й казав далі: – ото в той час, мабуть, як він мою шапку підняв, а другий, схопивши її, надів на мене сю гидоту... а я й не захопився. Ну, тут вони стали мене обіймати один перед одним; потім пустили й запрошували до себе в гості. Чорт їх батька знає тільки, де вони живуть; я пішов би до них по мою шапку!.. – При сих словах Кузьма пополотнів... Він захопився – приятелі витягли в нього ріжок з табакою, хустку і в ній двадцять копійок, що я дав йому на харчі...

Бідолашний Кузьма не знаходив слів, щоб дужче вилаяти своїх приятелів, що так його обібрали. Попросив би він брата Петруся. От хто, – хоч я з ним і посварився, а скажу правду, – мастак був на се діло! Кузьма лаяв їх нещадно, сукав у той бік, куди вони пішли, здоровенні дулі й усе не міг заспокоїтися... З горя пішов додому, проклинаючи своїх приятелів...

«Хитре місто!» – подумав я і далі цікавився річкою. Коли се дивлюся, біля мене якийсь чоловік, пристойно вбраний. Слово за словом, ми познайомилися, заприятелювали, говорили про се, про те; я розповів йому, хто я такий, чого тут, як шукаю будинок Івана Йвановича, не знаючи якого саме, і про все йому розповів. Він, розпитуючи мене, все щось записує, а я й гадки не мав, для чого. Поговоривши дуже довго, він порадив мені подивитися в місті се й те, чого я й не слухав добре, казав, що там знайду я багато цікавішого, ніж сама річка. «Навряд!» – думав я, та погоджувався з ним з приязні. Потім радив мені піти до театру, казав, що я там знайду багато цікавого для себе, й просив мене приходити сюди в такі ось дні й години, куди й він приходитиме й розпитуватиме, що я побачу. З тим і пішов він вельми задоволений мною. А я й не підозрював його ні в чому.

«До театру, – подумав я. – В театрах показують усякі комедії та дають дулі». А ось з якого побиту я так думав!

За юнацтва мого, або мало чи не в хлоп'ячі літа, чув я від батенька правдиве оповідання, котре було сама істина. Гадаю, що й тепер є люди, котрі пам'ятають оповідання старих; так вони не дадуть мені збрехати, що се було справді так. Ось так батенько розповідали.⁸ Не стало Глухівського пана полковника. Треба було обрати нового. Крім інших опрочих, бажали одержати полковництво Глухівське два магнати з перших за значністю й багатством фамілій. Забув їх фамілії: щоб відрізнити, Назову одного Азенко, а другого Букенко.

⁸ Справжня подія, що за тих часів сталася. (Примітка автора).

Обидва вони клопоталися, обидва підбирали собі голоси; а як прийшло діло до вибору, то обрали Азенка, а Букенко зостався ні в тих ні в сих. Нічого робити: подавився полковництвом та й замовк... Нібито. Був веселий, у святах, з нагоди елекції пана полковника, брав участь, і ніхто б на нього нічого не подумав. Так воно й нічого, все минулося. А глядіть же, що тут вийде?

Через півроку в Глухові ярмарок. Крамарів з'їхалося багато, й старшини прибуло чимало, навіть з інших полків. Виявилось потім, що пан Букенко дуже клопотався, щоб якнайбільше з'їхалося, всіх запрошував, а деяким допоміг приїхати. На початку ярмарку об'явилися приїжджі комедіянти, по-теперішньому, а тоді їх називали «комедники», і, прийшовши до його ясновельможності пана полковника Глухівського Азенка, попросили дозволу «пустити комедію, не один раз чи двічі, а багато разів». Пан полковник, заради того щоб народ посміявся, дозволив і дав їм для ігрища велику повітку. Ось комедники і заходилися там добропристойно все влаштовувати; зробили все, що треба було; помостили, де вони мали комедії пускати й де сидіти тим, що забажають на цю дивину подивитися. Потім замкнулися, нікого з цікавих більше не впускали в комедний будинок, або повітку, а чути було, що там стукали, працювали під політикою, себто секретно.

Людам і байдуже. Гадаючи, що вони готують там саме що не є «комедне», дали їм спокій, щоб не заважати й скоріше натішитися видовищною розвагою. В місті Глухові все вмирало, себто так тільки говориться, а треба розуміти – мучилося від нетерплячки побачити скоріше виставну потіху.

Аж ось і настав гральний день. На повітку виліз чоловік з незвичайною горлянкою й закричав до вселюдного слухання, що того дня буде велика комедія: просив приходити надвечір і гроші за те, щоб пройти, приносити, здається, по п'ятаку... Як на той час, то се була сума добряча. У місті закипіла новина, а

надвечір коло комедного будинку просунутися не можна було: така сила народу зібралася. Більшість або чи й не всі не бачили зовсім комедії й, як то показують їх, не уявляли собі; тож можна вибачити їхню цікавість.

Батенько – вони в ту пору перебували в Глухові – не були охочі ввечері сидіти, а рано лягали відпочивати; та тут, заради цікавості, заохотилися піти; пішли й насилу влізли, через тісноту, в двері; заплатили свого п'ятака та й сіли на ослоні.

Перед тими, що сиділи, було повішене велике полотно, з чистих простирадел зшите (так оповідали батенько), а поперед того горіло з десятків свічок. У викопаній навмисне перед полотном ямі сиділи жиди-музики: хто на скрипці, хто на басу, хто на цимбалах, а хто й з бубном. Коли зібралось багато люду, музика вдарила марша на честь здобуття Дербента, тоді ще досить свіжого. Потім грали козачка, весільних пісень, а найбільше настроювали скрипки. Люди, наслухавшись музики, бажали швидше розважитись комедійним видовищем.

Аж ось полотно – та й хитро ж зроблено! – так оповідали батенько, – не впало, не спустилося, а піднялося вгору, а як то воно й від чого, – ніхто не міг догадатися... Та добре: піднялось воно собі.

Перед очима стояли дерева з листям, увіткнуті в землю, _ по обидва боки, а посередині чисто, гладенько й нічого нема. От усі й дивляться собі.

Коли се вийшов чоловік, зовсім не по-комедному вбраний, а так собі, просто, начебто козак. Не вклоняючись нікому, став він на всі сторони роззиратися, придивлятися, очі жмурить, рукою від світла затуляється й усе розглядає...

– Чого ти так дивишся? – спитав один з купи тих, що сиділи.

– Дивлюся, чи всі зібралися? – відповідав той. – Треба, щоб усі, – сказав він, чмихаючи.

– Та всі, всі, давно вже всі зібралися. Пускай свої комедії! – закричало кілька голосів. – Ноги зомліли сидіти.

– А пан Азенко тут? – спитав козак, усе ще приглядаючись.

– Та тут, тут, давно тут! – кричали голоси.

– А де ж ви, ваша ясновельможність? Я щось вас не роздивлюся, – казав козак, затуляючи світло рукою.

– Та ось я! Ось! – зволили відгукнутися самі пан полковник, показуючи на себе пальцем.

– Так і є. Се ви, пане полковнику! – сказав козак і, піднявши руку, сказав преголосно: – Нате ж вам, пане Азенко, дулю! – і з сим словом простягнув до нього руку з суканою дулею... Полотно попереду, наче від якоїсь нечистої сили, оповідали батенько, опустилося й сховало козака з дулею та все інше видовище.

Важко й описати, що в сю мить сталося в комедному домі. Се був нечуваний пасаж! Сміх, регіт, вигуки приглушили гнівні слова пана Азенка. Всі, що були тут (як їх у Петербурзі звуть, глядачі), встали з своїх місць і гамірливо юрмилися біля виходу. Його ясновельможність пан Азенко мало не лусне від гніву й, розлючений, наказує своїм сердюкам, заведеним і в нього на зразок, як у найяснішого пана гетьмана, схопити, піймати полковникоганьбителя, що наважився при всій старшині й поспільстві тикнути сливе до самого його ясновельможності носа прездоровенну дулю. Сердюки кинулися, та ні того козака й жодного комедника навіть сліду ніякого не зосталося. Шукали, шукали, все місто обшукали, по всьому ярмарку нишпорили, – нема й сліду, і аж по сей день нема! Як у воду все пірнуло...

Батенько покійні, оповідаючи, бувало, качаються від сміху, що пан Азенко привселюдно з'їв отаку велику дулю, а пан Букенко, котрий усе те придумав і влаштував, дуже потішався своїм методом мститися за те, що завадили обрати його на Глухівського полковника.

Повірте, що все те була щира правда.

Вибачте, до чого ж се я почав оповідати? Ага! Се з

приводу того, що я заприятелював з невідомим мені чоловіком, котрий пропонував піти в театри.

«Добре, – подумав я, – побачу, що тут, у кумедній дії, коїться. Піду». І пішов просто, розпитавшись, до театру; а комедного дому, хоч скільки питав, ніхто не показав; тут так він не зветься. Се я і в записній книжці позначив у себе.

Добре! Отож я й прийшов до театру, щоб дізнатися, чи будуть у той день пускати комедію? Я думав, що й тут крикун вилізе на покрівлю та й стане кричати. Де там? Петербург місто хитре! Добрали способу, де взяти такого горланя, що кричав би на весь Петербург, котрий, треба знати, незрівнянно просторіший за Глухів. От і вигадали: надрукують листочки, що буде, мовляв, комедія, і розсилають по місту. Весь люд через те знає і суне хмарою на комедію. Таким побитом прийшов і я. Бачу, люди купують квиточки... Я питатися. Звольте бачити: в театрі є ложі, крісла, місця за кріслами та ще дещо.

От, будь я бестія, якщо брешу! Я подумав: ложа? се буде ложе; і як ото мені, приїжджому, нікому невідомому, прийти до театру для того, щоб лежати на ложі? Не хочу. Я знаю політику. Крісла? Я не пам'ятаю, чи сидів я коли в житті на кріслі? І як ото мені сидіти в кріслі, коли люди поважніші за мене беруть квиточки за кріслами. Я й зробив висновок, що се й для мене пристойніше. Будь-що-будь, – узяв квиточок і заплатив півтора карбованця. Довідався в інших покупців, – точно: не обдурили в ціні, взяли те, що й з інших, і здачу правильно дали цікавих коло мене безліч! Усі роздивляються, розпитують. Ото цікавий люд! Я тут же завів знайомство з багатьма невідомими мені людьми, й вони були до мене дуже ласкаві. Оповідання мої їх дуже веселили, й приятелі мої не пускали мене від себе.

Сяк чи так, а тільки я в театрі. Тьху, ото лихо, чемність яка! Лакей зустрічає, проводить, місця показує; а треба вам знати, що я не один гість там був. Проте слуга всім устигав

прислужити. Сів я. Тьху ти, лихо! Скільки того панства значного! І все товариство було прегарне! Вже ж і надивився я. А тут музика шкварить, та ще яка! І флейти, і скрипки! Та так напинають, що з сусідою і не думай говорити! Насолода почуттів, та й годі. Очі пересичуються: одне те, що світло-пресвітло; всіх у лице ясно бачиш, а друге – скільки тут осіб! Про людей нема чого й казати, я їх пропускав і не звертав уваги, та все дивився на шановних осіб. Стільки одразу не побачиш у нашому Хоролі. Та й то правда, місто місту не рівня: Хорол і Петербург. А найбільше від усього мене вабила й полонила прекрасна стаття, котрої тут були цілі купи, наче отара яка. І все прекрасні, без винятку, і все чарівні до того, що мене, коли гляну на них, мороз проймав поза шкірою. Звісно, було їх тут на всякі смаки, зважаючи яка комплекція милується ними. «Були корпорації дебелої, були й витонченої», – як висловлювався колись доміне Галушкинський. Отож, усім було приємно милуватися ними. Вже ж я й навітався! Не жаль мені було вже й півтора карбованця. Та чого там? Якби мені сказали про таку насолоду й заправили два карбованці? Дав би; каналія буду, коли б не дав!

Наслухався я до того ж ще й музики, коли се – скажу словами батенька покійного – наче якась нечиста сила підняла вгору чудову картину, що була перед нами, і очам нашим показала окрема кімната; коли статечні люди, що в ній були, почали між собою розмовляти; я, одне те, що ноги одсидів, а друге, хотів скористуватися сприятливою нагодою, щоб оглянути й тих, хто позад мене, та помилуватися задньою жіночою статтю; я підвівся й став цікаво все розглядати.

Раптом від задніх та бічних моїх сусідів почув чемні запрошення: «Чи не зволите ви сісти?.. Сідайте, будь ласка!» Я, відкланюючись їм, усе кажу: «Уклінно дякую! Я й тут насидівся, й сюди не пішки прийшов... Красно дякую, стомився сидячи, корчить усього». Куди там! Вони не

відступаються, все просять сісти, а я одно відкланююся та дякую за шану, а щоб вони виразніше чули про мою ввічливість, я на весь голос відмовляюся. Усі, що були тут, звернули увагу на мою ввічливість. Аж ось пробивається чиновник, подумав я, поважний такий, у мундирі, і просто до мене; і він пропонує, щоб я сів.

«Що за чемне місто! – подумав я, – отакі привітні до приїжджого! І всі беруть у сьому участь. Та не на такого наскочили. Я їм покажу, що й у Хоролі політику знають не менше, як у Петербурзі!» І з такого побиту я ще більше стаз дякувати їй сказав рішуче: «їй-богу, не сяду, а тим більше – при вас...»

– Та сідай же! Або я тебе геть виведу! – майже закричав ввічливий чиновник і з сим словом мало що не кинув мене на стільця. – Коли прийшов сюди, повинен, як глядач, пильнувати ладу й робити все те, що інші глядачі роблять. – І тут же пішов від мене.

«Ага! Так се я тепер глядач? – подумав я. – Розумію тепер. Я повинен «глядіти» на них і за ними все робити. Добре, се не мудра штука». І сів собі преспокійно. Дивлюся на всіх, що вони роблять. Аж вони «глядають» на тих, що осібно розмовляють. Став і я «глядіти»: я ж бо теж глядач.

Втопивши очі в тих, що розмовляли, я мимоволі став прислухатися до їхніх розмов, і тільки-но зрозумів сюжет їхньої матерії і ждав далі, що будуть пояснювати, коли раптом... Канальську картину якась нечиста сила опустила й сховала все...

– Фіть-фіть! – мимоволі просвистів я з подиву... Та бачачи, що всі глядачі, котрі коло мене сиділи, підвелися, підвівся і я; вони вийшли, вийшов і я. Вони увійшли в кімнати з різними напоями, ввійшов і я. Вони стали пити напій, пив і я... І одразу ж пізнав, що ся речовина є винахід брата Павлуся – пунш, котрого я терпіти не міг і в рота, як кажуть, не брав; а тут, як глядач, я повинен, додержуючись загального порядку,

пити з іншими... глядачами, як назвав їх вельможний чиновник; та я зміркував, що, за логічними правилами знаменитого доміне Галушкинського, слід їх вважати вже не глядачами, понеже вони тут не глядять, а пиячами або як-небудь би доладніше, понеже вони п'ють...

Та нема чого робити; вони випили – і я випив; вони заплатили, заплатив і я; ні в чому не відставав од порядку. Подивимось же, що се за хитре місто Петербург? Випивши, вони збираються йти, збираюсь і я і спитав їх: а куди нам тепер треба йти?

– Розуміється, в театр, скоро почнуть, – сказав один і поспішив.

«Почнуть! – подумав я. – Що почнуть? – спитав я самого себе. – Звісно, почнуть пускати комедію! То була нарада в них між собою, а тепер візьмуться за діло. Треба йти в театр». Подумав так та й пішов: узяв знову квитка, заплатив знову півтора карбованця; ввійшов і сів уже на інше місце, яке показав мені послужливий лакей. Піднялася знову картина.

Нудьга смертельна! Сидять старі й розповідають молодикові чортзна-що! – про добродійність, самозречення й усяку таку дурницю. Молодик, таки видно, розпалюється; от-от дасть їм дулю, і – годі! – картина невідомою силою впаде, і нас розпустять по домівках. Де там! Говорять собі та сердяться, і все чемно, а ми нудьгуємо.

Не вдаючись у пустопорожні балачки, я задумався про своє: про Хорол, про матінку покійну, про птицю, яку вони пигодовували, та всякі такі радощі, коли се раптом ногу мою щось відштовхнуло... Глядь – біля мене сидить прекрасна стаття... Себто одна, мабуть, особа, а не проста, бо була корпорації дебелої і світила принадами, не так воно, щоб зовсім, а прикрила трохи флеровою косиночкою. Ото як од-штовхне вона мене, та й каже, а втім, досить меланхолійно: «Ви наштовхали мені всі коліна! Чого се ви штовхаєте?»

Тут тільки я помітив, що, віддавшись солодким мріям, я не

помітив жіночої натури, котра біля мене сиділа; вільно з'єднав моє коліно з її і пресправно торкався, сам не знаючи, для чого. Побачивши наслідок своєї задумливості, я наполегливо став просити вибачити мені й ствердливо доводив, що я штовхав її без усякого лихого наміру.

– Ще б пак, я дозволила вам мати якийсь намір!..

Дальше наше знайомство тут і урвалося, бо картина впала перед нами. Всі підвелися, підвівся і я; всі пішли, пішов і я на колишнє місце. Та мої сусіди по глядачівству були люди іншої комплекції, ніж попередні; вони не пили пуншу, їли яблука, котрі і я їв, обтиралися, вийшовши з душного залу, обтирався і я. «В театр, в театр!» – закричали вони й побігли. Пішов і я повагом, міркуючи: «Ох, сей театр! Буду и його пам'ятати!» Купив знову квиток і знову заплатив півтора карбованця.

Увійшовши в залу, сів; дивлюсь... У мене по сусідству нема прекрасної статі, все чоловіча; не страшно, хоч і штовхну кого.

Знову розмови, тільки вже не комедники, а жінки й сестри їхні. «Бабську балаканину нема чого слухати, – подумав я, – тут тільки й жди пліток та сварок. Буду своє думати», – і почав.

Дивне я тут помітив! У папірцях, якими запрошено гостей до театру, заборонялося стукати ногами й палицями! Так що вони вигадали? Ану ж плескати в долоні; та як заплещуть разом, так що та музика! Я так і регочу від задоволення, а вони як навмисно дразнять комедників та плещуть; звісно, то від досади, що не можна стукати ногами й палицями; навіть плачуть, та, знай, усе плещуть. Се мене в комедії тільки й розважило.

Уже вчетверте брав я квитка, – що робив завсіди, як входив до театру, – вчетверте платив півтора карбованця, що мені було дуже прикро, і я, не витерпівши, спитав у крамарчука, котрий продавав квитки: «Чи скоро ви нас пустите? Чи довго ще будете мучити нас?»

– Се на вашу волю, – сказав він. – А чого, пане-добродію, вам у театрі нудно?

NB. Він узяв мене, звісно, за особу, бо все величав «пане-добродію».

Я йому пояснив, що мені всі три театри, показані сього вечора, дуже подобались, а найбільше музика й видовище прекрасної статі; та коли те все буде далі, хоч один ще театр, то я не матиму змоги чим платити. З сього слова розговорившись ближче, ми заприятелювали, і він мені сказав, що я надарма брав нові квитки на кожную «дію». NB. Тут він мені розповів, як і що треба називати і як поводитися в театрі.

«Хитре, хитре місто!» – подумав я тихенько.

Слово за словом, ми розговорилися та ще й дуже. Він мені сказав, що він теж з-під нашого українського сонця, родом з Переяслава, вчився в тих же школах, де і я, і знає добре доміне Галушкинського, чув про нашу фамілію і сказав, що то моє щастя, що я попався йому в руки, як землякові, а то інші нагріли б коло мене руки.

Коли ми отак по-дружньому розмовляли, то там, у театрі, музика гриміла жахливо, і опрочі, себто глядачі, слухаючи акторників, котрих я перше, не знаючи, називав «комедниками», плескали в долоні без тям...

«Хитре місто! Нема чого казати, – думав я. – Нема того, щоб приїжджому чоловікові все розповісти й пояснити, а тим і вдержати його від розкоші платити за квиточки на кожний театр. Якби такий театр був у нас, у Хоролі, і приїхали б до нас з петербурзьких місць гості, я б усе їм пояснив і не дав би їм зайве витратитися. Хитре місто! Та далі вже не обдурите».

Наприкінці бесіди нашої приятель мій, Марко... От по батькові забув; а чи не Петрович? Ну, та бог з ним! Який був, такий і був; може, й тепер є – так ото він порадив мені щодня приходити в театри: тут, мовляв, окрім того що надивишся, та ще й можна багато чого перейняти. До того ж дав мені квиточка на завтра, сказавши, що буде пречудова штука:

цариця Дідона та опера. Я обіцяв прийти; з тим і пішов собі.

Коли, прийшовши додому, розповів про все, що сталося зо мною, Кузьмі, так він аж нестямився спересердя – і всіх акторників та всіх глядачів, окрім мене, геть усіх лаяв туляками, братами, дядьками й навіть батьками того хазяїна, що нас пригощав у Тулі.

Проте я довго не міг заснути. Все мені ввижалася прекрасна стаття, що була зо мною в театрах. Ху! Та й красуні ж! І відкіля їх стільки навезено сюди?..

Ранок я провів, милуючись річкою, і до обіду не сходив з місця. Милуюсь і не намілююся! Мене захоплювала одна думка: а що, якби така річка та в нас у Хоролі? Скільки б добра з неї можна було зробити? Млини чудові, гуральні прехороші! А тут вона марно тече.

Признаюся, театри мене захопили, і я пішов туди раніше. Я вже все знав: увійшов бадьоро й сміливо, вклонився привітно на всі сторони, до верхніх і нижніх дам, знаючи, що все то були особи. І що ж? Повірите? – а будь я гунстват, якщо брешу! хоч би хто-небудь кивнув хоч трохи головою або зробив подригуса ногою! А щоб ото сказати: «Здорові, мовляв, були, ласкаво, мовляв, просимо!» – так про це ніхто й не подумав. Ото місто! От вона, та столиця! Ось де вся політика мала б бути! О, хай би подивилися вони, я вже не кажу про Хорол, а їдьте навіть у Кобеляки... так що ж думаєте – отак нічого? Насухо вас приймуть? Ні, батеньку! Там замучать вас ласками й набриднуть вам привітаннями, однаково чи знають вони вас, чи не знають. Таж воно різниця: Петербург і Кобеляки!

Облишивши все, я сів, як кажуть у Петербурзі, негляже ні на що, й, за порадою вчорашнього приятеля, що казав мені нічим не цікавитись і нічого не слухати, окрім акторників, я так і зробив. Хоч як ревіла музика, хоч як напинав на престрашному басі якийсь штукар, та я і не глянув на них, і хоч смішно було, просто несила дивитися на сю потвору-баса

і як штукар у рукавичці підохочував його ревити, та я одвернувся від нього в інший бік і зберігав свою пасію.

Проте почався вже й театр. Ото театр так театр, – я вам скажу! Сього разу я не був йолопом, як учора; я, за порадою мого приятеля, дивився й цікавився тільки тим, за що гроші заплатив, себто театром; і, правду кажучи, було чим цікавитися й нареготатися.

Се був не просто театр, а історія: не вмію вам сказати, чи вигадана вона, чи справжня. А тільки вийшла до нас перед очі сама Дідона... Ху! Жінка прегарна, огрядна! Та й прикраси ж на ній, чудо! Ся жінка візьми та й розкажи всім, при всіх, що вона закохана, – як то кажуть, по саму зав'язку, – в якогось Енея; він, звісно, сказати б, молодець, та не більше, як прудиус, так собі, жевжик; і я запримітив, що він... так ото, а не те, щоб женитися. А надарма. І я, і всякий порадив би йому: одно те, що на ній прикрас і багательства всякого стільки, що було б чим вік прожити. Так ні ж! Треба, бачите, йому кудись поїхати. Може, була інша пані-добродійка, ну, тоді можна вибачити. І треба ж як на те, щоб у сю жінку, Дідону, не знаю далі, як звали її, та закохався... ну просто потвора! Мурза! Арап! Та ще як закохався? Так на ніж і лізе! Як ото почне він розписувати свої люті пристрасті отут при всіх, при нас... Так я і качаюся від сміху!.. Не видержить ніхто, так смішно вдавали, себто комедію пускали, або, як слід казати, «виставляли». Бачите, я попервах думав, що се йде в натурі, себто по-справжньому, та отак і сприймав, і пожурився трохи, як Дідона у вогонь кинулася. Ну, думаю, пропала душа, попалася вівця чортові в зуби. Та ба! Як кінчився п'ятий театр, тут усі й закричали: «Дідону, Дідону», – щоб, мовляв, вийшла показати – чи ціла вона, чи не обгоріла? Вона й вийшла, як ніде нічого, і вбрання не зім'яте.

Отут я і утнув штуку, котра дуже всіх потішила. Бачите, вчорашній приятель сказав, що буде театр: Дідона і опера. Ось я бачу й чую, що сю жінку зовуть Дідоною, а тут є ще й друга

при ній, щось прошебече, як канареечка, та й сховається додому. Я й подумав, що се «опера». А дівчинка – справжнє канальство: біла, рум'яна... ну, одне слово, сподобалася мені. Як тільки вона вийде до нас, я сам як не свій. Грішне діло й минуле воно, а признаюся: мені здалося, що вона глянула на мене, та так – бестія! – морально, що я ніяк не видержав, підморгнув їй, не дуже, а так, делікатно, трошки вклонившись. Не знаю, чи примітила вона, та тільки вже не виходила. Почувши охоту й палке бажання хоч раз глянути на неї, я, коли одтрактували Дідону, явивши їй шану, одплескавши тріумфально в долоні, я тут, дізнавшись про спосіб викликати й свій об'єкт, закричав як ошпарений:

– Оперо, Оперо! Вийди ж, Оперо, хоч на часинку!

Я ж бо думав, що ім'я їй Опера, за словами приятеля мого.

Сміхи, вигуки, регіт не дали мені закричати ще дужче. Всі обернулися до мене, обступили, розпитують, хто я, як я, чого кричав, і про все хочуть знати. Натурально, мені таїтися не було чого, а особливо тому, що вони цікаво хочуть усе знати. Я й розпустився перед ними, й відкрив їм усе, що було на душі та за душею. Не хвалячись скажу: всі були захоплені й не могли наслухатись мене; посадили мене декотрі між себе й щиро заприятелювали зо мною. Розтлумачили мені, що опера се не жінка й не дівчина, а так, показ один, вигляд, – не знаю, як ясніше сказати, – і що ось зараз будуть перед нами пускати й оперу.

Ну, та й справді! Як випустили оперу з чоловіками, з дівчатами, та такими крарями, та з піснями чудовими, при всій гармонії, так я й не знав, де я і що я. А особливо одна... Глянеш, справа в неї вся чоловіча, а сама вона дівка, та ще яка! І вдавала вона всесвітнього тирана, роздавача мук і радощів, каналію Амура, та так же виразно! Та так же хитро! Хто дивиться на неї, подумає – вона натуральна, а воно ні: одягнута вся, та се так тільки, про око, підроблено під натуру... Ну, не можу розповісти й пояснити, скажу тільки,

що я заливався реготом, а що саме почував, того висловити не вмію.

Нові мої приятелі захоплювалися моїм захватом і не могли натішитися мною; розпитали, де я живу тощо, і я їм усе по-дружньому відкривав. З тим і попрощалися, що вони обіцяли по мене заїхати.

– Туляки! – одно торочив мій Кузьма, коли я оповідав йому, що я бачив того вечора й що зо мною було. – Доходитеся ви по сих комедіях до того, що й їсти не буде чого. Чи скоро ж приїде Іван Опанасович, і де то ми його напитаємо? Я як роздивився, так се місто не Хорол, а пуща: ні ввійти, пі вийти. І людей багато, а не можемо знайти будинку Івана Йвановича. Так поки ото ми знайдемо, а ви все ходитимете по комедіях та по півтора карбованця їм носитимете, то чи надовго ж стане? Вже всього у вас тих грошей днів на три; а як підете завтра, так післязавтрього ми й сядемо на слизьке, голодуватимемо. – Так вилічував мені Кузьма, а я йому, навпаки, лічив, скільки я вже маю знайомих; не доведуть до нужди й допоможуть відшукати будинок Івана Йвановича, де квартирує Іван Опанасович.

А Кузьма на все тільки й казав: «Глядіть, чи так воно кінчиться?»

Проте він нагнав був на мене роздуми, і я мало-мало не зважився відкласти прогулянки в театри, та, як згадав оперу, себто вже справжню, уявив собі дівку, що була Амуром; відновив у пам'яті, як вона співає різні штучки й на вищі ноти як видирається, як задренькотить, так що ті дзвони, в які дзвонив, бувало, брат Павлусь покійний!

Усе те яскраво уявивши, я махнув рукою і сказав голосно:

– Хоч голодний сидітиму, а театрами буду тішитись. – З такими думками й заснув солодко.

І що ж? Так воно й вийшло. Не встиг я прокинутися, як учорашні мої театральні знайомі й прибігли по мене, і ледве я встиг причепуритися по-своєму, як схопили мене, та до себе.

Лащатся, пригощають; усі були дуже задоволені з мене, не відходили від мене, розпитували про мої потаємності, себто про житейське, і я їм усе, від самого дитинства, оповідав по-дружньому, себто широко...

Я і обідав з ними, якщо тільки можна назвати петербурзькі обіди обідами. Се не обід, а просто так собі, ніщо, тьху! як матінка покійні казали, бувало, і при сьому діяли. Уявіть собі: борщу не питай, бо ніхто не тямить, як зварити його. Подадуть тобі на тарілці одного ополоника супу – їж і не проси більше; не так, як бувало за наших часів: перед тобою миска, їж собі мовчки, скільки душа забажає. Між іншим злом, що ввійшло до складу життя нашого і називається французьким, випустили вони, шахраї-французи, ще й свій соус. Що ж се за соус? Страва, чи що? Зовсім навпаки по-теперішньому зветься «блюдо». І справді: блюдо воно й є, саме блюдо, та на тарелі, чи пак на блюді, сливе нічого нема. Пахне, правда, задирливо; та тільки візьмись брати порцію, так просто по тарелі шкребеш, а нічого не захопиш. Отакими обідами петербуржці частують приїжджих гостей. Отакими обідами пригощали й мене. І що ж? ледве існував, а щоб жити – то й не кажіть. Як на мене, то тільки та людина живе й тішиться життям, що усолоджує свій смак та шлунок. Ще за юнацтва, а мало чи й не за хлоп'яцтва ще я склав собі таку думку, і тоді доміне Галушкинський, вислухавши, сказав: «Vene⁹, доміне Трушку!» Виходить, що думка моя незаперечна.

Ото посидівши на таких обідах голодним і зовсім схуднувши, я надумав піддержати сили й здоров'я своїм витвором. Замовив у сьому чудовому «Лондоні», де я, через потребу, квартирував, свої власні страви: борщ з молодого індичкою, поросся з хріном, солодку страву, качку з ріжками, гусака печеного з капустою та вареники. Тільки уявіть же!

⁹ Добре.

Дурний кухар відмовився готувати, бо в нього таких продуктів нема, а що таке вареники – він і не знав навіть.

– Кузьмо! А як воно? – після того, як довго оглядав кухаря, котрий стояв передо мною, спитав я свого Кузьму.

– Тула, туляки!.. – сказав меланхолійно Кузьма, струшуючи щиглем з пучок табаку, що він понюхав.

– Се так! – відповідав я йому після довгого думання.

Кухар пішов, а Кузьма, звісно, зглянувшись на мій патріотизм, взявся нагодувати мене варениками, сказавши: «Не велика штука! Я й сам їх наліплю, аби достаток».

– За достатком діла не стане, – сказав я і пішов купувати, чого треба; а Кузьма заходився діставати борошно.

Ну й хитре ж місто сей Петербург! Пішов я по крамницях уздовж. Так що ж? Вибігають, бестії, і мало що не за поли хапають, тягнуть до себе в крамницю й кричать: «Будьте ласкаві, господин приїжджий!» NB. Треба знати, що я був відомий усьому місту Петербургу й хоч би де заявився, то одразу ж мене питали, чи давно я з України? Так ось навіть крамарчуки знали; дуже охоче пропонували свої послуги й, вважаючи мене за багатого, рекомендували свій крам: той оксамит, атлас, парчу, штофи, матерії всякі; другий – ситці, полотна; а відтіля кричать: ось чоботи, капелюхи! і те, й се, і всяке інше, так що якби я був багатий, як цар Фараон, то хіба що тоді б тільки міг закупити все, що мені пропонувало се широке купецтво. Та що ж! І тут не без хитрощів. Умовлять, переконають, ублагають зайти неодмінно в крамницю, запевняючи, що все в них знайдете; зайдеш, спитаєш, чого мені треба... а мені треба було сиру на вареники... спитаєш, так і набурмосяться, і «никак нету-с», ми, мовляв, таким не торгуємо! Скаже, ще й одвернеться, і пішов собі закликати інших.

Ну й людці! Послухайте далі.

Натомившись добре, ходячи отак по крамницях, насилу я мав приємність почути: «У нас, мовляв, продається сир,

скільки зволите?»

– Я й сам не знаю, скільки мені треба, а одваж, голубе, скільки треба на дві персони на вареники! – сказав я, бажаючи почастувати нашого краю стравою мого вірного Кузьму.

Крамар був такий чемний, що дав мені волю взяти, скільки хочу, і я наказав подати... І що ж?.. і тепер сміх мене бере, як згадаю!.. Уявіть собі, що в сьому хитрому місті сир зовсім не те, що в нас. Се кусок – просто мила! Будь я бестія, якщо брешу! Мило, чисте тобі мило – і на око, і на смак, і на нюх, і на всі почуття. Пересміявшись усередині себе, я зважився взяти кусок, щоб дати й Кузьмі побачити, який то петербурзький сир. Приніс до нього, показую та й кажу:

– Кузьмо! А що се таке? Він, не думавши, одразу й каже:

– Мило. А нащо воно нам?

– На вареники, – кажу я алегорично. Він стояв довго, витріщивши очі на мене, а потім сказав:

– Чи давно ж ми стали собаками, щоб нам їсти мило?

– Покуштуй! – кажу я. Він покуштував.

– Ну що? – питаю я.

– Чорти його батька знають що: ні мило, ні сало! – сказав він рішуче. Довго ми радилися, та так і не придумали, як з отаким сиром робити вареники. Опісля вже дізналися, що в Петербурзі, де все йде делікатно й манірно, наш справжній сир зветься «творог». Та вже нам з Кузьмою не підвезуть тепер воза, і ми поклали собі зостатися без вареників. Що то воно значить чужа сторона!

Звольте ж! Я, здається, зовсім одбився від матерії; повертаюся до своєї мети. З тими приятелями та іншими, що заприятелювали зо мною, я відбував час дуже приємно. Кожного разу вони водили мене з собою в театри, і там я так звик, наче дома. Не боявся зовсім чортів, що в пекельному полум'ї горіли; не милувався й не знаджувався акторницями; я дізнався, що се не натура, а так тільки, вдають. Чорти такі ж люди, як і я; полум'я їхнє не пекуче; краса акторниць не

справжня, а так, фарбами підведена задля моралі чоловікам. Про все те дізнавшись, я до того в театрах бував бадьорий і сміливий, що, засунувши руки в бічні кишені мого звичайного одягу, прогулювався собі бадьоро? як тут кажуть, «негляже» ні на кого.

Об'явили, що буде театр «Коза» і якась «Рара»¹⁰.

Нумо глянути й на се диво! Приятелі мене привели. Правда, кози не було, та зате ж і штука була пречудова. Повірите! Як заспівають акторниці, так навіть у вухах лящить. Яка розкіш! А тут як вискочить до нас акторник, та як стане підладнуватися під них; та як змовляться, то він і почне басом, а тут музика як уріже своє; так я вам скажу: така гармонія на душі й по всіх почуттях розіллється, що мимоволі стане на сон клонити... Мимоволі цмокаєш та губи втираєш. Та хіба мало чудес бачив я в сьому, справді, комедному домі, що треба називати «театр»! Раптом тобі сад; не встигнеш на милуватися, оком моргнути, як уже тобі й будинки, а там місто, пустеля, море... Як се робиться – я й тепер, хоч зараз убийте мене, – не поясню вам, бо не розумію нічого!.. А балети? Ото найвища краса. Се, ввольте бачити, танцюючи діють, а діючи танцюють... Проте й танці нічого собі; а ось танцівниці, танечниці, так се – будь я бестія! – збожеволіти можна. Молоде, страх яке гарне, та як високо вбране, та яке жваве, вертке!.. А як скакне, закрутиться, підніме ніжку... висока, щонайвища краса!.. Каналії, та й годі! Через силу кинеш театр, прийдеш додому – а танцівниці в очах; ляжеш – танцівниці – тут вони, й продумаєш геть усю ніч про високі чари незрівнянних танцівниць, котрих у нас, у Хоролі, й не думай коли-небудь побачити! Куди там!

Під час одного такого театру, як тільки мої милі танцівниці з усім своїм старанням розтанцювалися в лісі, я слухаю,

¹⁰ «Cosa rara» (Рідкісна річ) – популярна на той час опера італійського композитора Мартіні.

захоплююсь і був готовий уже куняти; скрізь усе тихо, наче й усе заснуло; раптом позад нас почувся гучний, різкий голос: «Паничу, агов!» Усе заметушилося, сполошилося, багато хто скочив, акторниці замовкли, музика замішалася... Чути гамір; когось тиснуть, здержують, а він борсається й кричить: «Та гетьте, пустіть, я по панича!» Всі дивляться туди, і я за ними... глянь! аж се бідолашного мого Кузьму взяли на муки!..

Жалощі мене охопили; я кинувся визволяти мого вірного Кузьму, а його вже підхопили під руки й ведуть, не слухаючи моїх запевнень, що се мій Кузьма... Де там! Так і щез з очей моїх!

Уже мені було не до театрів і не до акторниць; пропадай воно все, жаль самого тільки Кузьму: ми з ним двоє заїжджі були, а тепер я один zostався, а його, може, запроторять на край світу. В таких розчулених думках рушив я додому... глянь! у квартирі сидить у мене Іван Опанасович, мій вірник Горб-Маявецький...

Ось як то сталося, що він мене не умисно знайшов.

Приїхавши до сього Петербурга, він просто до Івана Йвановича подався... Мене нема й не було. Взались вони розшукувати; стояло в записці, що я в'їхав, а де спинився, ніхто з начальства не турбувався. Мене й без того всі знали. Горб-Маявецький подумав був, що я зовсім пропав і не знав, як без мене починати справу, бо не було кому втинати: «До сієї супліки». Коли се раптом трапилася йому книжечка, та не така, щоб книжечка справжня, а так собі, дурниця. Звольте бачити: Петербург хитре місто, і люди в ньому живуть такі, що до всякої штуки прикладуть руки. Декотрі й беруться за особливі заробітки. Діло не діло, правда не правда, чув або вигдавав, та все те в рядок: напише, позначає в книжечці, та й розсилає по місту й по всьому світу. Скомпонувавши одну, береться за другу, і так увесь рік; а за все те грошенята й лупить. А що треба, щоб застою не було, так він у своїх книжечках шкварить навмання. Там і кохання всякого сорту, і

всяка механіка, і про тістечка, і про акторниць, і про чоботи... Одне слово, про все, що сьому штукареві на думку спаде. А що не завсіди в людини думки бувають, так він і пуститься по вулицях; що запримітить, а що, ходячи, вигідає та одразу й у реєстр, що при собі так і носить.

– Хитре місто!

Одного дня сього публічного баляндрасника принесло до річки; побачивши мене, він і познайомився зо мною; ото як я розповідав, та всі мої слова, що я тоді, сидячи над річкою Невою, йому по-дружньому казав, розумні й так собі, всякі, все він записав, за пазуху сховав та й додому; а там у свою книжечку та до друку, взявши, правду кажучи, багато чого на совість заради сміху, та й пустив про мене славу на весь світ. Стали читати про мене всі.

Ся книжечка, яка там не є, попалася до рук моєму Горбу-Маявецькому, Прочитав і пізнав мене живцем. Кинувся шукати; знайшов петербурзький «Лондон», а мене нема, я милуюся акторницями. Він Кузьму по мене: поклич, мовляв, його до мене. Кузьма одшукав театр та й увійшов до нього. Тому що був уже останній театр і наприкінці, то ніхто його не спинив. Увійшовши. Кузьма побачив купу люду, а в лісі баришні гуляють; то він і. подумав, що і я десь там з ними загулявся. Отож і став по-своєму гукати мене.

Недешево обійшлося се йому! Кузьму потягли й замкнули в темницю, поки що до завтрього, а тоді на розпит. Пішов тут Кузьма казна-що верзти! Він каже до пуття, та його не розуміли. Він правильно відповідав, що приїхав з Хорола з паничем з Трохимом з Мироновичем з Халявським; що я йому потрібний був, тому він і гукав мене. Йому дали пам'ятне повчання, щоб він наперед інакше шукав свого пана; а Кузьма, сим не задовольнившись, став сперечатись і доводити, що коли йому треба панича, то він скрізь піде й буде гукати, шукаючи його. Щоб переконати його, що він помиляється, йому доручили підмітати вулиці, а ввечері, не

нагодувавши, прислали його до мене. Та й перепало ж гнобителям його. Куди там! Кузьма цілий вечір усякими лайками їх лаяв і, лежачи в своїй халабуді, все сукав дулі й посилав у той бік, де його так повчили. Так їм і треба! Отак напасти на безневинну людину й наляяти її!

Радість наша під час побачення з Іваном Опанасовичем була невимовна. Він радів, що відшукав мене; а я радів, що знайшов його. Він боявся за мене, що мене, недосвідченого, котрий не знає світу, одного серед чужих людей, обберуть, обдурять. (NB. Не на такого наскочили! Тільки й того, що обібрали в Тулі та в театрі за квіточки зайві, та за чоботи, що я купив собі чепурні, змазані, а підошви були не пришиті, а приклеєні; обібрали ще мене всякі перукмахери, цирюльники тощо; витратив багатенько грошей на допомогу бідним; та се в рахунок не йде. Ото тільки й зайвих витрат. Куди там мене обдурити комусь!), а я зрадів, знайшовши Івана Опанасовича, тому, що в мене не лишалося зовсім грошей на завтра; не тільки що обідати, а и у театри йти ні з чим було.

Спасибі йому: він розплатився за мене з хазяїном «Лондона», і хоч багато гримав, що зайвого чимало на мене приписано, чого я і не вживав ові, та повинен був заплатити і вивіз мене в будинок Івана Йвановича, приятеля свого. Спробуйте, будь ласка, знайти будинок Івана Йвановича, коли він був дуже далеко та ще в такому глухому місці, що й доступитися до нього не можна було! Та будиночок добрячий, кімнат шість, і в нашому Хоролі він був би один із перших.

Іванові Опанасовичу ніщо не подобалося в моєму одязі та й у всій зовнішності: через те мені знову пошили геть увесь одяг. Ху ти, канальство! Що за фронт вийшов з мене! Чоботи на рипах, фалди в каптані так і теліпаються, в кишені хусточка біла, чистенька на щодня, з червоними крайками. Усе було миле й чепурне. Я не міг намилуватися собою. Іван Опанасович давав мені гроші на життєві розваги, наприклад, у театри, на апельсини та інші ласощі. А сам він узявся за мою

справу, і я повинен був разів п'ять на день підписувати ненависне мені: «До сієї супліки». Одного разу повіз він мене до суддів, у котрих була моя справа, без потреби, а так, для блізиру, напоказ. Кожний із суддів заговорював до мене меланхолійно, і при мені вони казали, що я нужденний молодик, без «образування». Не знаю, що вони під цим розуміли; а тільки мене добре образували: одяг увесь за останньою модою, волосся на голові закучерявлене, скуйовджене, розпудрене... Якого ж ще образування їм треба? Більш я до них не хотів їздити, та й Іван Опанасович не бачив у тому потреби.

Одержавши чудове, чепурне образування й не маючи що робити, я не бажав даром сидіти дома. До того ж запалилась у мені колишня думка, щоб оженити себе. Де ще зручніше се зробити, як не в Петербурзі? Жіночої статі сила-силенна, і кожна – красуня, і кожна має все потрібне, щоб показатися на людях, бо завсіди бачиш їх купами на вулицях, або коли вони гуляють, або в своїх справах ідуть. Тільки вибирай будь-яку. Та я думав інакше. Вибрати на вулиці із стрічних – це нікуди не годиться, і чи мені, панові Халявському, так женитися? Хоч, безсторонньо кажучи, запалився я таки дуже, хоч би як женитись, а женитися; проте я пам'ятав усе, чим зобов'язаний був своєму родові. Я хотів, щоб моя жінка мала тон у громадянстві, себто щоб був у неї голос дзвінкий, котрий приглушував би всіх так, щоб через неї ніхто не говорив; мала б стільки глузду, щоб могла говорити безперестанку, хоч і цілий день (за сим масштабом – казав, бувало, доміне Галушкинський – можна виміряти кількість розуму в людини: дурний чоловік, мовляв, не може багато балакати); мала б смак у всьому: і варити, й солити, і знала б тонкощі, що робити з годованою птицею; була б ретельно вихована, і тому була б велична як у обсязі, так і в округлостях корпорації. Худих, не тільки жінок, а й взагалі людей худих не люблю, через незаперечний – усе того ж доміне Галушкинського

винахід-силлогізм: «Что худо, то и нехорошо», себто виходить: що хуре, те й недобре.

Визначивши міру, якої комплекції мені потрібна жінка, я вважав: хай лучче в мене декілька з них закохаються, і тоді з десятка можна буде обрати для себе симетричну. Задля того, вбравшись щонайчепурніше, я ходив з вулиці на вулицю... Скажу, не хвалячись, багато на мене поглядало, і тут я повинен був проходити по кілька разів повз ті ж самі вікна, та об'єкт пристрасті моєї ховався, а на її місце виходив слуга і, без усякої політики, казав, щоб я перестав витріщатися на вікна, а йшов би своєю дорогою, а як ні, то... ну, чого приховувати петербурзьке грубіянство?.. А як ні, то, каже, вас проженуть ломакою. Подумати тільки – се ж Петербург! У нас, у Хоролі, не так.

Бував і на таких вулицях, де не тільки на мене дивилися, – а вклонялися, запрошували до себе. Та... яких тільки людей нема в Петербурзі. Усіма сторонами хитре місто!

Я все собі ходив, та до одруження не посувався аніскільки; а Іван Опанасович покінчив усі свої справи й виграв мій позов. Присудили приналежну мені частину повернути всю сповна, як рухому, так і нерухому, і заплатити за всі роки частину прибутку, що припадала мені. А що, Петрусю? Що, спіймав облизня? Я тепер, як кажуть у нас, на всю губу пан. Роду значного: предок мій, що був при якомусь польському королі грубником, ударив халявою мишу, котра турбувала найяснішого пана круля, і вбив її насмерть, за що тут же його вшановано шляхетством, названо вас-паном Халявським, і в гербовник внесено його герб, що являє собою вбиту мишу і під нею халяву – знаряддя, котре погубило її через безстрашність мого предка. Отож пряма, чиста, шляхетна кров кружляла в жилах моїх; сам я був непоганий з себе, навіть гарний; вислови мої і всі манери дженджуристі; вклонявся значно, ходив поважно і все ж таки хороше. Правда, невеликого чину, так се нічого: хоч малий чин, та заслужений.

А достатки? тьху ти, канальство! достатки такі, що гай-гай! Скільки душ, землі, добра в домі!.. Будь я гунстват, що коли б не виїхав так скоро з Петербурга, то, мабуть, таку б панійку-добродійку підхопив, що тільки дивися на неї з-під руки.

Та треба було покинути Петербург. А що я в ньому бачив і яким його запримітив? Опишу свою думку.

Санкт-Петербург місто велике, широке, просторе, велелюдне. Пишне, величезне, чудове, гарне – все те правда; та хитрощів у ньому куди не ступи; так уже там люди привчені. Наче й знайомиться, наче й приятелює з вами, а все воно для того, щоб від вас покористуватися. Я й сам робив так. Поки н знайшов свого Горба-Маявецького і був без грошей, то навмисне намагався знайти більше приятелів, щоб вони мене кликали з собою обідати та в театри водили. Обід той зовсім не обід, а так, аби гроші злупити. В театрах нема натури, а все, щоб гроші видурити: чорти не чорти, а переодягнені люди; наче вона королева, а дивись – вона жінка акторника. Усі акторниці зовсім не красуні, а так, підмальовані. До театру запрошують, прохаючи зробити честь своїм відвіданням, а грошенята все ж беруть. На них дивлячись, і багато господарів просять знайомих завітати попоїсти; от і нагодував, та потім як посадить за карти у гвинта грати, та як загвинтить, то й обід той з верхом назад у кишеню поверне. Прекрасна статъ справді прекрасна, навіть буває і дуже красна від непомірного додавання собі краси, чи пак краски. Овсі не любовного складу, вони на чоловічу статъ ніколи не дивляться люб'язно: се я на собі зазнав. Отаких баляндрасників, як отой, що мене в книжечці описав, є чимало тут: вони, буцімто щоб розважати інших, збувають свої книжечки, та се пусте! Вони за них гроші набувають, бо що б йому за охота була ніч і день мучити себе, видумуючи та пишучи те все. І все воно там отаке, геть-чисто все. Так ото такий він, Санкт-Петербург! Правда, такий він був за мене, а я

в ньому був давно; може, тепер і змінився, як і все на світі міняється.

Та хоч би який він був, а я в ньому перебував – що формально й довів Лаврентієві Степановичу, нашому ж таки сусідові. Йому заманулося було заперечувати, казав, що, мовляв, я не був у столиці, а се, мовляв, я, наслухавшись від інших про Неву, про театри, про слона та інші дива, вигадую, ніби бачив сам. Ой, як напустився ж я на нього! Та як став йому доводити, – і все петербурзьким штилем, котрим у нас не можуть говорити, – що я саме бачив, що там за гроші, а що й без грошей: мости, будинки, фортеці, кораблі і все, все. Так йому й заціпило. Тож-бо то й воно!

Треба сказати правду, як мені важко було, приїхавши з Хорола. переучувати свій язик на петербурзький штиль і говорити все пишномовними словами, якими я описував вище життя моє в столиці: отак важко мені було переучуватися на низький штиль, повернувшись до Хорола. От з сього погляду Петербург невимовно гарний. Скільки в ньому людей, що говорять цілу годину безперестанку, та так добірно, та так пишно, що й не второпаєш предмету, про що він каже й що хоче сказати. Аж завидки беруть! А як отака голова та спише свої думки на папері, та склепає з того книжечку? Ах ти боже мій! Не розлучився б з нею, не випустив би з рук. Майстерність незвичайна! Ну просто чудово. Літери й слова російські, та, будь ласка, дошукайтесь толку? І не кажіть! Глибина премудрості, та й годі. Полюбивши сей метод, я повправлявся в ньому і досить-таки вдосконалився. Де треба, при нагоді, блиснути, то я і розведу свою філософію... Слухають голуб'ята мої провінціали, розпустять вуха і дивуються моєму розумові; а мені се і не коштує нічого: наговорив їм дурниць петербурзьким штилем – знай наших!

Поїхали ми з Іваном Опанасовичем назад; Кузьма сидів зо мною, й отут він мені розповів, який йому видався Петербург! Ото чудасія! Я вмирав од сміху. Він усе розумів навпаки й

інакше, ніж я. Коли проїжджали через Тулу, я не забув його подразнити послужливим хазяїном; Кузьма сердився і всяко його лаяв.

Без усяких пригод відбули ми дорогу назад, бо Іван Опанасович усім порядкував, і щасливо приїхали в свій Хорол. Мій знаменитий батьківський берлин безжальний Горб-Маявецький проміняв на мотузяні посторонки, потрібні в дорозі. Позбувшись спокійного екіпажа, я всю дорогу трусився в проклятій халабуді і мусив був пролежати цілий тиждень, поки виправилося моє розтрушене єство й загоїлося побите в багатьох місцях.

Горб-Маявецький не пустив мене з свого дому поки він, мовляв, не закінчить справи й не прийме належного мені маєтку. Звольте. Мені дуже непогано було жити в нього. Його дочка, що була раніш Онисенька, а тепер стала Онисія Іванівна, бо була вже дівчина з усіма формами й у повній комплекції, потрібній для відданниці. Вона мені після дороги дуже сподобалася, і я намагався крутитись коло неї на петербурзький фасон. Онисія Іванівна, я помітив, була не від того: та, як дівиця, вихована в пансіоні, вона все діяла з маленькою меланхолійністю й кривлянням. Наприклад, коли ми зоставалися вдвох і я з усією пристрасстю дивився їй в очі, то й вона робила мені симетрію і усміхалась так само мені, як і я їй; та я здихну, а вона мовчить; я хочу взяти її руку, а вона сховає її під фартух. Отак, сидячи вдвох з нею довго й мовчки, я, з нудьги, запропоную їй піти прогулятися, а вона скривиться й скаже: «Се непристойно». Дивні міркування були в неї: воліла цілісінькі дві години сидіти зо мною і мовчати, а на прогулянку не зважувалась. Може, те перше видавалося їй за велику приємність? А я навпаки; я не закохувався в неї і не був до того схильний, а так, діяв по натурі й шукав моральності. Та що значить доля, і хто може йти проти неї? От побачите, що тут вийде.

Горб-Маявецький, повертаючись додому від свого клопоту

по судах, завсіди, бувало, пожартує з мене й скаже: «А наш молодець усе коло баришні?», то жінка його й промовить: «Се щось недаром. Чи немає чого часом?» А я, щоб показати ввічливість і що бував між людьми, зроблю подригуса по-петербурзькому й пущу слівце просто, одверто, по-приятельському: «Змилуйтеся, се без ніякої причини, пур пасе летан¹¹». Вони на таке петербурзьке привітання, не второпавши його, замовкнуть.

Добре. Одного дня Іван Опанасович, повернувшись із судів, став мені поясняти досить алегорично, що й тут усі мої справи закінчено й велено мені прийняти від брата маєток. «Так ото ж бачите, – підбив він висновок, – якою ви мені вдячністю зобов'язані? Я, один я, всю оту справу вам кінчив». Тут я став з усією щирістю і досить меланхолійно дякувати йому й показувати свою готовність віддячити йому, як тільки він забажає.

– Мені, персонально, нічого не треба, – урвав він, – та я батько; мені дороге щастя моєї дочки. Вона, я бачу, страждає; я боюся... і повинен вам відкрити... – тут він нюхав табаку і не знаходив, що сказати.

Я дуже ясно зрозумів, у чому річ, і, гадаючи, що не йому, а дочці повинен віддячити за труди, що він прийняв, вирішив подарувати Онисії Іванівні золотий перстень, котрий матінка, дуже люблячи, носили все своє життя до самої смерті, і на ньому майстерно зображено, як півень піє. Вважаючи, що такий подарунок буде пристойний, я сказав, далєбі, без усякого лихого наміру: «Моє головне бажання улаштувати її щастя (розуміється, перснем), і якщо моє щастя таке...»

– Справді? – вигукнув Горб-Маявецький. – Так обійми ж мене, любий зятю! – і з сим словом обняв мене міцно, навіть гикавка з ним учинилася, а він, не даючи мені нічого сказати, гукнув відносно: – Онисенько! йди обійми свого жениха.

¹¹ Щоб минав час (франц.).

Доля, видно, так улаштувала, що їхня Онисенька стояла в той час за дверима, бо при першому ж слові ніжного родителя вона вже й тут, і – скік! – просто мені на шию, і обняла своїми руками, й вигукнула: «Твоя навіки!..»

Нікому б не повірив, якби не зазнав сам, що значить сила кохання й сила долі. Я казав уже, що не був закоханий у сю Онисеньку, і скажу без меланхолії, одверто: чи є вона, чи нема – мені було байдуже, а якщо я й пускав їй бісики, так тільки щоб не бути для неї нудним. До того ж фундаментально признаюся, бо діло се давнє, що, коли обняв мене Іван Опанасович і назвав зятем, я хотів пояснити йому все діло й що я, замість свого серця, підношу перстень з півнем, і сказав би, достеменно сказав би; та тут до речі буде навести слова віршувальника:

«Мабуть, доля так хотіла!»

і не сказав ані півслова. А тут Онисенька наче прищикнула мене своїм серцем до свого серця, сталося зіткнення наших сердець, а тут, звісно, з'явився і незваний роздавач любовного полум'я, сам Купідон, або Амур, і вразив своєю полум'яною стрілою моє серце, котре так і запалало!.. Неждано-негадано я став палко кохати Онисеньку й – будь я бестія! – якщо не від одного тільки її дотику!.. Вся кров моя схвилювалася, в очах зарябіло, нічого ясно не бачу, а когось цілую і не збагну, хто й мене цілує... Для мене се була чарівна хвилина...

І слова її, в суті своїй, так собі, флегматичні, та що вона їх вимовила з усією силою кохання, то вони й відгукнулися в усіх пружинах душі моєї до того, що і я мимоволі проголосив: «Твій навіки! Який я щасливий!..»

– Ні, я щаслива, що ви обрали мене на подругу свого життя, – так сказала вона, притулившись до мого плеча... О! вона була багато чого навчена, як виявиться опісля; знала всю іноземну міфологію, тому й відповідала з такою гостротою.

Щоб показати себе, що я не даром жив у великому світі, я став човгати і хотів був утнути яке-небудь петербурзьке банмо, котрих у мене припасено було багатенько... Та тут відкрилася нова, зворушлива картина...

Коли ми вправлялися в свідченні кохання, що в нас зродилося, й розкривали одне одному солодкі, первісні обійми, ТУТ з'явилися батьки моєї Онисеньки, котрі віднині стали й моїми; стали нас благословляти й називати солодкими іменами: «сину... дочко... діти... любіть одне одного, будьте щасливі!..» Я не міг утерпіти й пролив кілька радісних, скорботних слів! Від великого почуття я відійшов набік і віддався роздумам: «Хто б повірив, що я був такий щасливий? Насилу знайшлася дівчина, котра полюбила мене до того, що без принуки виходить за мене. Та ще яка дівчина!» Тут я став дивитися на неї очима палкого коханця і знайшов у ній усе зовсім протилежне до тих перших моїх на неї поглядів. Усе те, що було в ній негарне й навіть не подобалося мені, зовсім зникло, а на те місце з'явилося все чарівне. На що не глянь, хоч як оглядай, усе чудове! Ось яка сила долі й сила кохання! Хто такий Трохим Миронович Халявський і хто така Онисія Іванівна Горб-Маявецька? Схід і захід. Де був я й де вона? На півночі й півдні. А тепер доля, все те доля звела й з'єднала в єдине. Ех, доле, доле! Хто проти тебе?!

Після першого захоплення й привітань нові батьки мої заходилися влаштовувати добробут наш, визначаючи, коли мають з'єднатися наші долі в одну; їм хотілося дуже поспішити, та Іван Опанасович сказав, що раніше, як ствердиться поділ мій з братами, не можна. Не було ради, відклали.

Увесь той час я був невідступно коло Онисеньки. І скільки я відкрив у ній прикмет? Тьху ти, нене моя! По-перше, вона шпарко читала всяку російську книжку; скоропис – ні те ні се, та завчивши, вже не запиналася. Грала на клавирі декілька штукочок і часом на варіації підіймалася. Тільки, бувало, вийду

до неї, вона й візьметься за музику; не відповідає мені нічого, а все тішить мене пісеньками. От до чого вона кохала мене! Та коли, з громом музики, почне співати, то... о, природо! я нічого разючішого не чув! До того почуття мої зледеніють, що я незчуюся, як засну. І сплю міцно біля неї; весь світ забуду! Збудять мене вже до обіду; а після обіду знову за те ж саме. Подумати тільки, яка сильна любов у людських серцях!

Проте дивна ж річ. Коли я сиджу біля своєї Онисеньки, наче Амур біля Венери, тут я почуваю всю силу кохання, палкий племінь пече мене, і я ремствую, що так поволі здійснюється наш шлюб. Я готовий був би того ж дня все покінчити. Сі почуття опановували мене при ній. Та як тільки пущу її з очей, так і почуваю себе досить байдуже. Навіть і не тягло мене до неї ніяке внутрішнє прагнення. І що ж? Я забував навіть, що я заручений і володію такою чарівною нареченою; та тільки вийду ранком з чемності, гляну на неї, і як порох спалахну... До неї – і не відходжу від неї геть аж до вечора. Се, звісно, в мені боролася природа з коханням. Коли я залишав любов при Онисеньці і йшов від неї, тоді природа перемагала; а коли я стрічався з Онисенькою, тоді кохання, невідлучний супутник її чар, нападало на мене й проганяло або присипляло природу. Іншої дефініції, за методом Галушкинського, я не міг вивести.

Скажу щиро, себто по совісті: шлюб сей видавався мені принизливим для знаменитої крові стародавньої шляхетності роду Халявських, що текла в мені. Звольте бачити: Іван Опанасович був колись Іванко, а що спритно вмів обертатися, то поміщик Горбуновський (стародавнього роду) віддав його в науку до одного ходака в справах, себто до вірника, щоб привчався ходити з позовами, яких у пана Горбуновського по різних судах було безліч; щоб ходити в сих справах, йому хотілося мати свого власного вірника, з котрого він міг би доправлятися, коли програє якогось позова; бо наймані вірники часто перекидалися до супротивників пана

Горбуновського й нещадно доводили його до розору всякими вимогами. Іванко Маяченко скоро наважив руку в справах до того, що товариші його по ремеслу боялися змагатися з ним. Позови свого пана Горбуновського розмножив він до неймовірного. З кожного процесу, котрих десятки налічувалося, він розвинув шість, сім. Треба було століть, щоб покінчити з усіма ними.

Коли підписувалося сотні суплік, Іван Маяченко узяв та й підсунув панові Горбуновському відпускну собі з роду в рід на віки вічні; а той, не читавши, узяв та й підмахнув. Добре... Отож Іванко узяв та й поступив на службу в якусь канцелярію, і вислужив чин, і став уже Іван Маявецький. Пан Горбуновський, за своїми процесами, того й не знає, а одно підписує, та разом і підписав, що Іван Маявецький походить від одного з ним роду шляхетної крові, котрий за давнини звався Горб, через що й пишеться він Горбуновський; а друга галузка, від одного Горба, пишеться Горб-Маявецький, від котрих істинно й безсуперечно вийшов сей «Іван Опанасович Горб-Маявецький» і є найближчий йому родич. З таким папером Іван Опанасович проліз у дипломні дворяни й кинув усі позови свого пана.

Пан Горбуновський, дізнавшись про все діло досконально, схитрував, закликав до себе колишнього вірника, прийняв його статечно, поцікавився побачити дипломи, поклав їх на ослін, а на них розпростер свого вірника... та як усипав!.. аж той ледве встав. Пан Горбуновський прочитав тоді всі папери, визнав і ствердив правильність їхню, назвав своїм родичем і поважно пустив додому. Ось перебіг справи, за якою Іванко Маяченко зробився із селян пана Горбуновського сам Іваном Опанасовичем Горб-Маявецьким та новим моїм батьком.

Таке походження мене дуже дражнило, і що б ото сказали батенько, якби від них залежала згода на мій шлюб? Ні за що б не погодилися змішати кров свою з хлопською. А якщо б і матінка надумали дожити до сього часу? Ті б уже руками й

ногами забрикали, не погоджуючись, щоб їхня невістка була письменна. Ох, матінко, матінко! Встаньте хоч на часинку з домовини й гляньте на справу! Ви побачите, що вже треба жіночій статі мати розум. Без того не можна. Треба знати й науку. Тепер вони вже не беруться за ваші благодатні предмети, а віддали те все своїм служницям-економкам, а самі... Та що казати! їх не перевчиш на старий лад.

А яким би то побитом сталося – чи я з Онисенькою оженився, чи з котрою іншою, – однаково жінка була б розумна й учена. У наші часи то є неминуче лихо – мати таку жінку.

Про все те міркуючи в умі своєму, коли був без Онисеньки, отже, поза коханням моїм, я дуже крутив носом від нерівного шлюбу, а інколи, часом, спадала на думку всяка всячина: то написати листа й викласти всі перешкоди та причини, чого це мені не хочеться; або поїхати, не сказавши, куди й чого; заїхати подалі й жити там, поки доля не влаштує з Онисенькою якимось інакше. Перший засіб був мені тяжкий і не до виконання; я не міг терпіти ніякого писання. Другого ж не міг виконати, бо не мав ні копійки грошей на дорогу, а без того не можна. Такі думки мучили мене в моїй самотині; та коли я виходив до нашого товариства, а Онисенька дивилася на мене своїми чорними ясними оченятами, я цілував їй на добридень ручку, згадував, що незабаром усіма сими коштовностями буду володіти безперечно, то вся моя меланхолія і минеться, а я запалаю колишнім полум'ям. Подумати тільки, яке сильне й всемогутнє кохання! Воно не дивиться на нерівність роду, на низькість крові: все рівняє, змушує зневажати все й шукати самих тільки насолод своїх.

Не завсіди ми віддавалися музиці в нашому полюбовному поводженні. Коли набридне Онисеньці бринькати на клавирі, вона й причепиться до мене: «Годі куняти; поговорімо, як ми будемо жити?»

Тут я збадьорюся й пущуся розводитися. По всіх

предметах у нас буде йти гаразд. Та в одному ми не доходили згоди тоді й навіть у подружньому житті: се діти. Онисенька запевняла, що дуже добре й треба мати дітей якнайбільше, різної статі, бо, мовляв, сини переженяться, дочки вийдуть заміж, сімейство буде велике; з'їдуться всі, буде весело – ігри, танці й усякі розваги. №6. Онисенька була веселої комплекції, любила танцювати й таки добре витанцьовувала. Вже як утне козачка та всі дванадцять фігур, як горішок розкусить... О! Вона в пансіоні виховувалася. Так ось, будь ласка, звернімося до нашої матері. А я, навпаки, бажав невеликої кількості дітей: дві-три штуки – й годі! Знаю сам, скільки нас було в батенька: галасують, пишуть, вищать! Куди там за всіма доглянути, одягти їх? А виростуть? Пустощі, витівки, свавілля... Не хочу, щоб було багато дітей.

Онисенька, бувало, й розсердиться, а я тут же й піддамся; стану алегорично погоджуватись, а сам собі своє думаю. Піддався їй – і ми помирилися. Одного дня, серед отаких ніжностей, вона спитала в мене, якщо я так палко кохаю її, то чим се доведу? Я обіцяв доказ кохання мого висловити на папері й завтра подати їй. Вона зраділа невимовно, навіть поцілувала мене і з гримасою, на петербурзький штиль, сказала мені: «Так татуня й мамуня кажуть, що треба мене забезпечити на випадок мого вдовоцтва...»

Я, захоплений моїм проспектом, поспішив піти від неї й не дуже добрав толку в словах її, вважаючи їх за вплив ніжностей; пішов собі й розташувався думати... в чому трохи пізніше й дійшов успіху. А саме ось що: всі запевнення, всі заприсягання, всі ніжності до живої жінки, все можна прийняти за лестоці, за алегорію, за критику. Ні, голубонько! Помри! Отут-то я виснажуся з туги, потішу тебе моїм одчаєм! А що ти вже будеш мертва, то не побачиш і не дізнаєшся, як я тужу, так лучче я опишу тепер уже, як буду по тобі божеволіти, скільки волосся вирву і як лютому одчаю віддамся. Читай і плач над моєю майбутньою тугою! Так

поклавши собі, я взявся за діло: за методом доміне Галушкинського, склав мірку на вірші, схопив папір, перо та й ну писати!.. Вже ж я й написав! Що не вірш, то все чоловічий, а там жіночий; і отак усе вперемішку, й ні один вірш не перейшов через мірку; все вкрай. Рими були найбагатіші: дешевших за полтиник і не питайте. А ось і сюжет.

Починаю проханням, щоб вона вмерла, і скоріше, аби я міг довести кохання своє журбою такою, такою скорботою, одчаєм таким і таким ось. Та й гайда, гайда, і що далі, то все вищим тоном, усе вищим тоном, і кінець кінцем дописався до того, що пишу – «помер і сам».

Другого ранку урочисто одніс їй свою – якби се назвати по-вченому? – не пісня... ну, епіграму. Вона прочитала і на перших же рядках змінилася на обличчі, папір пошматувала, – а в мене й копії не зосталося, – побігла до нової моєї родительки: а та – спасибі їй! – була жінка розумна й розсудлива; вона, не захотівши знати, за що ми посварилися, наказала нам замиритися і отак уладнала це діло.

Ставши знову на любовну стопу, ми здружились уп'ять, і тут моя Онисенька сказала, що вона дожидала іншого доказу кохання мого, а саме: якщо я, мовляв, багатий, а вона бідна дівчина, і в разі моєї смерті брати заберуть усе, а її, прогнавши, змусять попідтинню волочитися, – так, щоб попередити те, непогано було б мені закріпити за нею частину маєтку...

Я радісно одразу ж погодився, та все ж алегорично, як і про кількість дітей, а думав своє, чим і зумів цілком привернути її до себе й поставити на твердий ґрунт.

Новий родитель мій, бажаючи поспішити влаштувати щастя моє, загодя закінчував поділ – наш. Задля сього просив він предводителя миротворством покінчити між нами. Предводитель скликав нас, усіх братів, що були на ту пору дома, і став нам казати все розумне й до діла. Яка ж то добра душа була в нього, дай йому боже довгого віку! Найчеснішого

звичаю людина! Почав з того, що нам, рідні, не годиться сваритись, а треба поділитися по згоді; а після того й заходився розписувати жереби та запропонував нам узяти їх. Ми витягли жереби, і кожний з нас зостався задоволений своєю частиною.

Слід було братові Петрусеві задовольнити нас усіх прибутками на частку кожного брата. Бо він один користувався всім, а нам давав кому мало, а кому, як ось мені, й зовсім нічого. Нене моя! Яка зчинилася тут буча! Менші брати, якби не було предводителя, навкулачки готові були кинутися! Гляньте ж, що може один розсудливий чоловік зробити з запальними. Години за дві він насилу уламав і Петруся та й нас усіх підписати папір, скільки кому належить одержати. Мені припало чимало тисяч карбованців.

Треба ще вдатися за якийсь час наперед. Один з найближчих родичів батенькових, бувши людиною відмінного під нашого часу розуму, багато мандрував по всіх краях Російської держави, і що помітить цікавеньке, те й купить. Таким побитом він придбав чимало люльок і табатирок усякого сорту, нашійників собачих, складаних ножичків, капелюхів кумедних, гудзиків усяких комплекцій та інших отаких сміховинних речей. Навіщо й для чого? – крім нього, ніхто не скаже, проте слід визнати справедливість: усі ті речі були чудової добротності й фасону. Окрім того, він, за комплекцією своєю, дуже любив книжки. І яких тільки книжок не назбирав він?! Це просто чудо! Тепер таких книжок і в розносчиків не знайдеш. Як зараз трохи пам'ятаю, були там: Пригоди Клевеланда, побічного сина Кромвеля; Пригоди маркіза Г.; Любовний Вертоград Камбера й Арісени; Бок і Зюльба; Економічний магазин; Поліціона, Хороброго Царенка Херсона, сина його, та багато всяких інших високих титулів. До того ж усі книги томні, не по одній, а по кілька під одним званням; одної історії якоїсь держави та якогось абата книг по десяти. Та ще в яких палятурках! Аж очі вбирають!

Усе в шкурятяній оправі, а сторінки від краски так позлипалися, що ледве й оддереш.

Так ото сей родич усі ті речі й книги ретельно зберігав і, поклавши в короби, ніколи не розгортав, боячись завдати всьому тому шкоди, і в такому стані сам помер. А що був бездітний, то, в міру любові своєї, відписав родичам, за призначенням, речі. Через особливу атенцію свою до мого батенька, відписав він їм своє книгосховище. Коли те все привезли були до батенька, то вони спочатку розсердилися були дуже за таку, на їхню думку, дурницю; а походивши довго по двору та розміркувавши всебічно, вирішили прийняти, сказавши: «Може, мої хлопці, – себто ми, сини його, – будуть дурніші за мене, то не придумують, за що корисніше взятися, як тільки за книжки. Сховати їх бережненько». Ось те книгосховище й заховали в льох, де стояли бочки з наливками. Там воно й пробуло до теперішнього моменту поділу.

Поділившись усяким мотлохом, у нас дійшло і до книг. Як ними ділитися, питання було нерозв'язне. Петрусь, будши генієм розуму, одразу меланхолійно запропонував: вибрати йому належну кількість книжок, за числом усієї маси; за ним вибираю я стільки ж, і так далі, до останнього брата, якому зостанеться решта. Менші брати мої, будши натуральні, за книжками не ганялися і, щоб показати моральність старшому братові, одразу ж і погодилися; та я, я, Санкт-Петербурзький житель, що зачерпнув, виходить, і тамтешніх хитрощів, я запропонував новий метод ділитися книгами, котрий навряд чи був де до нас і вельми корисний своєю природністю; його й повинні взяти за зразок усі брати, що ділять батьківське книгосховище. Ось мій метод: «Брате Петрусю! Ви у нас найстарший, то ви й беріть перший том; я, за старшинством за вами, візьму другий, за мною бере Сидірко третій, Охрімко четвертий і Юрась п'ятий. Се книги томні. А одиночки й ті, котрі зосталися від томних, через те що не стає числа братів,

поставити по ряду й брати кожному по книжці, починаючи з старшого брата». Метод мій дуже подобався предводителеві; він від задоволення так і пирснув та залився сміхом і дуже похвалив мою вигадку. А Петрусь аж на стіну дереться! Кричить, сперечається і вимагає, щоб цікава книга не була поділена. «Ні, даруйте! Так ото й віддам я всього Клевеланда, а самому «тю-тю»? Ні, любий братику! Книга рідкісна, цікава, і я хоч частинку її бажаю мати собі. Байдуже: друга чи четверта; чи без початку повість, чи без кінця, та Клевеланд – мій, мені за правом спадщини належить. Не поступлюсь ні на які пропозиції». – Отак я рубав братові Петрусеві. І хоч він геній, а я петербур... не знаю, як дописати? – гець чи жець? – він з розумом, а я з хитрістю, то я й переспорив його, а менші брати йшли, куди вітер віє: хто голосніше кричав, з тим вони й погоджувалися. Справжня матінчина комплекція була в них, а особливо щодо предмету, який не цікавив їх, а стань махлювати проти них у карбованці, то тут спалахне батенькова природа, й вони готові за петельки вчепитися.

Таким побитом удержавши своє право, я з усіх порізнених книг одержав другі й сьомі томи. Брат Петрусь, переглянувши свої, як забігає, що в нього не повні збірки. Менших братів одразу ж і обдурив; запропонував їм перші томи чудового співаника, що уклав Михайло Чулков, і Російського Феатра, твори Верьовкіна; ті здуру й обмінялися на якісь господарські книжки. Захотілось йому й мене «піддурити», як казав, бувало, доміне Галушкинський. Дуже йому хотілося присвоїти другі частини Економічного магазину, не пам'ятаю чий твір, та Мірамонда, твір знаменитого й назавсіді безсмертного Ф. Еміна, що досталися мені. Петрусь пропонував мені якусь архітектуру з малюнками. А на чорта вона мені? Я не тесляр; а гарненьке, з нудьги, люблю й сам почитати. Хоч як брат бився, хоч як просив, та я твердо пам'ятав правило, поставлене в нас на випадок поділу: чого братові хочеться, не поступайся ні на які пропозиції, ні на які

прохання; добре, що маєш нагоду завдати прикrostі тому, хто бере в тебе належне тобі. Якби не було його на світі, тобі не треба було б і ділитися. І я вдержав книгу за собою, неабияк звеселивши тим нашого шановного предводителя, котрий увесь час хвалив як вигадку, так і твердість мою і дуже реготав.

Зоставався ще один спірний пункт. Був ще один шматочок землі десятин з двадцять, а на ньому лісу будівельного дванадцять десятин, і в ньому сад з чудових щеп різних сортів. Батенько покійні з великою ретельністю діставали з Опішні плодови щепи й самі своїми руками щепили та очкували. Одне слово, сад був чудовий! У саду пасіка, вуликів сотні дві; тут же й ставок з рибою та млин, що давав прибуток. Місцина ся подобалася всім нам, і ні один із братів не погоджувався поступитись іншому анітрохи. Крику й докорам не було кінця.

Бідолашний предводитель, умовляючи нас, знесилився. За мене держав руку новий родитель мій, Іван Опанасович, і якимись словами так спантеличив братів усіх, що ті... тик-мик!.. замішалися, і ся місцина ось-ось дісталася б мені, як брат Петрусь, бувши – я завсіди казав про нього так – людиною незвичайного розуму, що в разі невдачі, кидав одну мету й нападав на другу, щоб перемішати все, раптом кидається на мого нового родителя, дорікає йому, що він заволодів моїм розумом, обібрав мене й примушує мене, плохого, нерозсудливого, женитися на своїй дочці, забувши те, що він, Іван Опанасович, низького походження й колишній підданий пана Горбуновського...

Господи! Як же сказився тут мій новий родитель! Ту ж мить заперечив спочатку Петрусеві свою особисту образу, а тоді взявся дорікати, докоряти, доводити в сих справах так, що просто чудо! Геть упосліднив його! І пішло, пішло! До речі тут буде сказати, що і я обстав за свою образу. Як се так публічно назвати мене нерозсудливим, а майбутню жінку мою

– низького роду? Ми мали з Петрусем процес і виграли його. Коштувало нам кожному се діло до п'ятисот карбованців, а присудили Петрусеві заплатити новому родителеві моєму за ганьбу два карбованці п'ятдесят копійок, а проти мене бути надалі скромнішим. А що, Петрусь? Що, викусив? Перемога була на нашому боці. Та се інша річ: п'ятирічний позов, про який я розповів, був для. блізиру. Звернімося до нашого предмету.

Хоч як мучився предводитель з нами, а нічого не вдіяв; і ми, маючи досаду в серці одне на одного й не бажаючи, щоб хтось із нас покористувався тим хуторцем, ухвалили: ліс і сад порубати, бджіл подушити і мед поділити, греблю знищити. Кожний з нас тріумфував і в очі сичав один одному: «А що, дістав? Покористувався садочком, медком від бджіл? Викусиш іще!» Предводитель насилу нас розвів і, закінчивши справу, мало що не прогнав від себе. На сьому замиренні ми більше пересварилися, ніж досі було, і вже ніколи не були в злагоді, окрім хіба, як випадало, що когось із нас треба було другому. Тоді той, кому треба, прийде, замириться алегорично; а як тільки дійде свого, знову посвариться, ще й насміхається, що другий повірив йому – і пішло все по-давньому.

Я дуже здивувався, коли Петрусь, як тільки зажадали від нього задовольнити мене, бо я не мав дому, запропонував мені жити в його будинку. А який цей будинок, так просто як намальований! Кам'яний, на два поверхи, під бляхою, не бійся нічого. На кожному поверсі по дванадцять кімнат. Се чудо – такий будинок зляпав брат Петрусь. Незвичайний розум! От він з першого ж слова дає мені цілий поверх, та ще горішній, парадний, прегарно прикрашений, і дає з тим, що кожний з нас є повний господар свого поверху (Петрусь оставив собі нижній, а мені, як майбутньому жонатому, парадний) і має повне право на свою уподобу переробляти, ламати й переменяти, не питаючи один у одного ні ради, ані згоди.

Добре. На тому покінчили, підписали папери, а потім усі артикули й, замість замиритися, кінчили, як я описав. Предводитель навіть перехрестився, провівши нас, і потім скрізь малював нас вельми непринадно. Йому можна вибачити. Він прибув до нас із іншої губернії, і се перше таке казусне діло йому трапилось, як наше. Потім він прикусив язика. Де ділять, там і сваряться.

Багаті сваряться, бо є чим ділитися; а бідні сваряться, бо нема чим ділитися. Це не ми вигадали.

І ось іще в чому видався мені чудним предводитель. Чув я, що він, стороною розповідаючи про наш поділ, винуватив моїх батенька і матінку, що не турбувалися про наше виховання й не посіяли в нас шляхетних правил. Наше виховання було всім відоме; а своїми дітьми він не міг похвалитися: сухі й худі, наче тріски. А правила нам викладали і пан Книшевський, і доміне Галушкинський з усіх предметів. Які ж інші правила були б у нас, окрім шляхетних, коли ми щонайшляхетніші й у нас тече давня дворянська кров? Не сподобалося предводителеві те, що ми за своє змагалися й, коли заходило про зайвий карбованець, забували, що маємо діло з рідними братами. Так се, за його правилами, виходить, що як тільки подобається щось братові, так і поступайся йому, а сам задовольняйся тим, що він тебе ніжно обійме? Ні, стривайте, будь ласка! Се вони заводять такий метод, а чи буде він корисний в окремих випадках, то ще побачимо. Як на мене, то чи брат він мені, чи сват, а своїм я, за ніж готовий узятися, не поступлюся. Багато можна було б про се говорити, та теперішні люди не зрозуміють нас. Замовкнемо й повернімося до приємнішого сюжету.

Як покінчили ділитися, так і зникли всі перешкоди до щастя-долі моєї. Новий родитель мій полічив, що коштувала подорож до С.-Петербурга, життя там і тут у нього в домі, всі витрати в справі, і на все те зажадав від мене позичкового листа – се primo. Потім, вважаючи за потрібне, щоб моя жінка

принесла мені чудове придане, замовив усе приставити з Полтави та з Роменського ярмарку, теж за мої гроші, а наостанку ласкавий тесть мій полічив, скільки припаде на жінку мою, якщо я помру, з рухомого й нерухомого майна, і на все те подав мені підписати папір, котрий закріплював за нею все те за живоття при мені. Та ні, новий мій батеньку! Я вам не Горб, колишній ваш поміщик, з котрим ви що хотіли, те й робили; я вам не піддамся.

Переглянувши папери й облічивши, я побачив, що Онисенька обійдеться мені дуже недешево. За такі гроші, що платитиму за неї, можна б купити величеньке село, а тут я беру одну тільки штуку. Зміркувавши все те, я став не погоджуватися й делікатно пояснювати, що не хочу так дорого платити за жінку, котра, якщо вже довелося правду казати, то не дуже мені й подобається (Онисеньки на той час не було тут, і тому я був поза коханням), і якщо я погоджувався одружитися з нею, так то з чемності, за участь її батька в справах моїх; а почувуючи, після подорожі до Санкт-Петербурга (тут задля поважності, я вимовляв кожне слово осібно й виразно), в собі незвичайні здібності, я можу знайти жінку луччу за його дочку – і все отаке я пояснив йому.

Новий або, лучче сказати, сумнівний батенько мій засоромився дуже від моїх щирих пояснень, зоприв, утирався й, набравшись духу, став – та ще як? – загрожувати судом, позовом за ганьбу, вічним процесом: та я, наче гора, був твердий і вже став розпалюватися, а борони боже мені розпалитися! Тут я нікого й ні в чому не поважаю; не слухаючи нічого, наговорю такого, що купи не держиться, та, немовби щоб одвернути все те, де взялася – Онисенька! Здається, батько моргнув, щоб по неї пішли. Вона в легкому вбранні, якась така, що схиляє, до кохання, раптом вискочила й стрімголов просто мені на шию... шельма! Знала силу своїх чарів!.. Та й ну обіймати мене, пригортати, пестити, цілувати

й різними невинними іменами називати. «Він підпише, – раз у раз кричить вона, – він підпише; він розумний, він душечка, він красунчик...» і се й те, все від щирого серця мені торочить: «Він підпише!..»

Бух!.. обсипуваний її пестощами, ніжностями, не заперечуючи нічого, я звільнив з її рук свою й підписав усе, що мені запропонували. І хто б то не підписав навіть смертного на себе вироку, якби спонукала його до того молоденька дівчина, в ранковій суконці, що напівзатуляла все святотаємне, дівчина, котра, охопивши своїми рученьками, цілує вас... не вона, так канальські чари її переконують вас, як і мене. Я ні про що не думав, нічого не лічив, а тільки дивився... ні! Скажу одверто: велика сила кохання над нами,

смертними!..

Скоро я підписав усе, так усе прибрало іншого вигляду. Онисенька пішла до себе, а батьки заходилися розпоряджатися всім до весілля. Зо мною були ласкаві й обертали все, і навіть мої слова, на жарт, що і я, заради спокою, стверджував. Не на стінку ж мені дертися, коли діло так далеко зайшло; я бачив, що вже неможливо було зруйнувати. Почмихував іноді сам собі, та мене знаджували майбутні втіхи!

Незабаром усе влаштувалося. Придане все привезли – і що за добре було воно! – пошили, поладнали все, склали, призначили день весілля й запросили рівно сорок душ гостей.

Треба вам сказати, що нова моя родителька була з справжньої дворянської фамілії, та бідної і дуже численної. Новий родитель мій женився на ній, щоб піддержати свою амбіцію, мовляв, у мене жінка дворянка і багато рідні, та все благородні. Тітоньок і дядечок було стільки, що й не злічити, а про братів та сестер з племінниками різних ступенів годі й казати. Тим-то й набралось стільки проханих через потребу гостей.

Хоч як турбувався мій новий батенько, щоб ні перед ким із проханих не пропустити нічого з чемності, аби не накликати на себе прикростей, та не встерігся. Пославши до всіх листи одного дня, до одної двоюрідної племінниці послав він уже другого дня. Та, дізнавшись про таку помилку, прислала до них листа з великим докором, що Іван Опанасович і все його дурне сімейство поважає троюрідних більше, ніж двоюрідних, бо прислав до неї запрошення після всіх; що після сього, будь вона проклята дочка, якщо не тільки на весілля, а й ніколи в нас не буде; знати нас не хоче й зневажати буде вічно.

На одну тітоньку стало в мене менше – що вдієш!

Настав день весілля. Звечора ще з'їхалися всі гості й гуляли на дівич-вечорі без усякої рахуби. Онисенька моя була весела, чим і ятрила кохання моє, від чого я був як напідпитку

й намагався знайомитися з новою ріднею; проте від безлічі їх я плутався в іменах і називав одного замість другого. Частували всіх однаково й добре.

У день, призначений для зміни долі моєї, я причепурився якомога лучче, за найостаннішою модою, в Санкт-Петербурзі мені пошитою, й до того доклав усе, що тільки можна було, щоб здаватися цілком санкт-петербурзьким франтом. Від захоплення собою й через те, що я кінець кінцем женюся, я й землі не чув під собою; не минав жодного дзеркала, щоб не помилуватися собою; безперестанку повертав голову, милуючись жмутком, зв'язаним з грубої моєї коси, котрий теліпався в мене позаду. Волосся пречудово зачесав мені перукмахер городничего, що змалку вчився в Санкт-Петербурзі. Я також милувався стальними гудзиками на каптані й безперестанку" наводив їх на сонце, щоб вони відсвічувалися на стіні. Камзол у мене був вишитий різним шовком, та як же майстерно! Пряжки на ногах і далі – блискучі... Одне слово, довершений петиметр!

Коли зібралися всі гості й посідали поважно, тоді вивели не Онисеньку вже, – а Онисію Іванівну. Тьху ти, лихо! Що за делікатес! Як пава та пливе.

Убрання на ній було предобряче й коштовне! «Діамант!» – вигукнув я сам собі, дивлячись на неї. Справді, було на що подивитись! Не вмю описати, як вона була вбрана, а знаю, що блиску багато було. Я потопає у захопленні, знаючи, що все те моє й для неї куповане.

Нас благословили й обвінчали, як заведено. Один з родичів був одягнутий маршалом, прикрашений кольоровими перев'язями й з великим жезлом, також прикрашеним барвистими стрічками, що маяли в повітрі. Шість бояр, з червоними бантами на руці, виконували всі його доручення. Сі чиновники йшли перед нами до вінця й від вінця.

Слід гадати, що я був дуже гарний, коли стояв під вінцем. Усі присутні тут дівчата дивилися на мене залюбки й тихо

перешіптувалися поміж себе. Не можна ж бо інакше. В мені було так багато всього приємного.

Після того, як здійснилося моє щастя, коли ми повернулися в дім до батьків наших, вони зустріли нас з хлібом та сіллю. Хор музик, з шістьох душ, гримів на всю вулицю. Нас посадили за стіл, і всі гості сіли на показані їм місця, як визначив маршал.

Не встигли добре посідати, як одна з гостей – вона була не кривна родичка, а хрещена мати моєї Онисії Іванівни, як зараз пам'ятаю її ім'я, Афімія Борисівна – на весь голос питає мою нову матінку: «Олено Хомівно! Коли я хрестила у вас Онисію Іванівну, то в якій парі я стояла?»

– У першій; як же, в першій, – відповіла моя теща.

– А от ся судариня? – сказала Афімія Борисівна, показуючи на даму, що сиділа вище її.

– У другій.

– Чого ж се, коли діло дійшло до пошани, так мене на задні приступки, бозна до кого? Чому вона у вас у вищій шані?..

– Крім того, що вона й кума, хоч і в другій парі, – відповідала теща, – та вона дружина мого троюрідного брата, через те...

– Через що? Нізащо в світі не стерплю такої образи! – закричала Афімія Борисівна. Очі їй запалали, вона скочила з стільця, кинула серветку на стіл і кричала далі: – Хтось женився бозна з ким і для чого, може, треба було поспішити, а я терпи наругу? Та нізащо в світі не зостануся. Ноги моєї у вас не буде... – і хотіла виходити.

Коли се ота «судариня», що сиділа вище Афімії Борисівни, раптом скочила, та за руку її, та й ну кричати: «Стривайте! А чому се я судариня? Чому се я бозна-хто? Чому се я спішила із заміжжям? Доведіть! Гості любі! Прошу вислухати. Я на неї подам супліку. Батеньку Іване Опанасовичу, захистіть покривджену у вас у домі. Ви на те господар...» Та-та, та-та... і пішла баталія! Обидві панії зчепилися між собою й кричали обидві разом. Хоч як їх угамовували господар і маршал, хоч як умовляли, та не могли нічого вдіяти. Обидві вони поїхали з обіду, заприсягнувшись не бути ніколи в нас.

Ще дві тітоньки з рахівниці геть.

Коли вони пішли, все заспокоїлося й пішло статечно. Одночасно, як роздавали гарячу страву, стали здоровкатися. Почали пити за нас, молодих. Та й весело ж, будь я каналія! Ото як маршал стукне щосили жезлом об підлогу та як закричить: «За здоров'я молодих, Трохима Мироновича й Онисії Іванівни Халявських!» – так я вам кажу, ну просто чудова хвилина! Якби молоді люди осягали солодкість її, то вже задля того тільки вони спішили б женитися.

Після нас пили до батьків – рідних і весільних; потім за

дядечок і тітоньок рідних, двоюрідних тощо, за ними віддавали шану братикам і сестричкам за тим же розміром... Коли в цьому відділі маршал проголосив: «За здоров'я троюрідного братика молоді Тимофія Сергійовича та дружини його Одарки Михайлівни Гнединських!» – і стукнув жезлом, раптом всередині з-за столу встає одна особа, а саме Марко Маркович Тютюн-Ягелонський, і, звертаючись до господарів, каже:

– Любий дядечку, Іване Опанасовичу, й люба тітонько, Олено Хомівно! Дякую вам преуклінно за хліб-сіль і частування, а особливо за вшанування вашого двоюрідного племінника. А від дальшого частування прошу великодушно звільнити!

– Як? Чому? – спитав новий мій батенько. – Хіба?.. – Честь моя вимагає вийти з-за столу, де дано преферанс передо мною троюрідному вашому племінникові; а я, здається, двоюрідний...

– Так що ж, що двоюрідний? – гримнувши, промовив батенько. – Ти ж бо ще парубок, а Тимофій Сергійович жонатий! Ти ще без чину, а він майор. Посидь, будемо пити й до тебе.

– У свинячий голос? – сказав азартно Тютюн-Ягелонський. – Дякую за шану! Невже я повинен бути принижений, коли в мене вашої дружини кров, і принижений за те, що в Тимофія Сергійовича пузо в золоті?

Тимофій Сергійович, як майор, мав на собі камзол з позументами й був справді пузатий.

Майор так і скипів був за честь свою, та раптом одумався й сказав: «Та я не баба, щоб через дурниці псувати апетит. Дообідаю й тоді поговорю з тобою».

– Не турбуйтеся дождати, – сказав Тютюн-Ягелонський, – я відмовляюся не тільки від обіду, а й від рідні. Ноги моєї не буде у вас і не визнаю вас дядечком за образу моєї честі. – З сим словом пішов і він.

Ось і братика одного з лічби геть.

Гадаю, що коли б обід був ще й далі і знову пили до когось, то всі б родичі знайшли причину вважати, що їх ображено, розсердились би й покинули нас самих кінчати весільний бенкет.

Проте друга частина обіду закінчилася щасливо й усе здоровкання, як розписано було, допито спокійно. Після обіду пішли танцювати. Треба було бачити мене в польському танці, як я манірно виступав з своєю молодою! Після неї я віддав честь усім дамам та баришням, протанцював з ними польський, а потім пішли веселі танці. Тут уже визначилася моя Онисія Іванівна, а якими фігурами вона виводила кожний танець, так се навдивовижу! Я міг би й сам пуститися витанцювувати, хоч і не вчився зовсім, ступити не вмів; та мені, що був у Санкт-Петербурзі, все б зійшло; якби й фальш яку помітили, то не взяли б за фальш; подумали б, що так і слід видригувати ногами по-санкт-петербурзькому. Отож я все сидів з тихими дідками й розважався розмовами. Я їм розповідав про Санкт-Петербург, про тамтешні звичаї, що чувати було там під час мого перебування. Слухачі дивилися на мене надзвичайно уважно. Еге ж бо, в нас не просто так дивляться на того, хто побував у столичному місті Санкт-Петербурзі. Зате ж і кажи собі – не бійся; набреш чого хочеш, усьому повірять. Вони вважають, що там усе незвичайне. Здаля воно ніби й так; а побувай там, отак як я побував, подивися на все, отак примічаючи, як я, то, далєбі... та лучче замовкнуту.

А якого коника викинув усім нам брат Петрусь, так просто диво! Був розуму незвичайного й духу запопадливого, надумав так усіх нас образити, що нікому б таке й на думку не спало.

У розповні наших веселоців, коли молодь танцювала, а статечні люди сиділи й частувалися всякою рідиною, раптом подають листа моєму новому батенькові. Він, гадаючи, що тут

є щось важливе, при всіх розпечатує: прочитавши кілька разів, блідне, бгає листа, кидається схопити посланця, а за ним і слід загуб, наче щез. Оговтавшись не так швидко від свого збентеження, він потім показав мені сього жахливого листа: і що ж? Якийсь Терешко Маяченко, буцімто дядько Іванові Опанасовичу, моєму новому родителєві, пише до нього й ремствує, що не покликав його, як найближчого свого родича, на весілля своєї донечки Ониськи, і всяке отаке інше.

Ні сього дядька нема на світі, ніхто й листа не писав; а се брат Петрусь утнув таку штуку, щоб дошкулити моєму батенькові й мені, йому, звісно, досадно було, що хоч я і молодший за нього, та вже тішуся шлюбним життям, а він сидить у парубках. От він і взявся насміхатися. Руку його я одразу пізнав і сказав про се новому батенькові. Той сказився був спочатку так, що куди там – долучити листа до справи, подати нову на Петруся супліку, виправити з нього за зневагу... Та потім принишкли, притихли й замовкли, а листа знищили; мабуть, боялися, що через слідство виявилось би, що Терешко справді найближчий нам родич...

Вигадливий Петрусів дух на сьому не спинився: він ще придумав нову нам прикрість. Рано-вранці, другого дня весілля, коли я ще в «храмі кохання», себто в парадній спальні, спочивав на розкішній постелі й поринув був у солодкий сон, раптом почув я страшний стукіт у двері, замкнуті від нас. Переляканий, кинувся я до дверей і, не одмикаючи, спитав: хто стукає й чого?

– Трохиме Мироновичу! – сказав голосно грубіянський голос. – Скажіть підданій пана Горбуновського Онисьці, котра тепер у вас, щоб скоріше поспішала до свого пана на кухню мити посуд...

Похапцем схопив я верхній одяг, одімкнув двері, кинувся за зухвальцем, гукнув людей; та ніде не могли його знайти, а казали тільки, що біля воріт спинялася трійка й у візку сидів брат Петрусь. Від його великого розуму була ся нова мені

образа, про котру я не сказав ні батенькові, ні навіть моїй Онисії Іванівні. Вона міцно спала й нічого не чула.

Ранком, після того як ми, за звичаєм, вклонилися батькам, я підніс їм подарунки, що вони самі для себе ж купили, і, прийнявши від них купу побажань здоров'я, добробуту, многочаддя та всього-всього з усією щедрістю побажаного, ми заходились обдаровувати нових моїх родичів. Та хоч як турбувалися, щоб кожному досталося щось пристойне й відповідне до ступеня споріднення, та не передбачили всього й накликали прикрощі.

Майорові подарували срібного грезету на камзол. Він, роздивившись, шпурнув його в очі Онисії Іванівни, сказавши: «Не годиться, голубонько, дарувати мені срібла на камзол, коли я вислужив уже золотий». Він був піхотний майор і носив червоний камзол із золотими галунами.

Особливо від жіночої статі було багато докорів: одна сердилася, що подарована їй матерія зовсім буде їй не до лиця й вона буде здаватися старішою, ніж є; друга кидала зневажливо свій подарунок тому, що далекій родичці піднесли луччий, ніж їй, близькій. Рахувались і з тим, кому перше, а кому опісля піднесли подарунок. Літня дівчина образилася, що їй дарували темного кольору матерію, а не світлого, шпурнула мені, новому родичеві, й сказала: «Візьміть назад собі: як помре ваша жінка, так покриєте її сією поганню».

Ось така від усіх була дяка якщо не за старання, так за обов'язок наш, котрий ми виконали вельми неохоче, а особливо я, бо все це накупили за мої гроші. Сварки, докори, образливі слова чулися від них увесь ранок, і всі оті ображені родичі після обіду (а обідати таки zostалися) одразу ж і роз'їхалися.

Ми тим не журилися, розуміючи, що вони так вчинили від алегорики: удавали, ніби образилися, щоб не додержати політики й не віддаровувати нас взаємно. Ми сподівалися такого пасажу від них.

Одпочивши трохи після весільного гамору, нові мої батьки стали пропонувати мені, щоб я переїхав з жінкою в своє село, бо їм, мовляв, утратно цілу нас сім'ю держати своїм коштом. Я поспішив вирушити, щоб улаштувати все до нашого життя – і, признатись, мав велике бажання дати весільний бал для всіх сусідів і для тих гордих колись дівчат, котрі за мене не хотіли були виходити заміж. Як ото їм буде дивитися на мене, що я без них оженився! Нехай мучаться!

Диви, який великий будинок брат Петрусь спорудив, так се просто диво! І верхній поверх мій!.. Та які кімнати, які меблі!.. Туди підеш, там дзеркало й крісла; сюди глянеш, тут софи й столи... та чого ж іще? все й скрізь було охайне, і я, як людина, котра була в столиці, одразу запримітив, що все зроблено за Санкт-Петербурзьким методом. Надзвичайно мене захопив дворецький, сказавши, що хоч усі ті речі й меблі пана його Петра Мироновича, та через те що їх нема куди винести, то вони зостануться в моєму розпорядженні до якогось часу, тільки з умовою, щоб усе було здано цілим і беззаперечно. Я охоче погодився й потай дякував братові за таку ласку. Де б я міг дістати стільки чудових речей та ще в такий короткий час?

Оглянувши все в домі, я потурбувався роздивитися й полічити, чи буду мати змогу дати бажаний бал? На втіху мені, все було гаразд і ні в чому не було нестачі. Птиці та всякої живності, за методом матінки покійної вигодованої, а так само й опрочого всього було вдосталь; треба було тільки накупити вин та всього потрібного, і я був спроможний все те зробити: грошей хоч і витратив багато, та брат Петрусь винен мені був більше за те, і векселець від нього лежить у мене за пазухою. Я зважився відзначитися. Новий мій батенько запрошував сорок персон, а я розмахнувся на вісімдесят. Хай знають наших Халявських!

Цілий вечір і навіть по півночі я, все з нудьги, без жінки, писав запрошувальні листи й тільки перед світом заснув.

І що ж? Саме в той час, коли я перебував у

найприємнішому становищі і, кажучи по-піітичному, боженя Морфей обсипало мене маковим цвітом, себто коли я, з усією маніжністю, спав солодким сном, раптом мене збудив страшний рев і гудіння!.. Спросонку мені здалося, що то моя нова родителька здійняла гамір з служницями; се я, живши в них, чув щоранку; та ні: прислухавшись, я почув, що се ще грубіше й дужче. Посилаю людину дізнатися, що се таке – і мені кажуть, що то брат Петрусь розважається, наказавши своїм псюрникам сурмити в усі роги щодуху. Мало того: туди ж приведено собак, котрі здійняли жахливе виття. Я страх як розсердився й послав Петрусеві сказати, щоб він утихомирився з своєю чортячою музикою й не заважав мені спати.

«Він у своїй половині дому може робити, що хоче, а я в своїй чиню свою волю», – була Петрусева відповідь, і гудіння рогів посилилося, собаки знову завили, й додалося ще й те, що псюрники стали цькувати собачню. Що зволите робити? Петрусь мав право чинити в себе, як хоче, і я не міг йому заборонити. Думав був піти до нього й по-братерському пошукати з ним замирення, та амбіція не дозволяла мені принизитися й кланятися перед ним. Хай, думаю, тріумфує; буде час, і я помщуся йому.

Я з ним не стрічався; та коли, розпорядившись усім, збирався їхати до своїх, то – нічого робити! – послав до нього передати мій поклін, що я днів через три буду з своєю жінкою, а наступної неділі буде в мене тут весільний бал, і що гостей уже запрошено, тож хай він зробить мені братерську ласку, не сурмить ранками й нічим не турбує нас ночами та під час балу, за що буду йому вічно вдячний.

На подив мені, він доручив відповідати мені делікатно, що за весь час, поки живе тут люба його невістонька, він ні її, ні гостей моїх не потурбує нічим.

Я поїхав спокійніше, і хоч мав сумнів, щоб він додержав слова, та нічого не можна було змінити: гостей усіх

запрошено просто в наше село і в мене на прикметі не було іншого місця для балу. Поклавшись на честь брата Петруся, я гнав від себе бентежні думки.

У домі нових моїх батьків ми швидко спакували своє придане й вирядили в село – повірите? – на сорока підводах! Звісно, покладено на кожну було всього потроху, та все ж таки сорок! Усі, бачачи сю валку, з цікавістю розпитували, що везуть, і, дізнавшись, вигукували: «Ото Горб-Маявецький який багатир, що стільки за однією дочкою дає! Та, мабуть, і пан Халявський (до одруження мого мене, як звичайно, звали тільки паничем, а віднині цілим паном величати стали) знає, де смак, що таку підхопив!» А того вони й не знали, що придане було за мої гроші справлене, та їхні думки тішили мій гонор і амбіцію.

Прибувши в село, я порядкував усім, як і що влаштувати: призначав квартири для сподіваних гостей, постачав усе потрібне, а в домі також геть про все клопотався: а моя миленька Онисія Іванівна, як кажуть, ні за холодну воду не взялася. Лежала собі, розманіжившись, на розкішній постелі, а перед нею дівки шили їй нову сукню до балу.

Досадно мені було на таку її байдужість; та через ніжність почуттів моїх, які ще трохи я плекав до неї, вибачив їй.

Скажу вам про нашу переміну. З самого дня весілля Онисія Іванівна перестала бути до мене ласкавою й не являла зовсім тих ніжностей, котрих я дожидав і котрі належали б від жінки одразу після шлюбу. А через те, як я вже розповідав вам про свою комплекцію, що без її ласки не почував до неї любовного потягу, то тепер, коли відбувся шлюб, я запримітив, що від її холодності до мене і я похолоднішав. Мабуть, реверендисиме Галушкинський, як у всьому, так і в сьому, казав правду. Він риторично доводив, що боженя Амур є великий пустун і великий мучитель людського роду, що тішиться мордуванням нас, закоханих. Запалить взаємне полум'я і, поробивши ніжно закоханих щасливими через

кохання, вмить одлітає, висмикнувши й самі стріли з пронизаних сердець, і тоді на сих коханців з їхнім коханням – йому хоч наплювати. Мабуть, і ми стали такі. Подивимося на наслідки.

Ночі ми спали спокійно, себто з боку брата Петруся не було нічого: не сурмив у роги й ніякого гамору не було, як то він і обіцявся; та все ж не прийшов познайомитися з своєю любою невісткою, як годилося за решпектом до прекрасної статі. Правда, він жене був у Санкт-Петербурзі, як, наприклад, хоч би й я.

Все до балу було вже приготоване. Не було тепер у нас городового «кухаря», як колись, за життя покійних, моїх справжніх батьків; вченого повара, як кажуть у Петербурзі, я в себе не мав і за собою жінка в придане не привела.... Ох, се придане ще! Додало воно мені великого боргу, а опісля клопоту – виплачувати його!.. та не про те мова. Отож через те що прості куховарки, котрі варили нам їсти, не могли скомплектувати нам «кликаного обіду», або, як звалося те за батенькових часів, «бенкету», то я і повинен був розшукати відомого своїм талантом повара. Такий був у нашого предводителя. Він учився в чудових у сьому ділі німців – і, коли запровадили намісництва в нашому краї, був при кухні намісника. Про нього йшла слава, що знається на своєму ділі й тямить у кондитерстві. Я запросив його; він спитав, на скільки персон готувати; договорилися про ціну, і він зажадав дати йому в усьому волю. Договорюючись, я спитав його, на скільки страв він гадає обід? Та повар посміявся над колишніми часами, покритикував минуле, похвалив теперішнє й став вимагати продуктів цілі гори.

Ось уже й п'ятниця. Надвечір приїхали наші дорогі батьки. Ми їх зустріли з усією політикою й пихато. Вони були задоволені з нас. Хвалили все. Новий мій батенько заохочував мене пильніше дивитися за господарством і більше мати прибутків; а нова моя матінка наполягала, щоб я не ховав

грошей і, не шкодуючи їх, потішав жінку, як тільки вона забажає, бо «в усьому світі се єдиний друг мій». У таких корисних для нас і приємних, особливо для жінки моєї, а їхньої дочки, порадах та розмовах провівши весь вечір, ми лягли спокійно спати.

У суботу мені треба було встати раніше й зійти вниз. Я поспішаю на парадні сходи... і уявіть моє здивовання!.. не знаходжу сходів: вони зникли... їх зламано від самого долу до верху, й знаку не зосталося, що вони існували!.. Не маючи часу міркувати, чого і як се сталося, я побіг до домашніх сходів... і – о жах! – і там те ж саме. Ані найменшої ознаки сходів! Я умлівав од незбагненого захоплення! Як? Я, жінка й нові мої батьки zostалися самі в порожньому домі, як на ненаселеному острові. Ми самі, себто самі наші персони, були тут, а все, геть-чисто все, в чому й до чого ми могли мати потребу, все те зосталося в коморах і взагалі внизу. Як пройти туди? Як зійти вниз? Як добратися, куди нам треба? А надвечір почнуть приїжджати гості; як ми їх заведемо, без сходів, до себе? Не на вірьовках же підіймати їх угору й спускати вниз?

Після таких заплутаних ідей і тяжкого клопоту мені спало на думку: чого ж се нема сходів? Чи не зламав їх хто? І хто б се так нашурубурив? Пригнічений і думками, і всім, я став спершу бурчати, потім говорити, а далі вже й кричати, тупаючи від гніву дуже ногою.

Не побачив, звідкіля й з'явився внизу брат Петрусь і обізвався до мене наче й щиро, вітаючи: «А, здоров був, любий Трушку! (чи пристойно жонатого чоловіка називати полуім'ям? Поговоріть же з ним!) Здоров! А чи здорова моя прелюба невістонька? Чи не zvolите ви, як родичі, завітати до мене чаю напитися?»

Я, через власну мою комплекцію, і гадки не маючи, що він каже алегорикою, вдячно відповідав йому, що охоче б завітав я й жінка моя, та в нас жодних сходів не стало.

– Нічого, братику! – сказав він. – Можна сплигнути. Воно не так високо, як здається.

– Добре туди, а відтіля як? Ти мені, братику, скажи, куди поділися наші сходи?

– Сходи... – промовив меланхолійно, наче просив собі стакан води випити. – Я наказав їх зламати – ті й ті.

– Навіщо? – вигукнув я, вже починаючи входити в азарт.

Вони були мені зовсім не потрібні, так я й наказав їх зламати. – Сії слова він вимовляв з великим сміхом, що мене ще більше осоромило.

– Як же ви посміли їх зламати? Як же мені бути без сходів? Як мені зійти вниз?

– А мені яке до того діло? Нижній поверх і в ньому що не є то все моє власне: я владний робити, що хочу.

Як сказав він сі слова, в мене душа завмерла. Так воно і є. За поділом, учиненим при предводителі, достеменно так ухвалено. Тепер я всесімейно пропав у сьому жахливому домі, відкіля ні нам зійти, ні до нас нікому прийти не можна. А Петрусів темперамент мені досконально був відомий; він ні за що не зглянеться, хоч би тут що.

Та, зоставляючи осторонь усю мою сварку з братом Петрусем і все те, що терпів я від теперішньої його штучки, скажу в акурат, що отакий пасаж могла накоїти тільки його голова. Розміркуйте до тонкощів, скільки тут незвичайного розуму! Запевняю вас, що цін і ногою не був у Санкт-Петербурзі, а яка його хитрість, га? Приватно запевняю вас, що жилець санкт-петербурзький, котрий народився й виріс у сьому хитрому місті, ледве чи вигдавав би таку інтермедію! Се чудо, отакий розум! Звісно, дія лиха, та дуже хитра, і до того ж він мав законне право так учинити. Низ, себто нижній поверх, є його власність.

Мою досаду змінила справедливість, а потім, наче в чужому тілі, взяв мене сміх, бачачи, в якому нужденному становищі ми зостаємося.

Брат Петрусь знущався далі з мого становища і преспокійно пропонував мені плигнути згори. Та, минаючи його жарти, я став побоюватися, що коли не вигадую нічого, щоб нам вийти, то що ж буде з нами? Аж ось з'явився мій новий батенько без усякого вбрання і над місцем, де були сходи, став, опустивши руки й звисивши голову вниз, зовсім готовий засвистіти від такого незвичайного казусу. Незабаром прийшла й наша жіноча стать, приречена разом з нами на злигодні. Се були жінка моя й матінка її. Вони не могли вимовити ані слова, тільки плакали тихо, а охкали голосно!..

Новий мій батенько, здається, стояв собі просто, а він винайшов на що зважитись. Він з великим запалом став гримати на брата Петруся, що все ще стояв унизу й потішався з нашої невимовної муки.

– Ти недолюдок... ти душогуб... ти заміряєшся на життя наше... ти псуєш здоров'я наше!.. – піна, що її багато набралось в їхньому роті від люті, не дозволила їм пояснити діло докладно.

А Петрусь, префлегматично стоячи собі внизу, реготав і тільки, знай, на всі наші вимоги та охкання прекрасної статі відповідав: «А що мені до того?.. Мені однаково... Мені діла нема!..»

Аж ось новому моєму батенькові через притаманну їм розсудливість, котрої в них, кажучи правду, було дуже багато, впала в голову, з жалю до нас і властиво до себе, щаслива думка: підлащитися до брата й підїхати до нього всякими хитрощами, щоб дав спосіб вільно сходити згори.

Хоч скільки підпускав Іван Опанасович йому всяких лестощів, хоч як просив та сильно доводив, що він се діє недобре, безглуздо, підло й безчесно, та Петруся нічим не укоськав; кінець кінцем сказав йому: «Ну, візьми з нас хоч гроші, тільки влаштуй сполучення».

Брат Петрусь зрадів цьому – і стали торгуватися. Проте хоч як галасували, хоч як наполягали новий мій батенько, щоб

Петрусь що-небудь скинув, та не добилися нічого, і Петрусь не відступився від своєї вимоги: знищити папір, по котрому він повинен мені заплатити кілька тисяч за прибутки, що їх одержав. Дорого, правда, коштувала нам воля; та я, коли б Петрусь зажадав, то я б і один з хуторів додав йому за волю.

Що ж робити? Ми були в найскрутніших обставинах. Довго сперечаючись і сварячись, вирішили ми з батеньком розірвати Петрусів вексель; та для сього треба було укласти умови, що забезпечують нас у всіх предметах. Полудне наближалось, гості ось-ось стануть приїжджати, а в нас нічого не впорядковано, і ми не тільки що не снідали, а й нічого гарячого не пили. Щоб усунути сі прикrostі, ми, будучи в облозі, об'явили Петрусеві, котрий нас облягав, що піддаємося на умови, які він запропонував, та щоб навести в усьому ясність, треба Іванові Опанасовичу злізти вниз і покінчити всю справу.

Приставили драбину й по ній, як умовилися, спустили одного тільки Івана Опанасовича. Брат Петрусь зобов'язався негайно встановити сходи, як і були вони, і під час усього балу й навіть ніколи не знімати їх і, одне слово, не завдавати нам і гостям нашим ніяких турбот. Тоді знищено і його вексель.

Сходи, котрі не були зруйновані, а тільки розібрані, миттю поставили й поладнали, і ми незабаром мали приємність скористуватися волею; та що се нам коштувало? Турбота, чи влаштується все воно до приїзду гостей, замучила мене! Однак, узявшись, як тільки міг старанно, розпоряджатися, я залагодив усе перше, ніж стали з'їжджатися гості.

Ніхто не відмовився від запрошення, і екіпажі щохвилини в'їжджали, і їх розводили по квартирах, раніше для кожного сімейства призначених. Там гості, вбравшись, увечері зібралися до нас і проводили час у приємних розмовах.

Як господар, я повинен був починати розмови, щоб не нудьгували гості. Найулюбленішою й твердою матерією в

мене був вояж мій до Санкт-Петербурга, і я негайно став описувати його від самого дому, через кожную станцію, аж до самої столиці. Про тульський та декотрі інші пасажі, що спіткали мене навіть у Санкт-Петербурзі, я замовчував; зате вже санкт-петербурзьке життя й особливо театри пояснював гостям з усім своїм красномовством і все петербурзьким штилем, домішуючи часто модних слів. Признаюся, весело було моєму шанобству розсипатися в оповіданнях про те, чого ніхто з моїх гостей не чув і не тямив. Усі вони слухали мене, роззявивши роти, а деякі й куняли.

Отак приємно провівши вечір і повечерявши не парадно, розлучилися ми до ранку. Треба сказати, що всі гості явили мені честь, приїхавши з усіма діточками малими й навіть немовлятами. Крім гостей, належало почастивати й усіх годівниць, мамок та няньок привезених дітей, прислужниць різних та ще всякого люду.

А скільки було коней у гостей! Декотрі забрали з своїх стаєнь геть усіх коней, привезли навіть і заводських жеребців, маючи приключку похвалитися ними на такому з'їзді.

У пам'ятку буде мені моє марнославство! Сі три дні частування, звісно, дорівнювали трилітньому життю звичайного поміщика. Та що ж було діяти: не нам ламати звичаї. А скільки, власне, мені було клопоту! Моя кохана дружина не втручалася ні у віщо; все захоплювалася своїм убранням і мало сиділа з гостями: посидить, посидить та й піде маніжитись, як казала вона, полежати. Вона вже починала почувати себе недужою. Скрізь я сам клопотався.

Коли порозсилали по квартирах кожному сімейству транспорти з чаями та кофеями, гості, вбравшись якнайпоказніше, овсі не по-санкт-петербурзькому, а кожна на свою уподобу, зібралися на бал.

Не встиг закінчитися величезний сніданок, як наспів і обід. Убив мене, собачий син, цей виписаний повар своїм обідом! Крім надзвичайних витрат, послухайте, скільки було мені

сорому.

Коли відчинив двері в їдальню, то справді пишність і прикраси столу здивували всіх. Що правда, то правда. Що добре, того не затаю й не гудитиму. Я щодо правди – як той чорт! Уявіть собі довжелезний стіл, накритий чистими скатерттинами, заставлений наряддям на вісімдесят осіб, прикрашений карафами з різнокольоровими винами, і все таке строкате. Чудова картина! Та посеред столу... ото штука!.. була зроблена зелена гора, прикрашена різними квітоньками, а на версі отої гори чашечка, а з тієї чашечки б'є червоне вино струминою вгору на піваршина. Диво, та й годі! Та, звольте, се ще не все.

Біля низу сієї гори посаджено дві лялечки, чоловік і жінка; він на неї кладе вінок, а вона на нього кладе такий же, і обидві сі лялечки дивляться одне одному в очі й усміхаються. Біля ніг чоловіка був вензель Т. Х., а біля ніг жінки – О. Х. Чоловік зображав мене, Трохима Халявського, а жінка являла дружину мою, Онисію Халявську. А поверх нас, себто ляльок, що зображали нас, – чорти його батька знають, як він добрав способу, не видно за що, прикріпити й повісити боженя Амура, що держав над нами палкі серця. А, кажучи правду, сей шалапут, роз'ятривши наші серця, давно вже полетів від нас. Та все ж таки думка була багата й чудово влаштована.

Та сього мало. На кінцях столу стояли дві скляниці, зав'язані золотим папером, та що в тих скляницях? Чудо. Вода, правда, звичайна, та в сій воді плавало декілька живих різних рибок. Любо було дивитися на сю прикрасу.

Потім на столі стояло дві чашки гарячої страви, шість тарелів з різними холодцями, дванадцять соусників, шість печень з різного м'яса, а до них солоня городина, а наостанку красувалося чотири пиріжні. Все те, поставлене симпатично, надавало чудового вигляду й спонукало їсти.

Коли ввійшли в залу, я попросив дорогих гостей, як усіх однаково мені милих і шановних, сідати до столу за

старшинством літ. «Нехай, – думав я, – вони поміж собою рахують, а моя хата – скраю. Не явлю преферансу ні сватові, ні братові, то й ремства не буде на мене». Стали дідки й бабусі між собою пересідати, а нежонаті, підтоптані чоловіки, маючи ще гріховні помисли, що схиляли їх до шлюбу, так ті сідали не туди й не сюди, до старших не доходили й від молодих не відставали. А дівчата, так ті, совісті не питаючись, бігли на самий кінець і намагалися захопити останні місця.

– Ну й устругнув же штуку господар! – казав один гість до другого, не бачачи мене, що йшов за ними. – Дивись, як спритно впорядив!

– Видно, що був у Петербурзі, – відповідав йому товариш його.

– Тож-бо то й воно. Я й сам би що-небудь вигадав, так нічого в голову не лізе. – Сказавши се, вони пішли по своїх місцях; а я, потираючи руки від захоплення, почував незбагненну насолоду, бачачи, як показно все в мене влаштовано.

Коли вже всі посідали й музика, котрої було шість душ, вдарила щось наче марш, тут я мимоволі здихнув і майже голосно сказав: «О любі мої. справжні батеньку й матінко! Встаньте з домовин своїх! Прийдіть погляньте, як ваш син, Трушко, ваш матінчин пестунчик, яку учту справляє! Чи можуть ваші бенкети зрівнятися з його балом? У вас було просто, а тут яка розкіш, пишнота... канальство! У вас пищали сурми та стукали бубни, а в мене гримить хор музики без угаву: дві скрипки, бас, флейта, цимбали й бубон. Катай! У вас тільки й знали, що подавали меди, пива та наливки; а в мене розлийрічкою ллються вина таких назв, що й вимовити не вмію. Отакі наші!..» Та тут уже й урвалися мої вигуки, і я вдався в тяжку тугу від ганьби, що постигла мене.

Тисячу разів дякую натурі, що вона не виконує людських бажань. Що б з мене вийшло, якби мої справжні батьки, сиріч покійні батенько й матінка, серйозно встали з домовин і

прийшли на нашу учту! Що б сталося з ними, якби вони побачили, що за таким пишно вбраним столом, усіяним, на око, чудовими наїдками, гостям не було чого їсти? О! якби вони тільки встали й, від незвички ходити нашими сходами, сяк-так вилізли б у залу, я б – ось побожуся вам! – тут же їх за рученьки та й повів би назад, та й сам з ними ліг би в могилу на вічні часи!.. Будь я бестія, якщо б не втнув такої штуки! Отак посприяли мені всі, і сей закликаний кухмістер, і оті заморські напої, і таки все-все.

Уявіть, що там коїлося! Почали з гарячої страви і – о фортуно! – тонко, ріденько і, як казали матінка покійні, «небо видно». Порозносили: декотрим не стало; а хто й одержав, однаково не їсть: таке холодне, наче вчора з припічка знято. Холодці ні те ні се: все на гірчиці, на оцті, а істотного м'яса і не питай! Соуси – наче мазь якась; ложкою нема чого захопити, і в них обпалені кісточки, де від чого зібрані. Печеня – недопечена, геть застигла. Пундиків було б і досить, та верхні гості набирали їх побільше, то нижнім уже й не стало. Я палав від сорому!

Назверх жалю мені, ота штучка, що розважала гостей, зіпсувалася. Винова струмина вичерпалася, і весела розвага від неї припинилася. А вино текло собі струмком по горі й підтекло під лялечку, що являла собою Онисію Іванівну, через що приклейка підмокла, і лялечка, хитаючись, раптом... бебех! повалилася з ніг і впала непристойно!.. За нею незабаром подалося й чарівне боження, з тої ж причини, і з усієї розкоші зостався тільки один я, або лялечка мого імені, з усмішкою на обличчі й вінком у руці. Гості, бачачи се, зволили весело сміятися...

На додаток сорому, у виновій справі виявилися великі зловживання. Хорольський винар не міг приставити тої кількості пляшок вина, що зажадав я; через те він зважився наповнити їх усякою бурдою, засмолив і причепив ярлики з різними написами: французьке, рейнське, лондонське.

Втішайтеся – ще й інших безглузких назв наплів. Я, не знаючись на винах, одно підношу гостям і припрошую випити по повній. Ніхто й у рота не бере. Кінець кінцем один із гостей по-дружньому шепнув мені, що всі вина мої – просто казна-що і їх вживати не може ніяка натура.

Я гадаю, що, відколи світ стоїть, жодний господар, частуючи гостей, не зазнавав такої поразки. Я заціпенів, як скам'янілий мармур!.. Раптом підбігає лакей і питає мене, чи не час розрізати печеню? Я дозволяю: та, знаючи, що се розрізування буде довге, наказую додати соусу. Мені кажуть, що вже подали. Я взявся ревізувати соусники, котрі, після того як подали, знову мали поставити на стіл, як і всі інші тарелі, щоб не псувати симпатії; оглядаючи, доходжу до одного, відкриваю... і що ж?.. у ньому сир, або, кажучи по-петербурзькому, творог, і скиби хліба – недоїдки... Бачачи се, гості зареготали, а я чисто тобі за фамільною комплекцією, наслідуючи матінчину натуру, готовий був зомліти, та вдержався, маючи зопалу думку справді бігти на могилу, що вмістила в собі прах найніжніших моїх батьків, і тіням їхнім скаржитися на заведені тепер новини, котрі зганьбили мене від голови до ніг. І я побіг був... та в передпокою попався мені лиходій, виписаний кухмістер, що завдав такого сорому мені. Я мало зопалу, мало-мало не прилокшив його, та зате вже лаяв голосно.

І що ж сей шахрай? Адже виправдався. Мода вимагає виставляти геть усі страви на стіл; поки поставлять, перші простигнуть; а поки рознесуть, інші застигнуть. У них, у знаменитих кухмістрів, запримічено, що з десяти персон одна відмовляється від страви, і отак, готуючи на вісімдесят, він не додавав на вісім персон. Ще є в них правило: готувати багато страв, та через те що не виггадаєш повного комплекту соусів, то належить у соусники покласти що попадає, аби тільки стояв і не порушував ладу. «Тепер, – додав він, – ваша дурна старовина, щоб тільки обгодувати гостей, минулася; тепер

треба тільки про око».

«От тобі й новини!» – думав я, повертаючись до столу й чухаючи свою фігурну зачіску до того, що пудра сипалася з мене, як з мельника борошно.

Сяк-так, з бідною, гості пообідали і, вставши, дякували мені за чудове частування; та я, знаючи, що вони се роблять алегорично, тільки заради оригінальності, я так само ввічливо дякував їм за честь, яку вони мені явили. Не проминув, проте, декотрим об'явити, що всі ті прогріхи були не від заклопотання, а що того вимагає мода. Багато хто, розміркувавши добряче й докладно, вирішили, що ся мода й правила нових кухмістрів надзвичайно корисні. Не треба, мовляв, турбуватися про гарність столу, а наготувати чого-небудь простішого й дешевшого; однаково ж бо – гості не будуть нічого їсти.

Багато хто з господарів надумали завести в себе таке становище; і справді: перебрали сю моду, і людині з добрим апетитом, от хоч би й мені, ніде було як слід пообідати. Тепер уже, в сей час, сю моду кинуто, і, залюбки я бачу, люди згадали, що вони створені й живуть для того, щоб їсти й пити, і, пам'ятаючи, яке то коротке буття людське, поспішають натішитися сим благом. Хвала їм за те, що виправили безладдя, котре запровадив наш середній вік! Звернімося, будь ласка, до свого предмету. Моя Онисія Іванівна не брала участі зо мною ні в частуванні, ані поділяла моєї гіркоти від сорому: вона дуже часто, почувавши різні млости, виходила з-за столу, прохаючи двох молодиків піддержати її. А втім, я помічав, що сей метод її був хитрісний: вона поверталася без усякого ушкодження на обличчі, та все більше й більше «розгардероблювалася» і наприкінці балу була зовсім напіводягнута. Тільки й цікавилася тими молодиками, а з опрочими поводитися, як кажуть у Петербурзі, негляже ні на кого.

Після обіду музика заревіла й почалися танці та скоки.

Молодиків, через те що вибули в полки, було тут мало, а хто й був, так не вміли танцювати, а особливо кондратанців, котрі затіяли баришні, що навчалися в пансіонах і тому могли витанцьовувати їх неомильно. Що танцюристів, як сказав я, бракувало, то баришні танцювали між собою. Тут знову вийшов незручний пасаж: таких, що вміли скакати в кондратанцях, було небагато, то інші сиділи без усякого діла й крутили пальчиками. Коли ж танцюристи перетанцювали все, що вони вміли, то, нема чого робити, взялися за горлиці, метелиці, санжарівки та інші давні веселі, жваві танці, на які глядячи, тільки душа стрибала й дух крутився разом з танцюристами. До того танець усіх підніс, що багато хто, спочатку нежонаті, котрі засиділися в парубоцтві, далі статечні жонаті, а потім і самі панії кинулися туди ж, до гурту, крутитися, стрибати, скакати, що називається, до нестями.

Порушилися були наші веселощі розумними винаходами брата Петруся. Раптом, серед скоків, пролунав гучний звук рогів, в які брат наказав сурмити вниз. Та декотрі з гостей, приятелів його, що були тут, пішли до нього й переконали Петруся замовкнути – що він і зробив, на велике задоволення всіх. Добре, що вгамувати роги цього разу не коштувало мені нічого. Якби не приятелі його, то я мусив би йти до Петруся й купити в нього тишу.

Веселилися в нас аж до вечері, а коли стали накривати стіл, то всі посідали грати у «фанти». Ся гра теж – наче ті королі, як ото бувало на колишніх бенкетах, тільки вже з варіяціями. Ох, болить мені! серце й інше, – такі двозначності захоплювали нас дуже. Молодь не сумувала, цілувалася між собою пресправно, все йшло за давнім звичаєм, коли зненацька вдарила віщова гармата – і всі кинулися до вікон. То готувалися до «фейварку». Як же обійтися балу без такої потіхи? Зайнялися ракетки й полетіли вгору. Шипіння, тріскотнява, бахкання, а в кімнатах крик, вереск полохливих із прекрасної статі робили з того прекрасну гармонію. Самих

тільки ракет пущено з п'ятдесят; потім усякі колеса, вертушки, бураки та іншої такої потіхи штук до двадцяти. Потім раптом запалав вогонь і з'явився «шлейф» мій та Онисії Іванівни, майстерно сплетений і весь у яскравому полум'ї!.. Всі від захвату заплескали в долоні, що мені нагадало санкт-петербурзький театр та маленьких тамтешніх акторниць... Музика вдарила «Многая літа», а гармата бухала ясу, і нас усі поздоровляли. Після того всіх запрошено до вечері.

Лучче б ся вечеря щезла перше, ніж її приготували! Уявіть, замість гарячої страви, подають гостям чайні чашки... Я думав, се чай, кофе, пунш або щось таке подібне, а тому охопив мене великий сором! Та виявилось, що се, за новою модою, той же суп подавали в чайних чашках!.. Я дав кухмістрові повну волю дуріти за модою і, не втручаючись, дивився, як, замість належних страв, подавали якісь вінегрети, зроблені з того й з сього, а найбільше з казна-чого: пиріжки, печення – і, чорт би його все забрав, не знати що! Я тільки стискав руки, сидячи осторонь, і стиха примовляв: «Матінко!.. О матінко!..»

Другого дня – терпець мені урвався! Виписаного кухмістра – втришия, наказав куховаркам своїм наварити обід по-стародавньому, і гості поїли в мене все пресправно й роз'їхалися, дякуючи з усією щирістю, без найменшої алегорики.

А коли ми zostалися з моєю Онисією Іванівною, от запанувала над нами нудьга! Уявіть собі, нас двоє тільки; а що говорити нам нема про що, то й сидимо по кутках, і мовчимо, а ще ж і місяця не минуло, як ми з нею побралися. Вона вже в розмовах із знайомими перестала мене називати гречно, а надавала мені тільки одного займенника: він. Як се вам подобається! Та я, щоб змусити її схаменутися й удержатися вживати навіть в очі «ти», я з політики завсіди називав її делікатно: «ви». Та ніщо не пособляло. Вона не відповідала

навіть на мої запитання.

Не знаю, що б з такого солодкого життя нашого вийшло, якби не зайшла зміна. Вже ми доживали медовий місяць нашого щасливого подружнього життя, і я, буваючи то в полі, то на току, повертався додому в такому настрої, як колись підходив з невивченим стихом до пана Тимофтія Книшевського. Коли се відвідали нас, один за одним, ті молодики, на котрих обпиралася Онисія Іванівна, коли їй ставало млосно на нашому весільному балі. І що ж? Як водою змило. Онисія Іванівна стала веселенька, губоньки стулює в усмішечку, часто йде до себе, щоб змінити на шиї та грудях хусточки, й усе коло дзеркала фігуриється. Навіть зо мною зробилася ласкава; не вживала грубіянського займенника: ти або він, а завсіди з прикраскою ніжності й, на додачу, ще й вигуки, наприклад: «Ах, друже мій!.. ох, він мені миліший над усе на світі!..» Признаюся, слабкий у мене темперамент! Я, вислухуючи все те, танув від захвату і вважав себе за найщасливішого поміж смертних. Скажіть, будь ласка, чи багато ж чоловікові треба? Захоплений ожилим щастям, я не виходив із вітальні, упадав коло жінки і, вважаючи, що ота похмурість виникала в неї від її стану... радів, що до вподоби припали їй гості і вона ввійшла у звичайне почуття; а тому, маючи до них вдячність за те, що приїхали, я безперестанку розважав їх то цікавим оповіданням про життя моє в столиці Санкт-Петербурзі, про акторників і танцівниць, то водив їх на тік або ще чимось таким звеселяв їх. Коли раптом жінка моя, не кидаючи займенників та вигуків, вдалася до прийменників-приклучок: «Ах, друже мій! Ти сьогодні не був на полі! Ох, дивись, купідончику, не пошкодь здоров'я собі! Поїдь прогуляйся годиночки три... Ох, ви не знаєте, – се вона казала у множині до гостей, – ви не знаєте, який він мені дорогий! Його здоров'я тільки мене й оживляє. Поїдь же, мій тюхтієчку!» Се вже до мене стосувалося. А чому я був тюхтієчок, я і по сей день не знаю! Чи не скорочене воно

Трохим? Може.

Чуючи такі ніжності, я не то що їхати, а згодився б і летіти, як той сизокрилий голубочок на догоду своїй білогрудій голубці; та задля політики вдався до пристойності й сказав: «Як же се, душечко (чогось ніжнішого за сей прозивний іменник я не придумав!..), а гості ж як?..»

– О, мій друже! Гості нічого.

– Ми у вас без церемонії, – сказали обидва, випереджаючи один одного словами.

– Коли так, то й так, – сказав я, дякуючи в думках, що фортуна послала нам гостей, котрі відкинули всі церемонії. Після того я сів собі в свою тарадайку й поїхав оглядати поля та подивитись, як достигає хліб.

Я, й з свого боку дбаючи про власне здоров'я, проїздив довше, ніж мені призначено, й коли повернувся, мене стріла жінка з усіма щирими пестощами та обома гостями. Вони, спасибі їм, прожили в нас декілька днів, в котрі я піддержував своє здоров'я, прогулюючись на полях, і, повертаючись, мав насолоду бачити жінку завсіди веселу, приємну й ласкаву до мене, а також з неменшою насолодою бачити й гостей моїх.

Пожили гості, пожили, та й поїхали, і хоч обіцяли часто бувати, та все ж без них нудно було нам. Жінка моя вимовляла тільки вигуки, а вже займенників з ніжними прикметниками не вживала більше. Аж ось моя нова родителька, присилаючи до нас щодня людей по те чи по те, одного дня пише нам про новину, що до них, у Хорол, прийшов квартирувати Єлецький полк і в них стало тепер вельми весело...

Тьху ти, лихо! Що за життя мені стало! Вже не тільки що найсолодші прозивні іменники та чарівні вигуки полилися зливою, а моя мила Онисія Іванівна не випустила моєї шиї з своїх обіймів, поки я не погодився переїхати до міста на місяць. «Тільки на один місяць!» – отак благала вона мене. Прошу ж вислухати уважно й пам'ятати.

Сам не знаю, як ми швидко спакувалися й зібралися? Не встиг я отямитися, як уже виряджено валку, як уже наша віденська коляска біля ганку, а моя мила Онисія Іванівна сидить у ній та й підганяє мене швидше сідати, й усе те пестливо, голублячи.

У місті ми найняли квартиру, пристойну фамілії і достатку нашому. Жінка моя не відходила від віконець і все милувалася військовими. Та й як ними не милуватися! Окрім того, що багато було в полку прехороших вродливих красунів молодців, розуміється, з їх благородій – нашого брата сержанта, капрала та інших господ до статечного роду не залічиш, – та головне, що всі вони оборонці наші й вітчизни; як же то прекрасній статі не мати до них атенції? Як не давати їм преферансу? Як не затягати їх познайомитися, щоб вони, в товаристві з прекрасною статтю, забули всі труднощі й прикрощі походного життя?

Так міркувала жінка моя, і я з нею від щирого серця погоджувався. З її «руководством», буваючи в інших домах, я знайомився з військовими й запрошував їх до себе. Спочатку прийшов один; жінка моя взула ніжки в новенькі черевички. Сей один згодом привів другого; жінка моя схопила суконку. Прийшло ще троє, жінка напнула хусточки з приданого, котрих ще не надівала. А далі пішло й пішло...

Щодня ми з жінкою тішили оборонців наших розмовою, в котрій я, правда, зрідка брав участь, бо жінка посидала мене до сусідок у різних потребах; та все ж гостям нашим, звісно, було *приємно* в нас, бо вони не покидали нашого дому.

Дуже скоро моя Онисія Іванівна ласкаво зауважила мені, що серед розваг не треба занехаювати господарства без догляду, а тому й просила мене поїхати в маєток: оглянути всі ділянки господарства, діждатися прибутків і привезти більше грошей, бо в місті вони дуже, мовляв, потрібні... та як же при сьому поцілувала... Канальство!..

Як тільки міг ретельно, поїхав я в село, поринув з душею в

господарювання й раз у раз надсилав моїй Онисії Іванівні гроші. Як тільки сповіщу, що ось-ось зрадую її скорим поверненням, аж дивись! Вона надсилає нові мені доручення: то до сусідки верст за двадцять поїхати, то діждатися, коли вибілять її замовлене полотно, або що-небудь таке, та я й не їду, а все господарюю. Кінець кінцем, коли вже строк нашого місячного квартирування став наближатися, я вирядив підводу, щоб забрати з міста мій та її фураж і всяку домову рухомість, і сам подався, щоб привезти в село мою милу жіночку й бути з нею нерозлучно. Та тільки об'явив їй про те, як вона й слухати не схотіла, а сказала мені, що як я собі хочу, а вона не переїде, договорила, мовляв, квартиру на рік і що інакше жити не може, як тільки в місті.

Здивувався я дуже, та мусив був замовкнути й погодитися з нею. Проте, з цікавості, став придивлятися, що б се її так звеселяло в місті? Придивлявся, придивлявся, аж ось воно й викрилося: в нас з раннього рання й до пізнього вечора напхом напхано офіцерів, і вона, моя пані-добродійка, між ними і крутиться, і вертиться, і дзигною обертається, і франтить, і сміється, і регоче...

Ось воно що!

А офіцери – як хто добрав їх один до одного! Молодець до молодця, і всі гарні, спритні, веселі... і геть усі поручики!..

Я не знаю, навіщо ті поручики в армії існують? Усіх би їх або висунути у вищі чини, або зняти чини зовсім, тільки б винищити сей ненависний мені сорт людей. Я не скажу нічого більше, та я їх терпіти не можу!..

Та й того ще мало. Повернувшись одного разу з села, куди я вже й без того, щоб жінка посилала, їздив і домував там собі, жінка моя, якось ненавмисне зоставшись зо мною сама, раптом сказала мені:

– А я без тебе обнову одержала.

– Яку? – спитав я, романтично здихнувши.

– Істерику.

– Поздоровляю, – сказав я, зрадівши щиро, і від задоволення хотів поцілувати її руку.

– Ох, який же ти дурний! – вигукнула вона, подивившись скося на мене. – Поздоровляти з хворобою! Невже й досі ти не знав, що так зветься одна з хвороб?

– Не знав, душечко, будь я бестія, коли знав! Та й від кого ж мені знати французькі назви хвороб? – тут я взявся розпитувати, якої властивості й комплекції ся хвороба.

– А от побачиш, – сказала вона меланхолійно. І справді побачив!

Незабаром стали збиратися поручики й оточили її. Вона була весела, жартівлива й щось до речі одному з них сказала пресмішне «банмо». Всі зареготали, і я, сповнений

задоволення від її дотепності, зареготав, а підійшовши до неї близьенько, як то має право чоловік, хотів поцілувати її в рученьку... Нене моя! раптом вона: ги-ги-ги-ги!.. ну, чисто як та навіжена крикливиця, і ну на різні голоси... і раптом бебех! – на руки одному поручикові. Той не вдержав та й опустил її на канапу, а вона й оченята склепила, та все волала, волала, а там і замовкла! Поручики всі збіглися, кричать: води, води, оцту... пір'я... і розбіглися всі. Я преспокійно добув із кишені папірця, згорнув його дудочкою й гостреньким кінцем до носа їй – і намірився полоскотати в носі... Вона скочила, як перемита, й, оглянувшись, бачить, що поручиків-голубочків нема коло неї жодного, накинулася на мене й навіть гримнула:

– Йди геть з своїми дурущами! Не смій мені ніколи сього робити.

– Та як же, душечко? – став я говорити романтично, – се у вас спадковий напад від моєї матінки покійної. Вони, бувало, часто хочуть зомліти, та й нічого; а як не вдержаться, зомліють так, що падають навсправжки, то батенько покійні їм папірцем у носі полоскочуть – і як водою змиє...

– Ги-ги-ги! Га-га-га! – і посипалися з граматики всі вигуки: і ахи, і охи, і ой! і о! та все таке кричала вона, поки поручики, як за барабаном на тривогу, з'явилися та й ну їй пособляти... а вона, голубонька, і оченяток не може розплющити, тільки все рукою махає на мене й стогнучи каже:

– Геть... геть його від мене!.. Він каже про покійників... Скоріше, скоріше заберіть його від мене!..

Миттю два поручики схопили мене під руки й повели до кабінету та стали, а втім, дуже чемно, переконувати, щоб я цілий день не потрапляв на очі найдорожчій моїй дружині, бо викличу в неї знову істерику...

Нічого було робити, просидів преспокійно й не виходячи в одній кімнаті цілий день. Хоч незабаром мав приємність почути, що вона й поручики з нею голосно регочуть, та боявся

показатися до неї, щоб не збити її з ніг ще раз. До того ж не без підстав гадав, що, може, й поручики заістеричилися від неї...

Що вам далі оповідати? Відколи з'явилася в нас у домі ся клята істерика, котру я називав і «химерикою», бо вона ні з чого, а так собі, мало що не завсіди, коли я наближався, нападала на Онисію Іванівну; називав я її й «поручеською хворобою», бо Онисія Іванівна буде здорова сама і навіть зо мною, і говорить, і розпитує про щось, та, тільки наскочили поручики, моя жінка й зацмокає, і бух! Додолу чи куди попада! Так ось, відколи з'явилася ся модна хвороба, життя моє змінилося зовсім. Для своєї дружини я став зовсім чужий і навіть ненависний!.. Як тільки поручики в дім – я з дому й скитаюся сам. У село поїду – нудьга, і господарство набридло; а в місті – купивши будинок, ми, з волі жінки, оселилися назавсіди – сиджу, не виходячи, в своїй кімнаті, щоб не спричинитися до жінчиної істерики.

А тут, хтозна й відкіля, діти, як із мішка, посипалися. Сам не знаю, де вже вони бралися! На дозвіллі якось налічив наявних, просто біда! Миронко, Єгорко, Хомко, Трохимко, Павинька, Настенька, Мартонька й Феничка – прошу, будь ласка! Таки поставила на своє Онисія Іванівна! Виконала намір, загаданий ще до одруження, і я таки не переспорив її.

Воно, здавалось би, й нічого. Діти як діти, – не на вулицю ж їх викидати. Я хотів був, щоб вони всі дома росли... так куди там! Як так можна! «Коли отакі бовдури будуть коло мене крутитися, то мене всі вважатимуть за сорокалітню бабу... Не хочу їх бачити! А як не те, то ах, ох, ги-ги-ги!» – і заістеричила! Треба знати, що й поручики давно вже пішли в похід, а ся химерика так і зосталася в неї. Весела, сумна, заговорили, замовкли... а вона, бух! і зомліла. Отак, без нічого мліла, і – ох! – і тепер у неї такий темперамент. Навіть і старою ставши, істеричає.

Нічого не вдієш! Треба було поважати бажання хворої

жінки; не дати ж істериці задавити її. Розвіз я синів по різних училищах. А скільки було клопоту, як віддавав їх! Дай свідоцтва про законне їхнє народження, про звання, і все, все те повинен я був дістати – і таки віддав синів.

Чи натішився ж я, думаєте ви, радощами сімейного життя? Аж ніякі мої гульвіси, геть усі, – не знаю тільки, в кого вони вдалися, – всі кинулися в глибину наук. Додому неохоче їздили, все над книжками; зате як висмоктані!

І науки скінчивши, не дійшли розуму. «Пустіть нас відзначатися на полі честі або вмерти за вітчизну». Тьху на вас, шибайголови! По кілька годин бився над кожним і поясняв їм мораль, що людина повинна любити життя й зберігати його, і се й те їм казав. Докладно оповідав їм, що я витерпів на військовій службі в походах з роти до полковника... Ніщо не допомогло! Пішли. Щоправда, нахапали чинів, усі їх шанують... Та все те суєта суєт.

А як вони поженилися! Ото вже так! Справжні чужоземки – жінки їхні! Слова не скажуть без фор-б'є. І дітей своїх туди ж. Дитя, мовляв, не повинно чути руського слова. Ах ви, мамзелі, мамзелі! Відняти б у вас дітей; ви ж бо їх недостойні мати. Побачимо далі.

Чи вірите? Батька-матір, від бога даних їм родителів, що їх бог велить шанувати й поважати, вони, замість ніжного прозивного, «батеньку, матінко»; інакше й не кличуть, як «папаша, мамаша»! І справді «кличуть» – як ото собак на окличку гукають. Хто їх збагне? На критику їм я свого старого пуделя прозвав «папаша», і що ж? – сі щенята, себто онуки мої, не соромляться горлати: «Папаша, папаша»! Дурний батько, – між нами хай буде сказано, – і відгукнеться: «Чого тобі, мовляв, треба, Тиню?» (І се, візьміть на увагу, се християнське ім'я Тимофій, а по-їхньому, чорти їх батька знають по-якому – Тиня!) А сопляк і заливається сміхом: «Я, мовляв, не тебе, а пуделя!» І папаша-батько регоче слідом за дурнем!.. І мамаші та ж сама шана буває; в очі сміються! Як

на мене, то коли допустити, що моє породження каже мені в очі «ти», так дуже легко буде почути від нього: «Ти, папаша, дурень! ти, мамаша, дурна!» І не сердіться, найніжніші папаші й мамаші! Вимагав я, правда, як голова роду, щоб та малеча з пелюшок привчалася поважати батьків; так куди там! «Фе! Се по-руськи; верне». А треба знати, що й се їхнє «фе!» є дуже подібне до моєї матінки «тьху!» Та підіть поговоріть з ними: все змінили!

При дітях інспекторів, як ото при нас був доміне Галушкинський, нема, а є гувернери. Воно одно й те ж; тільки ті бували в халатах та киреях, а сі у фраках; ті призначали плату собі річно одиницями карбованців, а сі тисячами; ті боялися своїх господарів, торопіли перед ними й за нещастя мали прогнівити їх, а сі володарюють у домах, Де живуть, і вимагають, щоб виконували їхні забаганки. А користь від них та ж сама: Галушкинські нічого не вчили, не знаючи самі нічого, а викладали саму тільки бурсацьку мову, і гувернери не вчать нічого, бо не знають нічого, а викладають саму французьку мову. Те ж самісіньке: все чужоземний діалект, і користь від обох та ж сама.

Онися Іванівна моя – незважаючи ні на що, все ж таки «моя» – так вона ось як хитро вчинила, дарма що в Санкт-Петербурзі не була. Їй дуже сумно було бачити синів наших жонатими; а як пішли в них діти, так тут істерика мало не задавила її. «Як се, мовляв, я дозволю, щоб у мене були онуки?.. Невже я допущу, щоб мене мали за стару? Я помру від істерики, коли почую, що мене стануть величати бабусею!»

– Не турбуйтеся, маман! – сказала старша невістка. – Мої діти будуть чудово виховані: вони й слова не будуть знати по-руськи і вас будуть кликати не інакше, як «гран маман»...

– Дурниці! – закричала хитра Онися Іванівна. – Я не дозволю себе принизити: я сама придумаю пристойну собі назву.

І справді, придумала. Та ще як хитро! Зовсім по-санкт-петербурзькому: «бусенька»! Як воно, га? І не грубіянське воно «баба», а ще ніжніше навіть від самої бабусеньки, бабці тощо. «Бусенька»!.. Поговоріть же з нею: зовсім на новий копил і схоже з теперішньою атмосферою, себто з поняттям про все.

Один тільки я лишився неперехрещений. Дід – та й годі, а хто інакше назве або наважиться мені тикнути, тому я наперед об'явив: прокляну, виключу з роду Халявських і позбавлю спадщини.

– Ото третє тільки й небезпечне, – сказав з критикою «Гого», або Гриць, дванадцятилітній онук мій, щеня, явний фармазон! Ось вам теперішні діти! А які ж з них будуть люди?

З числа гувернерів є один: так отой на сьому зуби з'їв. Я оповідав уже, хто він і яка користь від нього другій невістці. Та його треба послухати, коли він, за чаєм, за пуншем (він інакше не п'є чаю, як тільки додавши до нього), почне говорити, так є що послухати! І слушно, і повчально, і для всіх морально. Наприклад:

– Навіщо, – він казав, і то казав добірним, високим штилем, а я вже переповідатиму по-своєму, – навіщо молодих людей, дітей, пуцьверінків виснажувати навчанням? Навіщо час, даний їм благодійною природою, щоб пізнавати життя й щоб покористуватися всіма втіхами його, переводити на нудьгу, на клопіт, на досаду? Виховавши стільки юнаків, я з досвіду знаю, що всі науки для них, під час навчання, незрозумілі, а в житті даремні, бо незрозумілі замолоду. Дайте юнакові чинити його волю, йти за його бажаннями й не вдержуйте його виконувати те, що хочеться йому. Спізнавши всі втіхи докладно, він пересититься ними, зненавидить їх і буде відходити, наче наївшись донесхочу холодного борщу, що його роблять у руських з їхнього дурного квасу. Розум людський є повновладний господар. Він не любить притиску, принуки; він де в чому вередливий: станете наповнювати його

знанням, то він наче й сприймає його, й зберігає, а, дивись, зненацька й викине все дане йому так, що й з свічкою клаптиків не знайдеш. Дайте йому волю; хай спочиває, маніжитья, байдикує; а що він є «розум», то, в разі потреби, він прокидається, береться діяти й творити таке, чого чоловік, котрий учив його того всього, не спроможний створити й за десять літ.

«Правда твоя, мусьє!» – вигукував я тоді внутрішньо, слухаючи його, і тепер кажу: правда! Ну, що з того, що мій розум змалку всіма науками наповнювали і пан Книшевський, і доміне Галушкинський? Мабуть, мій розум тільки прикидався, що все осягнув: і шпарко розбирати слово-титли, й латинські вокабули, й синтаксис, і Піфагорову таблицю множення; та як тільки я змужнів, так мій розум, розкаверзувавшись, усе й викинув з себе. Що ви на се скажете? А як тільки знадобиться щось потрібненьке до мого розуму, то він тут і прокинувся, і діє. Скільки було періодів у моєму житті, коли якби розум у мене не діяв, так чого б тільки я не накоїв сам з собою? І тепер спасибі розумові моєму: от і описав життя моє все з його ласки. Куди б там мені самому одшпарити двісті сторінок? Тут треба полічити все економічно: що мені в тій арифметиці, котрої мій розум і знати не хотів. Ми з ним замкнемося вдвох, наріжемо папірців, розкладаємо, розраховуємо й так правдиво все виведемо, що аж ну!

Ні, гувернер слушно казав. Його метод дуже подобається теперішній молоді.

Ще він казав: «Навіщо служити хоч на будь-якій службі? Чи ж мало в Росії баранів-мужиків? Ну й хай вони несуть свої голови на смерть, хай нишпорять у паперах і мазюкаються в чорнилі. А спадкоємцям багатих маєтків се негоже! Як то можна ставити себе на одну постать з простого роду чоловіком, з нікчемним зубожілим дворянином? Перед ним вищі чини, значні посади. Він не тямить у справах? Хай візьме

бідного, що знається на всьому, платить гроші, а сам хай одержує нагороди без усякого клопоту».

Правда, правда, тисячу разів правда твоя, пане мусьє! Ну що вийшло б із мене, якби я й далі служив у війську? Мучився б, знемагав, а все ж не доскочив би вище за господина капрала. А тепер – навіть губернатором можу бути! Статки в мене великі, можу знайти двох-трьох з великим знанням людей, буду їм платити щедро – та й служили б собі предобре. Та поговоріть же з теперішньою молоддю. І слухати не хочуть. Усе б то їм самим служити, а не як прадіди наші... Таки переводиться ні на що світ!

Ще мусьє казав: «Повага до заслуг, чинів, достоїнності, а особливо до старості – безглузда нісенітниця, яку не слід навіть терпіти. Кожний повинен себе цінити над усе й дивитися на всіх, як на щось таке, що його можна тільки терпіти. А старі? фе! Вони не повинні вимагати ніякої до себе уваги. Адже вони старі: а що старе, те й непридатне до вжитку. Дурне правило у руських: поважати батьків є також нісенітниця. І що таке батьки? – ті ж самі старі!..»

Тут я запалювався; я не міг терпіти такого кривотлумачення; а що я не міг спинити мусьє гувернера, бо весь мій рід жадібно слухав його і повстав би проти мене, то я мовчки зривався, гукав свого папашу-пуделя і йшов з ним до своєї кімнати думати, тужити й повторювати вигук, яким і почав описувати моє життя:

– Ото лихо! Дивом дивуєшся, як то світ міняється!..

Кінець

Примітка

Роман Григорія Квітки-Основ'яненка «Пан Халявський» в українському перекладі Бориса Антоненка-Давидовича з ілюстраціями Анатолія Базилевича представлено тут за виданням: Г.Ф. Квітка-Основ'яненко «Пан Халявський. Конотопська відьма», «Дніпро», Київ, 1966 р.